

UPYTĖ

UPYTĖ

LIETUVOS TSR PAMINKLŲ APSAUGOS
IR KRAŠTOTYROS DRAUGIJA

UPYTĖ

VILNIUS „MINTIS" 1986

26.89(2L)
Up-08

REDAKCINĖ KOMISIJA:
ANTANAS LYBERIS, KAZIMIERAS RAČKAUSKAS,
BIRUTĖ REKŠTIENĖ, JONAS RUZAS, ZENONAS VASILIAUSKAS,
NORBERTAS VĖLIUS (ats. redaktorius), ANGELĖ VYŠNIAUSKAITĖ

© Lietuvos TSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerija, 1986
Išleista Lietuvos TSR paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijai užsakius

U $\frac{1905040000-175}{M\,851(08)-86}$ Ž—86

PRATARMĖ

Lietuvos Vidurio lygumoje, prie Vešetos upelio, įsikūrusi Upytė — Bandymų stoties eksperimentinio ūkio ir apylinkės centras. 1984 m. gyventojų surašymo duomenimis, joje gyveno 594 žmonės (visoje apylinkėje — 1719). Tai buvęs garsiosios Upytės žemės, vaidinusios svarbų vaidmenį lietuvių kovose su kalavijuočiais, centras. Tačiau XVI a. jis nustojo savo centralizuojančio vaidmens ir tapo eiliniu Lietuvos miesteliu. Tą metą mena pelkėmis apsuptas piliakalnis ir gausūs padavimai.

Su didžiausia pagarba saugomas atminimas tų, kurie kovojo už šviesią ateitį, 1918 m. kūrė pirmąsias Tarybas, gynė Spalio iškovojimus Didžiojo Tėvynės karo frontuose.

Tarybų valdžios metais Upytė tapo svarbiausiu respublikos linininkystės centru. Derlingos apylinkės kolūkių žemės duoda iš hektaro po 40—45 centnerius grūdų.

Šioje apylinkėje įsikūręs Ėriškių kolūkis garsėja respublikoje ekonominiais ir kultūriniais laimėjimais, puikiai sutvarkyta aplinka. Čia iškilo pirmasis šalyje pieno gamybos kompleksas. 1977 m. paskutinis vienkiemio šeimininkas persikėlė į centrinę gyvenvietę, o tais pačiais metais pastatytas darbo šlovės paminklas įamžino melioracijos darbų pabaigą.

Daug gražių permainų įvyko Upytės apylinkėje po 1970 m., kai Ėriškių kolūkyje dirbo Panevėžio miesto ir rajono kraštotyrininkų kompleksinė ekspedicija. Jos dalyviai rinko medžiagą apie istorinę revoliucinę šio krašto praeitį ir nūdieną, tyrinėjo kultūrinio gyvenimo tradicijas. Ekspedicijai vadovavo LTSR paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos Panevėžio skyriaus pirmininkė Janina Skvernelienė ir LTSR MA Lietuvių kalbos ir litera-

tūros instituto mokslinis bendradarbis filologijos mokslų kandidatas Norbertas Vėlius. Etnografams metodinę pagalbą teikė LTSR MA Istorijos instituto etnografijos skyriaus vadovė, istorijos mokslų kandidatė Angelė Vyšniauskaitė, kalbininkams — Lietuvių kalbos ir literatūros instituto bendradarbiai — filologijos mokslų kandidatas Antanas Lyberis ir Kazys Eigminas, tautosakininkams — Norbertas Vėlius, dailininkams — LTSR vyriausiosios enciklopedijų redakcijos meninė redaktorė Dalia Šilainytė, medikams — Respublikinės Panevėžio ligoninės skyriaus vedėja Regina Gucevičiūtė.

Leidinyje pateikiama apibendrinta ekspedicijos medžiaga, kuri vėliau buvo gerokai papildyta. Leidinį parengė Panevėžio kraštotyrininkai, bendradarbiaudami su respublikos mokslininkais. Atskirus jo skyrius redagavo Angelė Vyšniauskaitė („Valstiečių buitis"), Antanas Lyberis („Kalba ir žymusis jos puoselėtojas"), Norbertas Vėlius („Tautosaka"), LTSR MA Istorijos instituto mokslinis bendradarbis Zenonas Vasiliauskas („Iš Upytės istorijos", „Dabartis"). Viso leidinio kalbą ir stilių tvarkė Ramygalos vidurinės mokyklos mokytojas Jonas Ruzas.

Leidinys ne tik supažindins skaitytojus su įdomia Upytės ir Ėriškių praeitimi bei dabartimi, bet galės būti naudingas ir kaip metodinė priemonė kitų rajonų kraštotyrininkams, norintiems kompleksiškai tyrinėti savo apylinkes.

Ekspedicijos dalyviai ir šio leidinio rengėjai dėkoja visiems Upytės apylinkės gyventojams, maloniai priėmusiems kraštotyrininkus ir teikusiems jiems visokeriopą paramą.

GAMTA

POLEOGEOGRAFIJOS PASTABOS APIE NEVĖŽIO LYGUMĄ IR UPYTĖS APYLINKĘ

RIMVYDAS KUNSKAS

Ieškodami atsakymo į klausimą, kas nulėmė šio krašto gamtinį savitumą, nusikelsime į keturiolikos tūkstančių metų praeitį, kada ledynas, greitai tirpdamas, paliko Vidurio Lietuvos laukus. O kodėl ledynas čia paliko lygumas, atsakytų ekskursija į 80 tūkstančių metų senumo vietovaizdį, kur priešpaskutinis Dnepro ledynas nubrėžė apytikrius dabartinių aukštumų kontūrus ir upių taką. Šimtmečių Nevėžio ir Mūšos-Nemunėlio lygumų klostymo istorijoje [1] reikėtų išskirti kelis momentus.

Nemuno ledyno storymė, slinkdama ligi Pietų Lietuvos, beveik visai nuskobė ankstyvesnes ledynines nuogulas Šiaurės Lietuvoje, o apatiniai mažiau paslankūs le-

[1] Basalykas A. Lietuvos TSR fizinė geografija.— V., 1965, t. 2, p. 189—224.

dyno sluoksniai sunaikino daug kreidos ir net viršutinio devono padermių. Tirpdamas ledynas Vidurio ir Šiaurės Lietuvoje paliko labai karbonatingą, šviesiai rusvą moreną.

Viršutinio devono sluoksniai Mūšos baseine ir Nevėžio baseino šiaurinėje dalyje buvo nuskobti šiaurės—pietų krypties slėniais bei tarp jų kyšančiais gūbriais ir keteromis. Netgi ties Panevėžiu, Raguva, Lyberiškiu, Krekenava dolomitiniai gūbriai tūno 6—10 m gylyje, o šalia jų moreninė danga esti 20—30 m storio. Tos keteros lyg peiliai kadaise įsirėžė į ledyno padą, o vėliau, jam smarkiai plonėjant, sąlygojo ledyno plaštakos sąskaidą.

Nevėžio lygumos monotoniškas gūbrėtumas prieštarauja nuomonei, kad ledynas tirpdamas visas sutrūko į gabalus [2]. Tokiu atveju jis būtų palikęs lėkštas kalvas ir daubas kaip Vakarų Aukštaičių ar Rytų Žemaičių plynaukštėse. Negalime laikyti ledyno ir visiškai aktyviu, koks jis buvo aukštumų ruože, nes Nevėžio lygumoj nebeaptinkame moreninių ledyno pakraščio sankrovų, paliktų bent trumpų sustojimų. Ledyno traukimąsi Vidurio lyguma galima vaizduotis kaip „organizuotą", greitą: Nevėžio plaštaka susiskaidė į keletą pirštų. Jų vidinę sankabą, matyt, padėjo išlaikyti nedideli poslinkiai ledo sluoksnių, išsaugojusių horizontinę struktūrą geriau negu storasis ledynas aukštumose. Tai padinio ledyno savybė.

Kuo toliau į šiaurę, tuo pirštų daugiau, ir jie plonesni. Mūšos—Lėvens lygumoje, kur jos neperformavo prieledyninės marios kaip apie Pušalotą ar Vabalninką, pirštai riogsojo kas 2—4 kilometrai. Reljefe išlikusios ledyno pirštų žymės rodo, kad į šiaurę nuo Panevėžio jie jungėsi į dvi savarankiškas plaštakas: Mūšos—Lėvens ir Nemunėlio.

Pirštai tirpo, o kadaise buvę ledyno plyšiai, dabar tarpupirščiai, plėtėsi ir virto ledyno upėmis, gausiai prikraunamomis smėlio ir žvirgždo. Pietinėje Nevėžio lygumos dalyje storieji ledyno pirštai čia dar kiek palikdavo moreninio priemolio ir žvirgždo sankrovų, todėl ligi Taujėnų, Siesikų ir Šėtos dienovidiniai gūbriai dar vadinami šoninėmis morenomis. Toliau į šiaurę daugėjo ledyno upelių nešmenų: žvirgždo, smėlio, o pakraščiuose — prie-

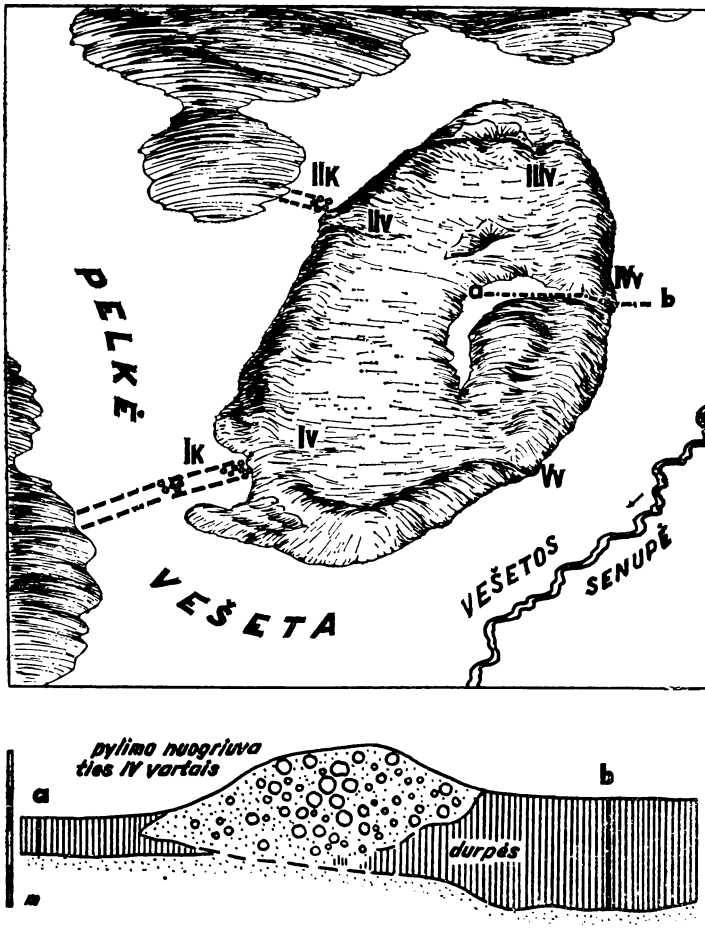
[2] Строение и морфогенез средне-литовской моренной равнины.— В., 1971, с. 177.

smėlio. Bet ledyno paliktose vietose tarpupirščiai virto smėlingais ir žvirgždingais gūbriais. Tuo tarpu lomose gulinčių pirštų galai sutirpdami padrėbė moreninio priemolio ir priesmėlio. Tais laikais vasaros būdavo gana šiltos, tad nuo ledyno plūsdavo daug vandens. Greitai tarpupirščių pylimai buvo apardyti, paversti pailgų kalvų virtinėmis. Tai pagrindinė Nevėžio lygumos landšafto dalis. Vienas toks ryškesnis gūbrys eina per Kulvą, Šėtą, Truskavą, Ramygalą ligi Panevėžio.

Kurį laiką nuo ledyno plūstantys vandenys sudarydavo tai plačias upes—latakus, tai užsistovinčias marias. Jie apskalavo pylimkalves (jas matom apie Truskavą, Užkalnius, Joskildus ar Šilagalį), praplovė ir palengvino priemolius, gamino priesmėlius, taip būdingus Nevėžio lygumai, sulatakino lomas, išlygino ir smėliu išklojo jų dugną, o vėliau, gilesnėse vietose užsistovėję, paliko ir molių bei ežerinių klinčių. Taip buvo pelkiavietėse tarp Siesikų ir Vadoklių, apie Okainius, tarp Praperšos ir Griniūnų, Nendrės pelkiavietėje ties Lepšiais. Kiti latakų ruožai užmirko ir supelkėjo vėlesniame poledynmetyje, pablogėjus Nevėžio baseino nuotakumui. Tokie supelkėję ledyninės upės latakai Upytės apylinkėse yra Pajuodžių-Jotainių slėnis, kur dabar eina Juodos vidurupis, kadaise ties Praperša jungęsis su dideliu plačiu Nendrės, Barklainių, Masiokų, Žarčių (Ežerčių) pelkių slėsnuma, seniau vadintomis Maloko balomis.

Kitokie slėniai susidarė ten, kur tekėjo nutolusio ledyno vandenys, neperkrauti nešmenimis. Tai vadinamieji senslėniai, tokie kaip pagrindinė lygumos arterija — Nevėžis su atšaka tarp Panevėžio ir Krekenavos — Vešeta, taip pat Traupio lygumos pietryčių krypties slėniai.

Tačiau Nevėžis taką rinkosi ne pačiame lygumos slėnyje, o į vakarus nuo jo. Tuo tarpu žemiausiomis vietomis traukėsi pats storiausias ledyno pirštas, o tolydžio atitrūkdavęs jo „nagas" — dideli ledo luisteliai — nespėjo ištirpti per laikotarpį, kai ledyno vandenys klostė aplinkui nuogulas. Tik poledynmety ten spinksojo ežerėlių virtinė. Ligi šiol jie jau supelkėjo arba baigia pelkėti. Tos virtinės būta į vakarus nuo Ramygalos, tarp Truskavos ir Žvirblių: Žarčių pelkė, Limenėlis (Pašilių ežeras), Limenis (Lieležeris, Gudelių ežeras), Gudeliukų ežeras ir Girelės pelkė. Beje, tarp Girelės ir Krekenavos teliuskavo negilus platus ledyninis ežeras, per kurį tekėjo ir Ve-

1 pav. Čičinsko kalnas ir profilis per vandens vartų vietą (aut. brėž.)

šeta su Nevėžiu, į kurį, vienu metu susijungęs su Ežerčių—Truskavos sekležeriais, įtekėjo Nendrės—Maloko latakas. Šie sekležeriai savo ruožtu Nevėžio ir Sulevos senslėniais nutekėdavo į žemesnes, ties Obelies ir Lankesos santaka esančias marias. Pastarąsias drenuodavo tik Obelies ir Nevėžio žemupiai. Mažų prieledyninių ežerų Nevėžio vidurupyje būta daugiau — apie Berčiūnus, Nevėžninkus, kur dabar ant smėlių stūkso gražūs šilai.

Rytinėje Nevėžio lygumos dalyje didesnieji ežerai — Siesikas, Krytas, Ilgajis, Lėnas ir Juodis — yra kiek kitokios kilmės, ryškesnio dubens ir ligi šiol nespėję supelkėti, tik gerokai uždumblėję. Mat jų dubenis sudarė nedidelės atkarpos ledyno plyšinių upių, tekėjusių skersai ledyno vėžių į rytus ir pietryčius. Matyt tų upių minėtos ežerviečių atkarpos nebuvo visiškai užkimštos sąnašų: jas užkonservavo ir iki poledynmečio išsaugojo čia tūnoję pailgi ledo įšalai.

Nevėžio lygumos neežeringumą, be minėtų dviejų ežerų grupių, paaiškina jos sandara ir kilmė: nuosekli horizontali dugninės morenos akumuliacija ledo pirštų galuose ir gausiai tvinę daug ką sulyginę vandenys.

Upynas čia susidarė irgi savotiškai. Ledynui stabtelėjus ir pasipildžius ties Linkuvos gūbriu, buvo susidariusios tolimesnės pratakios marios Žaliosios girios vietoje ir artimesnės prieledyninės — Joniškėlio—Pasvalio marios. Jų vandenis rytinės lygumos dalies upės Suosa—Vadaksta, Viešinta—Grieža, Vašuoka—Latava, Juosta—Susiena, Nevėžio aukštupys — Pienia, Aluona—Mūša ir Juoda—Armona plukdė į Šventąją. Šventoji tais laikais buvo didelė upė, į ją plūdo ir Dauguvos aukštupio bei vidurupio, Susejos, Nemunėlio ir Apaščios vandenys. Nevėžis tuo tarpu turėjo vandeningus dešiniuosius intakus: Šuoją, Kiršiną, Liaudę, Dotnuvėlę ir Šušvę. Ledynui pradėjus trauktis nuo Linkuvos postovio, Nevėžis jau turėjo prisijungęs Lėvenį su Mūša. Į Nevėžį Lėvuo įtekėjo ties dabartiniu Berčiūnų pušynu plačiu Sanžilos senslėniu.

Ledynui pasitraukus iš Lietuvos teritorijos, ir Dauguvai su Lielupe įgavus nuotėkį palei ledyno pakraštį Abavos slėniu į Ventos žemupį, Vidurio lygumos upyne įvyko didžiuliai pasikeitimai: Mūša pragraužė Linkuvos gūbrį ties Raudonpamūšiu, ištekėjo abipus Linkuvos gūbrio telkšojusios ir molius klosčiusios marios. Permainas upyne skatino ir visos tūkstantmečius slėgtos teritorijos papurimas bei „išbrinkimas", įskaitant pietinę Nevėžio lygumos dalį. Tuo tarpu Šiaurės Lietuvoje dėl plonos moreninės dangos ir dėl ledyno artumo, kilimas buvo menkesnis. Pašiltėjimo, vykusio prieš 12 500—11 500 metų, vadinamojo biolingo, metu didelė Šiaurės Lietuvos plotai už linijos Obeliai—Siesikai—Akmenė atsidūrė Lielupės baseine. Šventosios baseinas neteko rytinių lygumų dalies, ir jo šiaurvakarinė takoskyra labai priartėjo prie arteri-

jos. Nevėžio baseino takoskyra atsikėlė toli į pietus ties Siesikų—Truskavos—Krekenavos—Baisogalos linija. Į Lėvenį ir Mūšą tekėjo Nevėžis aukščiau Krekenavos, Šuoja, įsijungusi į Mažupę, Upytė, palikusi slėnį žemiau Rojūnų ir pasukusi Vešetos senslėniu į šiaurę, Juoda, Nevėžio aukštupys ir Juosta. Nevėžio takoskyrą ties Krekenava, matyt, nulėmė skersinis tektoninis lūžis granitiniame vietovės pamate, kurį aukštesniuose sluoksniuose seka upės vagos pasiektas kietas dolomitinis kraigas ir ligi šiol upės išilginiame profilyje likęs lūžis, seniau — netgi rėva upės vagoje.

Iš tų Nevėžio aukštupio apsigręžimo laikų yra likę tuometinės salpos likučiai — terasa, stūksanti 12—16 m virš upės lygio. Jos pietinė dalis tarp Krekenavos ir Raudondvario rodo, kaip sumenko upės kritimas. Slėnio dugnas vietomis tapo visai horizontalus. Visame biolingo laikotarpio Nevėžio ruože 15 m terasa pažemėjo tik apie 3 m. Tuo tarpu Vešetos senslėnio mineralinis dugnas, dabar jau supelkėjęs, tarp Sabonių ir Panevėžio vietomis yra pasviręs į šiaurę. Kad žemiau Krekenavos buvo takoskyra, rodo labai pasvirusi 8—15 m terasa ties Surviliškiu tarp slėnyje stūksančios salos — Koplyčkalnio ir kairiojo šlaito. Be to, skirtinga Nevėžio baseino šiaurrytinės dalies upelių kryptis krinta į akis ir paprastame, vidutinio mastelio žemėlapyje.

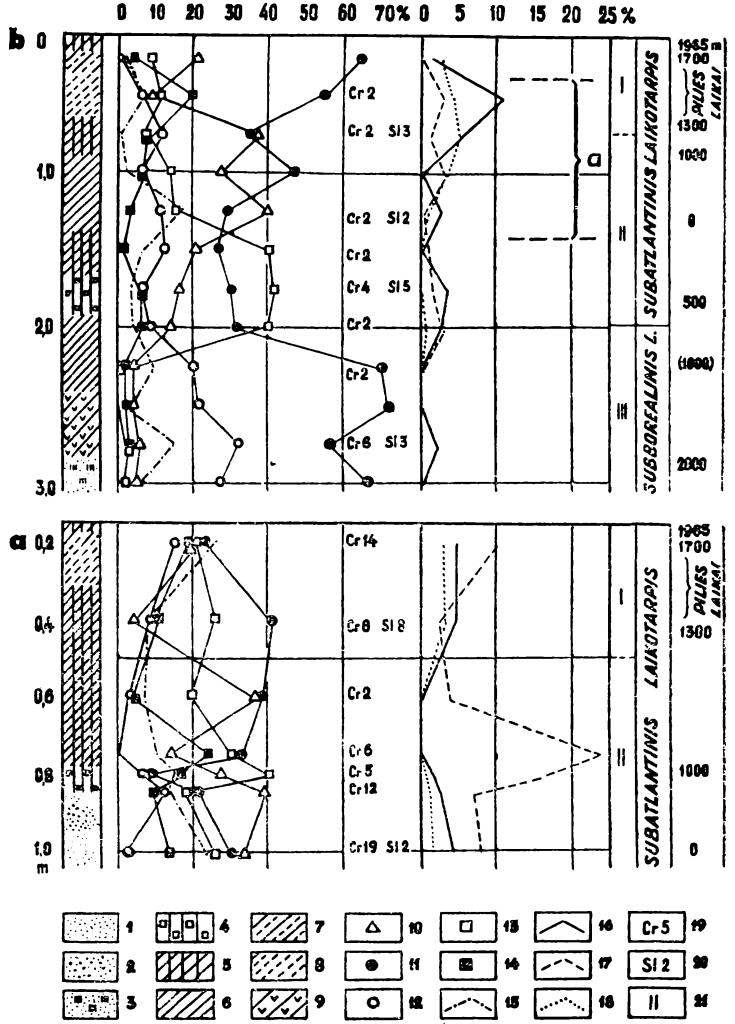
Kito staigaus klimatinio pašiltėjimo — alerodo metu — visas upynas suskato gilinti vagas. Tada ir Nevėžis, įgavęs didesnį nuolydį, ėmė atsikariauti aukštupį. Kurį laiką Nevėžio ir Lėvens takoskyra buvo apie Upytę ir Naujamiestį, paskui Ūliūnų—Panevėžio—Smilgių linijoje. Atrodo, tik ilgalaikio poledyninio šiltmečio pradžioje (prieš 9 tūkstančius metų) Nevėžis atsiėmė iš Lėvens savo aukštupyną. Naujoji rytų—vakarų krypties slėnio atkarpa ties Panevėžiu yra negili ir siaura, lyginant su kitomis Nevėžio vietomis. Tačiau su Lėveniu ryšiai nenutrūko visą vidurinį poledynmetį.

Poalerodiniu vėsiu laikotarpiu slėnio šlaitus išraižė gausios raguvos. Jų atkirsti paslėnio lopiniai žalvario ir geležies amžiuje, ankstyvojo feodalizmo laikotarpiu, buvo paversti įtvirtintom sodybom, alkais, ragėm, kapynkalniais (kalneliai prie Nevėžio tarp Kėdainių ir Babtų bei Liaudės piliakalnis prie Surviliškio).

Po biolingo, alerodo ir borealio laikotarpiais upių įsirėžimą sukėlusių Baltijos ledinuotojo ežero ar jūros atoslūgių sekdavo jūros kilimo ir slėnių užpildymo laikotarpiai. Pagilintas Nevėžis irgi būdavo kiek užnešamas. Atlantiniu laikotarpiu (prieš 8—5 tūkstančius metų) pradėjusi smarkiai grimzti Nemuno delta bei žemupys. Netgi Nemuno vidurupyje vanduo daugiau kilo negu Nevėžyje ties jo žiotimis, nes Nevėžis neturėjo tiek nešmenų vagai išsikloti. Žemupyje jis tapo labai gilus. Jis visas yra lėčiausia upė Lietuvoje, krintanti vidutiniškai vos 16 cm per kilometrą. Pavasarį Nevėžio slėnis virsdavo ištisu 130 km ilgio ežeru, ir tada Lėvuo per Sanžilos senslėnį padėdavo nutraukti jam vandenį į Dauguvos baseiną, nes jo vidutinis nuolydis dar buvo apie 50 cm per kilometrą. Tad ir Upytė net vėlyvajame neolite bei žalvario amžiaus pradžioje (prieš 4000—3500 metų) pavasarį plūsdavo Vešetos senslėniu pro Berčiūnus drauge su Nevėžio vandenimis į Sanžilos—Lėvens slėnį. Tuo galima paaiškinti, kodėl senovinė gyvenvietė, stovinti nuošaliau nuo tikrosios Upytės slėnio, ant Vešetos senslėnio, pavadinta Upytės vardu. Upytės gyvenvietės senovė gali siekti žalvario laikus, nors žalvario amžiaus radinių ten kol kas neaptikta, kaip kad jų rasta Juostos ir Nevėžio santakoj, Stačiūnuose prie Obelės, Salamiestyje prie Pyvesos, Vaškuose prie Islikio ar Vozbučiuose prie Šušvės [3]. Ilgainiui Nevėžio pavasario nešmenys užpildė Sanžilos senslėnį, ypač pietinę jo dalį. Pastaruosius 300 metų ir Vešetos senslėnis, užsikimšus šiauriniam jo galui, ėmė smarkiai pelkėti. Jame klestėjo tai viksvų plynės užsistovinčių potvynių laikais, tai juodalksnių raistai sausesniais laikotarpiais (2 pav.). Tik padrėgnėjus bei atvėsus klimatui ir padidėjus upių nuotėkiui prieš 2500 metų, Vešetos pelkės klodo smėlėtuose sluoksniuose įžiūrime pavasarinę tėkmę vėl į Lėvenį. Nuo tų laikų reikšmingesnė Lėvens pagalba pavasarį baigėsi. Ežeriškas Nevėžio ir Vešetos pavasario tvankas pamažu nutraukdavo Nemunas.

Nevėžio upynas labai sezoniškas. Tiek Nevėžis, tiek ir jo didesni bei mažesni intakai vidurvasary plukdo vandens 300—500 kartų mažiau negu pavasarį. Mat dėl plonos moreninės dangos ir menkų jos vandeningų tarpusluoksnių lygumoje labai mažai laisvų požeminių vande-

[3] Lietuvos archeologijos bruožai.— V., 1961, p. 87—112.

2 pav. Čičinsko kalno ir Vešetos pelkių grėžinių žiedadulkių diagramos (aut. brėž.).

nų, kurie maitintų upes. Upynas beveik visiškai priklauso nuo kritulių. Nors Nevėžio lygumoje kritulių iškrinta mažiau, negu kitose Lietuvos vietose, upynas čia vis dėlto gerokai tankesnis. Tačiau metinė nuotėkio norma vos

6—7 litrai per sekundę iš kvadratinio kilometro. Itin blogas nuotėkis plokščiose takoskyrose. Geriausias jis Nevėžio paslėnyje ir vakarinėje baseino dalyje, palei Kiršiną, Dotnuvėlę ir Šušvę. Mūšos baseino nuotėkis apskritai geresnis, ypač palei Kruoją, Obelę [4].

Tai atsitiko dėl tam tikrų priežasčių: didelis dirvodarinių uolienų karbonatingumas, trumpesnis jų išplovimo laikas poledynmetyje (vėliausiai ledyno palikta respublikos teritorija), mažesnis vasarų lietingumas — Vidurio lygumos dirvožemiai buvo išplauti negiliai, įplovinis, sunkesnės mechaninės sudėties dirvožemio horizontas čia liko bene perpus aukščiau negu Vakarų Žemaičiuose. Net po nedidelio lietaus vanduo ties horizontu susilaiko, dirva pašlampa. Todėl Nevėžio ir Mūšos—Nemunėlio lygumų dirvožemiai ryškiai pasiskirsto pagal nuotėkio nuo dirvų sąlygas. Plokščiuosiuose lygumų plotuose vyrauja velėniniai glėjiniai dirvožemiai ant lengvo priemolio ir priesmėlio. Tuo tarpu geriau drenuojamuose plotuose vakarinėje Nevėžio ir Mūšos baseino dalyje driekiasi našūs velėniniai karbonatiniai ir velėniniai jauriniai dirvožemiai ant priesmėlio ir lengvo priemolio [5]. Tai visų derlingiausi dirvožemiai mūsų kraštovaizdyje. Todėl žemdirbystė čia klestėjo nuo senų senovės. Dirvos buvo tinkamos agrotechnikai: turėjo daug azoto, fosforo, kalcio, magnio, kalio ir puikią struktūrą naudojant lydimų — miško ganyklų bei arimų—dirvonų kaitą. Gerąsias savybes velėniniai karbonatiniai dirvožemiai išsaugojo ir klimatui kintant. Tiek sauso šilto klimato periodo žalvario laikais (XVI—VI a. p. m. e.) bei klimato pasausėjimo — IV—VIII a., tiek vėsiais drėgnais — V—I a. p. m. e. ir IX—XIV a. velėninių karbonatinių dirvožemių ruožai išlaikė daugiau ar mažiau sėslių artojų gyvenvietes. Artojų migracija galėjo būti labiau vietinė, neišeinanti iš tų dirvožemių arealo ribų — išaugusių bendruomeninių laukininkų gyvenviečių bei gimininių centrų spietimas į laisvus plotus. Kai kur dar kilnotasi lydimus keičiant. Stori ar-

[4] Jablonskis J. ir Lasinskas M. Lietuvos TSR upių kadastras, d. 3.— V., 1962, p. 110—115.

Lasinskas M. ir Burneikis B. Lietuvos TSR upių kadastras, d. 2.— V., 1960, p. 84—85.

[5] Mejeris A. ir Baginskas B. Lietuvos TSR dirvožemiai.— V., 1958. Lietuvos TSR dirvožemių schema ir A. Mejerio surinkta medžiaga naujam Lietuvos TSR dirvožemių žemėlapiui, LTSR žemdirbystės instituto fondai.

menys, nuoseklūs dirvožemio horizontų perėjimai, gebėjimas greitai akumuliuoti azotą gilesniuose horizontuose, dirvožemio šarmingumas arba bent neutrali reakcija leidžia spėti, kad labai anksti, dar mūsų eros pradžioje, Nevėžio paslėnio, dešiniakrantės Nevėžio lygumos, Daugyvenės ir Kruojos baseinų žemdirbiai perėjo prie pūdyminės, arba ariamosios, žemdirbystės. Gerose, nerūgščiose žemėse lydiminė žemdirbystė neturėjo to vaidmens, kaip plynaukščių ir aukštumų plotuose velėniniuose jauriniuose, o ypač šilaininiuose jauriniuose dirvožemiuose. Jaunų dirvų tręšimas lydimo pelenais turėjo didelę įtaką derlingumui. Be to, kirsti lapuočių miškus, kuriais pasižymėjo Nevėžio lyguma tik atsirandant pirmiesiems geležies įrankiams, buvo sunkus darbas. Pagrindinės gyvenvietės beveik iki feodalinio laikotarpio telkėsi velėninių karbonatinių dirvožemių arealuose. Antai Nevėžio slėnyje ir paslėnyje II—XII a. gyvenviečių pėdsakai aptikti šiose vietovėse (upe aukštyn): Vareikonyse, Kaniūkuose, Panevėžiuke, Pakapiuose, Griaužiuose, Glitėnuose, Pakalniškiuose (Vaškonyse), Nevėžninkuose, Berčiūnuose. Palei Šušvę radinių esama apie Raseinius, Parnaravą, Sutkūnus, Vaitiekūnus, palei Dotnuvėlę — apie Biržus, Pasiekus, palei Kiršiną — Piepaliuose. Mūšos baseine, palei Dauguvenę, gyvenviečių būta apie Sutkūnus, Gilbonis, Meldinius, Paučiškius ir Raginėnus, palei Kruoją, Obelę ir Vėzgę — Kurašilyje, Linksmučiuose, Sakališkiuose, Dargužiuose, Šukionyse, Stačiūnuose, Kauksnujuose.

Prie Mūšos yra radinių ties Ąžuolpamūšiu, o ant Linkuvos gūbrio — apie Gružus ir Vaišvilynę [6]. Istoriniu ir geografiniu metodu vertinant kitus vėlesnių karbonatinių dirvožemių plotus, kur archeologiniai radiniai dar nežinomi, taip pat pasiremiant analogiškais senųjų gyvenviečių vietovaizdžiais, galima jų tikėtis Nevėžio žemupyje palei Barupę, Mėklą (Pėdžiai, Galnai, Vandžiogala), ant Kulvos-Šėtos gūbrio, palei Šušvę (Paropėdžiai, Pašušvys, Eitvilai, Paberžiai), palei Dotnuvėlę (Pilioniai, Mantviliškiai), palei Žalčiupį (Aukai, Bakainiai, Šlapaberžė), palei Nevėžį tarp Kėdainių ir Naujamiesčio (Apytalaukis, Kalnaberžė, Šventybrastis, Surviliškis-Liaudė, Krekenava, Pociūnai, Vilkai, Pagarduviai, Devynduoniai, Paberžė, Miegėnai), palei Kiršiną (Puodžgala, Palonai, Sidabrava), pa-

[6] Lietuvos TSR archeologijos bruožai.— V., 1961, p. 539—550.

lei Šuoją (Davongala, Bružgala), palei Daugyvenę (Veliakiemiai), palei Įstrą ir Mūšą (Brazdygala, Saudogala, Kurkliai — Viešvilė, Vaižgai, Beinorava) ir ant Linkuvos gūbrio į rytus ir į vakarus nuo Gružų.

Kitų lygumos ruožų dirvožemių, linkusių drėgnaisiais laikotarpiais užmirkti, o vietomis net pelkėti — velėninių jaurinių glėjinių ir puveninių jaurinių glėjinių dirvožemių vaidmuo 4000 metų žemdirbystės istorijoje nevienodas. Žalvario amžiuje glėjėjimo procesas čia buvo mažesnis negu kitose Lietuvos teritorijos vietose dėl tada dar geresnio Nevėžio nuotėkio, mažesnio kritulių kiekio, taip pat dėl pastovaus plačialapių miškų vyravimo. Jaurėjimo procesas irgi buvo nedaug tepasiekęs. Dideli plotai palei Pyvesą, Lėvenį, Juostą ir Nevėžio aukštupį buvo anksti apgyvendinti gyvulių augintojų ir žemdirbių.

Tačiau geležies amžiaus pradžioje (IV a. p. m. e.) tų laikų derlingumas turėjo smarkiai kristi: vietomis laukai glėjėjo. Tiek dėl atšalusio klimato, tiek dėl šlapių dirvų laukų vegetacijos periodas čia galėjo būti per trumpas vasarinėms kultūroms, o rugiai paplito kiek vėliau. Rytinės Nevėžio lygumos dalies artojai turėjo gerokai nuskursti (nors archeologiškai rajonas mažai tyrinėtas). Apie apleistus senuosius laukus Upytės baseine dabar byloja jų pakraščių panuovalius perdengiantys puveningi pelkinio dirvožemio horizontai. Dalis artojų galėjo persikelti į kitas sritis: į laisvus Baltijos aukštumų kalvyno plotus ar dar toliau į rytus, nes šlapymečio poveikis kai kur aukštumose buvo teigiamas. Tačiau didesnė jų dalis galėjo rasti laisvas sausesnes Nevėžio lygumos vakarines žemes bei Mūšos, žemutinio Lėvens ir Nemunėlio paupius.

Kairiakrantėje Nevėžio lygumoje ir anksčiau buvo apstu slėninių viksvaplynių ir kitokių šlapių pievų. Šlapymečiu dėl nykstančių ir epušotais (drebulynais) baltalksnynais ir kitokiais siauralapiais miškeliais apželiančių laukų didėjo ganyklų plotai. Žinoma, šiuo ir kitais šlapymečiais rytinėje Nevėžio lygumos dalyje ant derlingiausių pylimkalvių ir gūbrių apie Kulvą, Žeimius, Šėtą, Žižmius, Anciškį, Truskavą, Ramygalą, Rimaisus, Ūliūnus, Lepšius žemdirbių galėjo likti apsčiai.

Apie kelis žemdirbystės etapus ir jų trukmę galima spręsti iš papelkių panuovalių struktūros, dirvų ir palaukių pelkaičių kontaktų, išplovų kūgių slėniukų šlaituose

ir kitų akumuliacinių formų, interpretuojamų poleogeografijos metodais.

Upytės gyvenvietė ir apylinkė, nors yra kairėje Nevėžio pusėje, daug kuo išsiskyrė iš bendro vietovaizdžio. Dėl savo puikių vietos gamtinių sąlygų Upytės gyventojai jau nuo III ar IV a. ėmė daryti įtaką aplinkiniams. Dėl derlingų laukų su velėniniu karbonatiniu dirvožemiu, nusidriekusių palei Vešetą ir Upytės žemupį, visuomet vešlių, pavasarį aptvindomų Upytės, Vešetos, Šermuto, Molainos, Gardino, Šakinės, Uostrauto, Graužuojos, Plienupio, Laužupio, Dūkinės, Liaušės lankų, plačių Nendrės, Maloko ir Girelės viksvaplynių. Pagaliau dėl patogios situacijos prie gana vandeningos Nevėžio ir Lėvens upynų takoskyros, kuri buvo lyg vartai tarp didžiųjų Nevėžio ir Žiemgalos lygumų, vartai į Dauguvos žiotis, „žalvario kelio" ir prekybos vartai. Upytė turėjo gerai apsaugotą tvirtovę — salą Vešetos klampynėje. Ilgą laiką jos būta pereinamajame ruože tarp pilkapynų regiono į šiaurę bei šiaurės vakarus ir plokštinių kapų regiono į pietus ir rytus. Klasinės visuomenės atsiradimo laikais (V—VIII a.) ir pirmaisiais feodalizmo amžiais (IX—X a.) Upytė išlaikė Nevėžio ir Mūšos—Nemunėlio lygumų organizacinio centro vaidmenį. Kai Vytenis, o vėliau ir jo brolis Gediminas atlaikė Kryžiuočių ordino ekonominę blokadą, pralaužtą į Rygą, Upytės žemės reikšmė buvo labai didelė: ir politinė, ir ekonominė, ir tranzitinė. Palei Nevėžį, Lėvenį ir Mūšą ėjo prekių kelias. Transportui tarnavo ir itin gilios vandeningos upės. Vytenio žygių į Livoniją metu susirūpinta pačios Upytės karine rekonstrukcija [7].

Tikriausiai tuo metu Upytės senoji tvirtovė — sala Vešetos pelkėse — buvo sutvirtinta, paaukštinta, išmūrytos sienos su 5 vartais, pastatyta talpi medinė pilis, į salą nutiestos trys kulgrindos, o valtims įplaukti paruošti dveji arkiniai vartai (1 pav.). Pažliugusioj pelkėj dar buvo užtvenktas Vešetos upelis, tad slėnis ties Upyte virto ežeru. Tai konstatuota grįžiant ir zonduojant salą bei pelkes.

Ta tvirtovė buvo gamtos dovana. Šalia žinomų to laikotarpio tvirtovių, apsuptų ežero vandens — Trakų, Dubingių, Drūkšių ar Platelių — nedidelė Upytės pilis išsi-

[7] Scriptores rerum Prussicarum. — Leipzig, 1863, t. 2, p. 65—78.

skyrė įrenginio natūralumu ir unikalia savybe — nemažu vidiniu vandens telkiniu. Lanko pavidalo įdauba atkirto rytinę salos dalį ir abiem galais atsivėrė į Vešetos slėnį. Sala žvirgždinga, pailga, 0,85 ha ploto ir 4—6 m aukščio. Pilies laikais, kai pelkės paviršius ir vandens lygis buvo aukštesni, 2—2,5 m aukščio apsauginės sienos nepakilo daugiau kaip 5 m nuo vandens. Pagrindinė tvirtovės atspara — ją supantis vanduo. Užtvankos pėdsakai dar aptinkami Vešetos upelio vagoje (apie 400 m nuo piliakalnio į pietus ir apie 100 m nuo kelio per slėnį) — tai storų pajuodusių rąstų likučiai.

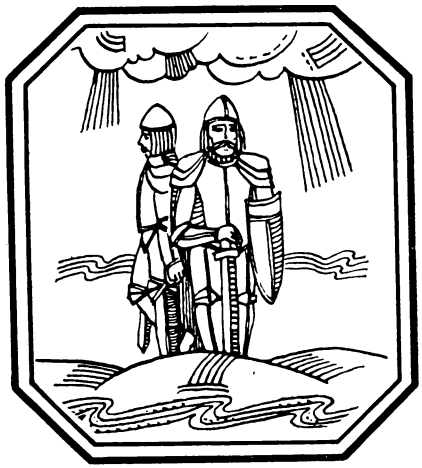
Dabar tiek Vešetos slėny, tiek salos įdauboje slūgso durpės. Jų pėdsakų aptikta zonduojant sienos arkos nuogriuvas ties IV vartais. Atrodo, kad vidiniame salos tvenkinyje — ankstesnėje pelkėje susiklosčiusias durpes pilies statytojai mažai lietė. Baseinas turėjęs apie 1,5—2 m gylio ir buvo naudojamas kaip valčių, įplaukiančių pro IV ir V vartus, prieplauka ir gyvulių girdykla (1 pav.).

1961 m. straipsnio autorius padarė du durpių klodo gręžinius: vieną Vešetos pelkėje (b — 3 m gylio), kitą — salos pelkėje (a — 0,9 m gylio, 2 ir 3 pav.). Abiejų gręžinių sluoksnių medžių žiedadulkių ir durpių analizė parodė, kad intensyvus Vešetos slėnio pelkėjimas toje vietoje prasidėjo prieš 4000 m, o salos pelkėjimas — prieš 2000 m., kad salos įdauba yra visai natūralios kilmės, nes durpių sluoksnynas nepriklausomai klostėsi abiejų gręžinių vietose. Patirta, kad saloje visą laiką klestėjo liepynas (ypač žalvario amžiuje), buvo guobų ir ąžuolų, kurių labai padaugėjo prieš tūkstantmetį, kad pilies laikais sala buvo apaugusi medžiais, kurie užstojo medinę pilį. Tuo tarpu apylinkėse žalvario amžiuje būta beržynšilių, o vėliau, pastaruosius du tūkstantmečius — balteglynų. Atmestini spėjimai, esą salos įdauba iškasta. Taip pat nepagrįsta nuomonė, kalno pradubimą siejanti su poledynmetyje, prieš daugelį tūkstantmečių vykusiu termokarstu (pradubimu, ištirpus palaidotiems ledo luitams). Upytės geologinės sąlygos termokarstui nepalankios. Neatmetant kalno pradubimo galimybės — tą liudytų statūs įdaubos šlaitai, smailokas dugnas — ėmėme ieškoti panašių reiškinių ir formų apylinkėse. Štai visai netoli Upytės, kitoje Nevėžio pusėje, apie Vadaktus, viršum panašių geologi-

nių struktūrų hidrologai aptiko karsto daubas [8]. Ten karstas tebevyksta, tad įdaubų formos šviežesnės, negu Upytės. Karstinių įdubimų priežastis — jau minėti po morena slypintys viršutinio devono dolomitiniai kraigai, vietomis turintys tirpaus gipso tarpusluoksnius, kurių vienas ties Vešetos slėniu išeina itin negiliai. Visai įtikėtina, kad prieš 2000 ar daugiau metų rytinė Vešetos salos dalis ties susidariusia tuštuma prabudo siaura lanko pavidalo „raguva". Senslėny galėjo būti ir daugiau pradubų, tik jas užlygino potvynių nešmenys, durpės. Vietomis aptinkamos pelkėguolio duobės iki 5 m gylio gali būti irgi karstinės kilmės.

Vadinasi, padavimas apie prasmegusį Čičinsko dvarą nėra be geografinio pagrindo; jis taip pat nėra perkeltas iš kitų vietų, kur vyko pradubos. Upytės pradubos, kaip ir kiti panašūs Nevėžio lygumos įgriuvimai apie Vadaktus, Raguvą, priskirtini Šiaurės Lietuvos karstinių įgriuvų sričiai. Jų itin gausu apie Biržus. Gali būti, kad padavimas apie prasmegusią vietovę sukurtas dar prieš mūsų erą. Jis ir keliauja iš kartos į kartą.

[8] Kutka V. Karstas Vadaktų apylinkėje.— „Mūsų gamta", 1971, Nr. 4, p. 17.

IŠ UPYTĖS ISTORIJOS

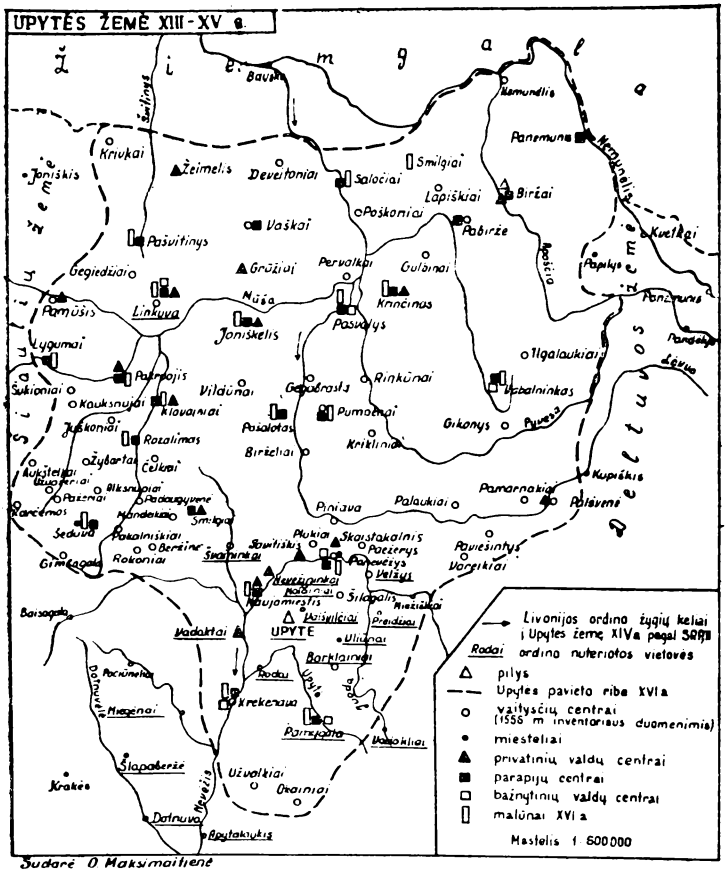
UPYTĖS SENOVĖ

ONA MAKSIMAITIENĖ

XIII a., kuriantis Lietuvos valstybei, į jos sudėtį įėjo gentinės-politinės lietuvių sritys (žemės), tarp kurių buvo ir Upytės žemė. Jos vardą rašytiniai šaltiniai pirmą kartą mini 1254 m., kai vyko žemių padalinimas tarp Rygos vyskupo Alberto ir Livonijos ordino [9] magistro, nustatant Žiemgalos ribą, siekiančią Upytės ir Šiaulių žemes (usque ad terminos terrarum Opiten et Saulen) [10]. Kovų metu dėl Lietuvos valstybės susikūrimo Mindaugo laikais ir dėl valdžios po Mindaugo mirties Upytės vardas istorijos šaltiniuose neminimas. Nereikia abejoti, kad Upytės žemė įėjo į Lietuvos valstybės sudėtį ir tapo valsčiumi. Vietose administracijos centrus sudarė feodalų pi-

[9] Livonijos (Kalavijuočių) ordinas buvo vyskupo Alberto įkurtas Rytų Pabaltijyje krikščionybės įvedimo pretekstu ir siekė nukariauti tą kraštą.

[10] Liv.-Esth — und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten, herausgegeben von Dr. F. G. von Bunge, I, Nr. 265.— Reval, 1853.

3 pav. Upytės žemė XIII—XVI a. (sud. aut.)

lys, kurių savininkai, būdami didžiojo kunigaikščio vasalai, vykdė jo valdžią: telkė kariuomenę, statė gynybinius objektus, vadovavo gynybai.

Gediminas valstybę padalijo savo sūnums, kurie visi turėjo klausyti didžiojo kunigaikščio. Nei trumpos metraščio žinios [11], nei istorinė literatūra nenurodo, kam Ge-

[11] Полное собрание русских летописей (toliau — ПСРЛ). СПб., 1907, т. 17, с. 71.

diminas paskyrė Upytės žemę. F. Leontovičius [12], M. Liubavskis [13], S. Zajončkovskis [14] ir L. Kolankovskis [15] mano, kad Jaunutis, be Vilniaus srities, dar valdęs Ašmeną, Ukmergę ir Breslaują. Kartu galima būtų pratęsti jo valdas ir į Upytės žemę iki Žemaitijos, valdomos Kęstučio. Apie tai leidžia spręsti A. Kučinsko prielaida, kad Jaunutis turėjo reikalų su Livonijos ordinu [16], o su juo galėjo susisiekti per Upytės žemę.

Po Gedimino mirties Algirdas ir Kęstutis pašalino Jaunutį iš Vilniaus ir pasidalijo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes, priversdami kitus kunigaikščius klausyti didžiojo kunigaikščio Algirdo [17]. Trūksta duomenų, kuriais remdamiesi galėtume tiksliai pasakyti, kam teko to pasidalijimo metu Upytės žemė, galima tik manyti, kad ji teko Kęstučiui. Tokią prielaidą patvirtina P. Polė Prūsijos kronikoje, nurodydamas, kad Kęstutis gyveno tai Trakuose, tai Kaune ir saugojo sienas bei kariavo prieš Ordiną [18]. Livonijos ordinas, užgrobęs žiemgalių gyvenamąją teritoriją, tiesiogiai susisiekė su Upytės žeme ir ją nuolat puldinėdavo.

Vykstant deryboms su popiežiumi dėl krikščionybės įvedimo Lietuvoje, Gediminas 1324 m. rugsėjo 22 d. laiške Dorpato bei Ezelio vyskupams, Revelio žemės danų vietininkui ir Rygos miesto tarybai skundėsi, kad Ordinas nesilaiko popiežiaus patvirtintos taikos sutarties ir padarė jam priklausantiems žmonėms daug žalos. Mini, kad užmušė vieną medžiotoją iš Upytės, o du nusivedė į nelaisvę [19].

Hermanas Vartbergė Livonijos kronikoje pateikia gausiai žinių apie Upytę XIV amžiuje. Rašydamas apie

---

[12] Леонтович Ф. Очерки по истории литовского-русского права. Образование территории Литовского государства. СПб., 1894, с. 38.

[13] Любавский М. Областное деление и местное управление Литовского-русского государства ко времени издания первого Литовского статута.— М., 1892, с. 8.

[14] Zajączkowski S. Dzieje Litwy pogańskiej do 1386 r. — Lwów, 1930.

[15] L. Kolankowski. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów.— Warszawa, 1930, t. 1, s. 7.

[16] Kučinskas A. Kęstutis.— K., 1938, p. 23.

[17] ПСРЛ, т. 17, с. 72.

[18] Paul Pole. Preussische Chronik.— Scriptores rerum Prussicarum (toliau — SRP). — Leipzig, 1874, t. 5, S. 223.

[19] Gedimino laiškai. Parengė V. Pašuta ir I. Štal.— V., 1966, p. 119.

1351 m. marą, jis sako, kad lietuviai iš Upytės, Stripeikių bei Vaišvilčių (Wysevilte) norėjo persikelti pas latvius, bet buvo magistro sulaikyti [20]. Toliau jis aprašo Livonijos ordino karo žygius į Upytės žemę 1363—1378 m. laikotarpiu. Antai 1367 m. kovo 2 d. Livonijos magistras atvedė kariuomenę prieš lietuvius į Upytės žemę, ir keturias dienas ją žudymais ir ugnimi niokojo. Prieš juos Lietuvos karalius (taip ordinas pavadino Kęstutį) išsiuntė savo sūnų su kariuomene. Magistro sąjungininkas brolis Robinas netikėtai juos puolė ir, paėmęs 18 gerai ginkluotų belaisvių, grįžo [21]. 1368 m. rugpjūčio 20 d. landmaršalka Andrius iš Štenbergo su jam prielankiais kuršiais, siguldiečiais ir Ordino broliais nuniokojo Upytėje šias vietoves: Molainius (Malowe), Vaišvilčius (Wysevilte), Švaininkus (Swayniken), Prievačką (Preyweysiken) ir Nevėžninkus (Nevesenken). Tuomet buvo paimti į nelaisvę Gerdeikis, kilmingo bajoro Stripeikio sūnus, su žmona Mesena ir daugelis kitų ir atvežti į Rygą [22].

1370 m. sausio 20 d. minėtas landmaršalka su talkininkais iš Kuršo, Mintaujos bei Kuoknesės, užpuolę Lietuvos žemes, per kelias dienas nuniokojo Švaininkų apylinkę, siuntė kariuomenę į Prievačką, kur išbuvo dvi dienas. Taip pat palietė ir kitas apylinkes: Molainius, Velžį (Vensen), Miniūnus (Minanen) iki Ramygalos (Remgallen), Rodus (Raden) ir Eigintus (Eginthen) [23].

1371 m. rugpjūčio 26 d. Livonijos magistras Vilhelmas, per 4 dienas nuniokojęs Velžį, Miniūnus, Molainius, Prievačką, Upytę, Švaininkus (Swaynike), Linkuvėlę (Linkowe), Apytalaukį (Opytelaken), Šlapaberžę (Slappeberze) ir Kalnaberžę (Calleberze), pagaliau persikėlė į kitą Nevėžio pusę, į Aristavą (Arvisten) [24].

Vienas iš ilgiausiai trukusių ir daugiausia vietovių palietęs buvo 1372 m. rugpjūčio 15 d. Livonijos ordino žygis. Landmaršalka Andrius iš Štenbergo „su didele jėga" įsiveržė į Lietuvą. Pirmą pastovį padarė Kistanese, nuniokodamas Miliūnus, Velžį, Molainius; antrą — Uliūnuose, nusiaubdamas Barklainius (Barclene), Ramygalą,

[20] Hermani de Wartberge. Chronicon Livoniae. — SRP, Leipzig, 1863, t. 2, s. 77—78.
[21] Ten pat, p. 88.
[22] Ten pat, p. 92.
[23] Ten pat, p. 95.
[24] Ten pat, p. 98—99.

Sokelius (Suckeyne), Preibius (Preybe); trečią pastovį — Šilagalyje, apiplėšdamas Vaiškonius (Veyzeke), Vaišvilčius, Upytę; ketvirtą — Eginten, nusiaubdamas žemes: Liaudą (Lauden), Burvelius (Burve), Sasus (Sasen), Linkuvėlę; penktą — Dotnuvoje (Datinen), nuniokodamas Beržus (Berze), Ramėnus (Ramoe), Šlapaberžę, Miegėnus (Megene); šeštą — Andigenkuthi, nuniokodamas Ramėnus (Ramynne), Babėnus (Babyne), Kėdainius (Gaydine), Karolinavą (Karianowe), Labūnavą (Labunowe), Pėdžius (Pedins), Kaplius (Kapplius), Normainius (Narmayne); septintąjį — Kralinowe, nusiaubdamas Apytalaukį (Opitelake), Rodus (Rady), Stangius (Stenghe); aštuntąjį pastovį — Eglaičius, nuniokodamas Švaininkus, Prievačką, Nevėžninkus; devintąjį pastovį — Salweythe, Nevėžiu aukščiau, nusiaubdamas Vadaktus (Wadachte) [25]. Šiam žygiui vadovauti ketino pats Livonijos ordino magistras, todėl jis buvo sutelkęs tiek daug jėgų, bet dėl ligos grįžo ir pavedė vadovauti landmaršalkai.

1375 m. rugsėjo mėn. 8 d. Livonijos landmaršalka Robinas išvyko prieš lietuvius į Upytę. Netoli Upytės dalis Ordino kariuomenės slapta priėjo prie užtvarų, kuriose surado lietuvius su žmonomis, vaikais ir visu turtu. Minėtieji žvalgai, paėmę grobį, kai kuriuos gyventojus užtvaroje nužudė. Lietuviai pasipriešino ir, atėmę grobį, nužudė apie 25 užpuolikus. Vienas iš jų sunkiai sužeistas nakčia vos ne vos grįžo, pranešdamas apie tą įvykį. Išaušus landmaršalka su savais surado plikus apiplėštus kūnus, kuriuos, toliau paėję, sudegino. Minėtoje Upytės žemėje kryžiuočiai išbuvo tik vieną naktį galbūt dėl to, kad jų buvo mažas dalinys, o gal ir dėl to, kad „žemė buvo prieš 6 dienas įspėta" [26].

1377 m. gegužės 24 d. landmaršalka Robinas išvyko su žmonėmis iš Vendeno, Sigūldos, Mintaujos ir Dobelės į Upytės žemę, kur viską žudynėmis ir ugnimi nusiaubė. Į nelaisvę išsivedė 120 žmonių, paėmė 280 žygio arklių ir 260 galvijų. Tada į nelaisvę buvo paimta vieno bajoro žmona Kantalgė su vaikais ir visa šeimyna. Pats bajoras, matydamas neatitaisomą skriaudą, po nedaugelio dienų irgi nusekė paskui šeimą. Jis atvyko į Rygą, žadėdamas prisidėti prie krikščionių. Po kelių dienų atvyko Bivanas,

[25] Ten pat, p. 101—102.
[26] Ten pat, p. 109.

Upytės bajoro Eigindžio sūnus, su vienu tarnu ir keturiais žirgais [27].

Jau po Algirdo mirties (1377), Kęstučiui valdant Upytės žemę, 1378 m. vasario 12 d. Livonijos ordino magistras Vilhelmas surengė 9 dienų žygį į Lietuvą, ypač į Upytės žemę, apimdamas žymiai platesnę teritoriją negu 1372 metais, siekdamas net Ukmergę, prie kurios pilies išbuvo dvi dienas.

Tų H. Vartbergės užregistruotų 11 ordino žygių į Upytės žemę aprašymuose minimos 58 nusiaubtos vietovės. Minėtieji vietovardžiai parodo, kad Upytės žemė XIV a. jau buvo gana tirštai apgyvendinta. Iš ordino žygių aprašymų matyti baisus krašto naikinimas: deginamos ir plėšiamos gyvenvietės, daug žmonių žūva arba patenka į nelaisvę. Gintis nuo priešo užpultiems gyventojams daugiausia tekdavo savo jėgomis.

Po Algirdo ir Kęstučio mirties ir vidaus kovų Lietuva vėl suskilo į dalines valdas. 1382 m. Jogaila buvusias Kęstučio valdas (tarp jų ir Upytę, kaip įėjusią į Trakų kunigaikštystės sudėtį) atidavė savo broliui Skirgailai, o Žemaitiją perleido Ordinui [28]. Kai 1385 m. Jogaila susitaikė su Vytautu, jis atidavė Vytautui iš buvusių Kęstučio valdų Gardino, Bresto žemes, Skirgailai liko tik Trakų kunigaikštystė [29]. Vytautas, 1392 m. tapęs didžiuoju kunigaikščiu, iš Skirgailos atėmė Trakus, o vietoj jų atidavė Kijevą.

1413 m. Lietuvos žemės buvo suskirstytos į Vilniaus ir Trakų vaivadijas [30]. Būdama Trakų vaivadijos sudėtyje, Upytės žemė sudarė jos valsčių. Visuose administravimo ir gynybos reikaluose centralizuojantį vaidmenį turėjo Upytės pilis ir Upytės dvaro valdytojas. Upytės pilis buvo atramos taškas kovose prieš Livonijos ordino puolimus. Upytės pilies liekanos išsilaikė iki XVI a.[31]. O kad tokių pilių buvo Upytės žemėje, liudija išlikę piliakalniai.

XVI a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje vykstant tokiems svarbiems vidaus gyvenimo įvykiams, kaip va-

[27] Ten pat, p. 109.

[28] Raczyński E. Codex diplomaticus Lithuaniae.— Vratislaviae, 1845, s. 57.

[29] Daniłovicz J. Skarbiec dyplomatów. — Wilno, 1960, t. 1, s. 498.

[30] Любавский М. Областное деление..., с. 10—11.

[31] Baliński M. i Lipiński T. Starożytna Polska.— Warszawa, 1886, t. 4, s. 364.

lakų ir administracijos bei teismų reformos, Upytė jau nustoja centralizuojančio vaidmens. Iš seniausio Upytės valsčiaus inventoriaus (1554—1556) matyti, kad Upytės valsčių sudarė Šeduvos ir Panevėžio miesteliai, 58 vaitystės su 359 kaimais ir daugeliu užusienių. Jame nurodytas žemės kiekis, činšas, vaitų ir žemvaldžių, gyvenančių kaimuose bei užusieniuose, vardai [32]. Upytės tame inventoriuje jau nėra, nes ji tapo privatine nuosavybe. Nuo kada ji nustojo buvusi didžiojo kunigaikščio valda, tiksliai nėra žinoma. Upytės dvaras XVI a. priklausė Švabams ir kraičiu atiteko Kelpšoms. Iš 1586 m. kovo 14 d. Elžbietos Kelpšienės užstato rašto jos vyrui Kasparui Kelpšai matyti, kad Upytės dvarui priklausė Tarnagalos kaimo 14 valakų, Ganusovičių — 5, Taliūnų — 14, Budrevičių — 4, Kriklinių — 8, Kidriūnų — 19, Molduševičių — 3, Pabuojų — 8, Batusių — 8, Barvainių — 3, Drąseikių — 12, Gailiūnų — 16, Benegalių — 17, Daugupių — 4, Pamarnakių — 2, Pajuostės — 3, Juciūnų — 12, Janavičių — 12, Šimonių — 3, Žvirblaičių — 11 ir Pivovarovo — 4 [33]. 1589 m. Upytės dvaras su priklausančiais palivarkais ir kaimais atiteko Jonui Sicinskiui [34].

Upytės žemės pavadinimas neabejotinai kilo nuo Upytės vardo, todėl Upytėje turėjo būti ir jos centras. Patekusi į privačias rankas, Upytė nebegalėjo priklausyti didžiajam kunigaikščiui. 1548 m. Upytės valsčiaus teismų posėdžių nutarimai jau rašyti Krekenavoje, kur buvo valstybinis dvaras [35]. Vadinasi, administracinis centras tuo metu buvo Krekenava. 1554, 1556, 1564 metais Upytės valsčiaus nutarimai rašyti Panevėžyje, kur taip pat buvo valstybinis dvaras [36].

Vykdant 1565—1566 m. administracijos reformą, buvo nustatyta pavietų sudėtis, apibrėžtos pavietų ribos, nurodytos vietos, kur vyks žemės teismai ir seimeliai. Dėl

---

[32] Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinės bibliotekos Rankraščių skyrius, F-16/132. O. Maksimaitienė. Keletas pastabų dėl seniausio Upytės valsčiaus 1554—1556 m. inventoriaus.— „Bibliotekininkystė ir bibliografija". V., 1963, t. 2, p. 207—208.

[33] Акты Виленской комиссии для разбора древних актовых книг (toliau — Акты).— Вильна, 1899, т. 26, с. 256—260.

Jablonskis K. Istorijos archyvas. — K., 1934, t. 1, p. 281—284.

[34] Опись документов Виленского центрального архива древних актовых книг (toliau — Опись), вып. 8.— Вильна, 1912, с. 108.

[35] Акты, т. 24.— Вильна, 1897, с. 115.

[36] Ten pat, p. 150, 283 ir 392.

Upytės pavieto pasakyta, kad jis lieka kaip buvęs, bet nenurodyta, kur vyks pavieto žemės teismai [37]. Pirmaisiais poreforminiais metais Upytės pavieto centru minimas Panevėžio valstybinis dvaras [38]. 1576 m. gautas iš Stepono Batoro leidimas pastatyti Panevėžio mieste pastatą pavieto teismui [39]. Taigi nuo XVI a. vidurio Panevėžys tapo Upytės pavieto centru.

Ir toliau pavietas tebesivadino Upytės vardu, nors pati Upytė, kaip privati valda, pavieto gyvenime nevaidino vadovaujančio vaidmens. Upytės paviete, ypač jo šiaurinėse ir vakarinėse dalyse, buvo daug valdų, priklausančių feodalams, pasauliečiams ir dvasininkams, kurie ne tik administravo ir teisė jų valdose gyvenančius valstiečius, bet ir naudojosi jų baudžiaviniu darbu. Bajorų valdos nuolat keitėsi, priklausomai nuo paveldėjimo, įkaitų, pardavimų, dovanojimų ar kitokių juridinių aktų.

Upytės savininkui Jonui Sicinskiui priklausė Pakruojo, Žeimelio, Savitiškio, Vadaktų ir kiti dvarai su kaimais [40]. Kaip matyti iš 1594 m. inventoriaus Nevėžninkų dvarą Jonas Sicinskis įsigijo iš Albrechto Savickio [41].

XVI a., plintant reformacijos sąjūdžiui, J. Sicinskis tapo reformacijos šalininku ir jo valdomoje Upytėje buvo pastatyta evangelikų reformatų bažnyčia. Yra žinoma, kad tos bažnyčios kunigas Stanislovas Minvydas 1595 m. dalyvavo kaip delegatas reformatų sinode Torunėje [42].

Su Vladislovo Sicinskio (Jono sūnaus) vardu yra susijęs padavimas, kad jis, kaip Upytės pavieto atstovas, pirmasis pasinaudojęs veto teise ir suardęs Varšuvoje vykusį Žečpospolitos seimą; dėl to jis buvęs prakeiktas ir perkūno nutrenktas. Iš tikrųjų tai buvo ne pirmas iširęs Žečpospolitos seimas. 1652 m. seimas, iširęs dėl V. Sicinskio kaltės, posėdžiavo ypatingai sunkiais laikais, kai

---

[37] Литовская метрика, ч. 3. Книги публичных дел, т. 1. Русская историческая библиотека, т. 30. Юрьев, 1914, с. 884.

[38] Максимейко Н. Сеймы Литовско-русского государства по Люблинской унии 1569 г. Приложение.— Харьков, 1902, с. 150—151.

[39] Лаппо И. Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия.— Юрьев, 1911, с. 97.

[40] Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych.— Wilno, 1858, s. 128—130.

[41] Jablonskis K. Lietuvos archyvas, t. 1, p. 351—356.

[42] Baliński M. i Lipiński T. Starożytna Polska, t. 4, s. 366. Merczyng H. Zbory i senatorowie protestańcy w dawnej Rzeszypospolitej.— Warszawa, 1904, s. 100.

vyko karas su Rusija dėl Ukrainos žemių ir kai buvo svarbu, kad seimas būtų prailgintas ir priimtų reikalingus nutarimus. Kada V. Sicinskis mirė, nežinoma, bet, matyt, ne tuoj pat po Varšuvos seimo, nes 1664 m. jis užrašė Upytės dvarą su jam priklausiusiu Savitiškio palivarku ir kaimais savo žmonai Eleonorai Sologubaitei-Sicinskienei [43].

Visa Lietuva, kartu ir Upytė, daug kentėjo nuo karų: XVI a. antros pusės karai dėl Livonijos pareikalavo didelio jėgų įtempimo, XVII a. kare teko pakelti švedų okupaciją (1655—1661), XVIII a. Šiaurės kare — apie 10 metų Lietuvoje siautėjo Švedijos, Rusijos ir Saksonijos kariuomenės. Dėl tų karų kraštas sunyko. Tik XVIII a. antroje pusėje pastebimas pagyvėjimas, atsistačius gamybinėms jėgoms žemės ūkyje ir padidėjus gyventojų skaičiui. Prasideda reformų krašto viduje laikotarpis, ypač pertvarkant ūkį ir švietimą.

Apie praktinę Upytės pavieto administracinę ir socialinę ekonominę padėtį XVIII a. pabaigoje liudija 1789 m. liustracija [44], vykusi seniūnijose, bažnytinėse ir pasauliečių feodalų valdose. Jos duomenimis, visame Upytės paviete matyti feodalinių valdų susmulkėjimas: vietoje vienos Upytės pavieto seniūnijos su centru Panevėžyje atsiranda 16 smulkių seniūnijų, iš kurių Upytės seniūnija liko centralizuojanti, nes ten vyko pavieto teismai ir seimeliai, bet ji teapėmė Panevėžio mieste nedidelį plotą, Upytės pavieto seniūno jurzdiką, kuriai priklausė Ėriškių, Kniaudų, Kirkūnų ir Užvalkių kaimai. Buvo daugybė pasauliečių bei dvasiškių feodalų valdų. Pati Upytė priklausė Jurgiui Tiškevičiui, o sodyba prie bažnyčios — Upytės klebonijai [45].

Upytės žemė dar minima 1793 m., kai, vykstant 1792—1793 m. konfederacijai [46], Žečpospolitos seimas panaikino ketverių metų seimo nutarimus ir nustatė naują valdymosi tvarką: Žečpospolita sudaryta iš dviejų provinci-

---

[43] Zbiór dyplomatów rządowych, s. 128—130.

[44] Liustracija — periodiškai vykdomas valstybinių turtų aprašymas, turįs tikslą nustatyti jos pajamas; buvo fiksuojamas mokestinių gyventojų skaičius, jų turtas ir prievolės.

[45] Lietuvos TSR Centrinis valstybinis istorinis archyvas. Senųjų aktų knyga Nr. 2841.

[46] Konfederacija — Žečpospolitos bajorų susivienijimas jų privilegijoms ginti, valdžiai pagrobti bei tam tikriems nutarimams seime pravesti.

jų — Karūnos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės. Karūną sudaro 10 vaivadijų su 30 žemių, o Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę — 8 vaivadijos su 24 žemėmis, tarp jų ir Upytės žemė. Termino „pavietas" nutarta nevartoti [47]. Šis įstatymas 1794 m. sukilimo metu anuliuotas, ir pavietai vėl veikė iki 1795 m. padalinimo.

Lietuvai patekus į Rusijos imperijos sudėtį, pavietai greit buvo pavadinti apskritimis. Po 1843 m. administracijos reformos Upytė, įėjusi į Panevėžio apskrities sudėtį, tebuvo bažnytkaimis ir dvaras.

UPYTĖS APYLINKIŲ ŽEMĖS NAUDOJIMAS, ŽEMĖVALDA IR ŽEMĖTVARKA VALAKŲ REFORMOS LAIKAIS

JONAS MILIUS

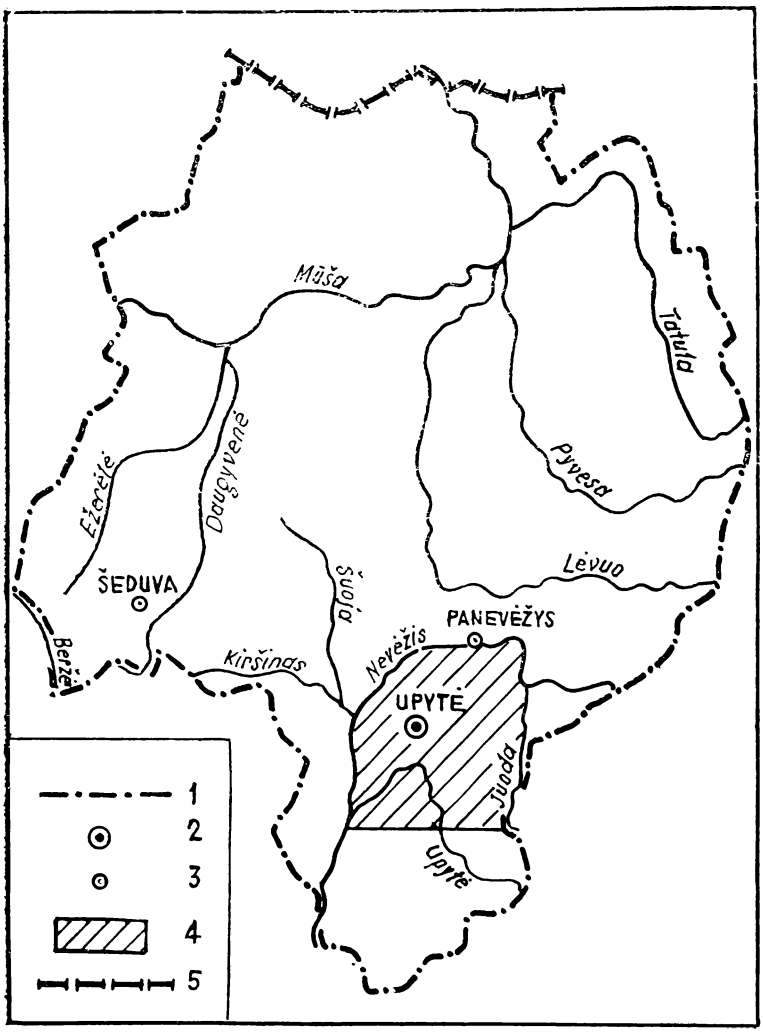
XVI a. pradžioje vietoj Upytės žemės dokumentuose jau minimas Upytės pavietas. 1554 m. nei Upytės žemės, nei pavieto ribų, pažymėtų senuose žemėlapiuose, nėra. Tačiau Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto valakų reformos Upytės pavieto (1554 m.) dokumentuose [48] yra išlikęs ribų aprašymas. Šiuolaikinės stambaus mastelio kartografinės medžiagos pagrindu ištyrę minėtus Upytės pavieto ribų aprašymus, nustatėme 1554 m. Upytės pavieto ribas (4 pav.). Iš kartoschemos matyti, kad Upytės gyvenvietė buvo beveik pačiame Upytės pavieto pietiniame pakraštyje. Manome, kad Upytės pavieto ribos nesiskyrė arba beveik nesiskyrė nuo žinomos istorijoje Upytės žemės ribų [49].

Upytės valsčiaus ribas pagal šį inventorių nustatėme XIX a. antros pusės žemėlapiuose, lokalizuodami juose inventoriuje aprašytus kaimus. Šių kaimų pavadinimai beveik nepakito iki mūsų dienų, todėl pagal inventoriuje

[47] Šapoka A. Lietuva ir Lenkija po 1569 metų unijos.— K., 1938, p. 314.

[48] Valakų reformos Upytės pavieto 1554 m. inventorius — rankraštis, Nr. 15.— Kn.: Feodalinių žemės valdų Lietuvoje inventorių aprašymas. V., 1963, p. 557 (toliau — FVLA). Sutrumpintas spausdinys: «Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси».— Вильно, т. 8, с. 468.

[49] Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija (toliau — MLTE).— V., 1966, t. 1, p. 735.

4 pav. Upytės pavietas pagal 1554 m. Valakų reformos duomenis. 1—5 — aiškinamieji ženklai: 1 — pavieto ribos; 2 — pavieto administracinis centras; 3 — miestai; 4 — sąlyginė Upytės apylinkių teritorija, nagrinėjama šiame straipsnyje; 5 — dabartinė respublikos siena (sud. aut.)

pateiktus jų ribų aprašymus, be abejo, atitinka tuos pačius kaimus praeito amžiaus žemėlapiuose. Tokių kaimų valsčiaus pasienyje galima būtų nurodyti ir daugiau. Tačiau iš patirties žinome, kad bet kurių kraštotvarkos elementų, netgi administracinių ribų kartografinis lokalizavimas yra sunkus ir daug laiko reikalaujantis darbas. Teisingai nustatyti tuometines administracines ribas, taip pat kitus elementus (kaimų vietas, miškų masyvų ribas) sunkiai įmanoma, nes šaltiniuose duomenys nepakankamai detalūs, o kartais ir prieštaringi. Pavyzdžiui, nėra galutinai išaiškinta, ar Biržai priklausė Upytės valsčiui, ar ne. Pereito amžiaus pabaigos kapitaliniame darbe [50] apie Biržus rašoma, kad nuo XV a. priklausė Trakų vaivadijos Upytės pavietui, o vėliau (nuo 1796 m.) Vilniaus gubernijos tam pačiam Upytės pavietui su centru Panevėžyje. H. Laumianskis (Lowmiański) nurodo, kad pagal „Tarify podymnego į czopowego powiatu upickiego 1775 r." Upytės paviete buvo 21 parapija, ir viena iš jų — Pabiržės ir Biržų parapija [51]. J. Yčas studijoje apie Biržus pateikia žemėlapį (nurodyta, kad tai kopija iš seno rankraščio), kuriame pažymėta, kad Biržai priklausė Upytės distriktui (matyt, čia taip pavadintas Upytės valsčius) [52]. Tiesa, minėtas žemėlapis netikslus. Nuomonės, kad Biržai priklausė Upytės valsčiui, laikosi ir O. Maksimaitienė [53]. Tačiau žinome, kad J. Jakubovskio (Jakubowski) žemėlapyje „Wielkie Księstwo Litewskie w połowie XVI wieku" Biržai pažymėti už Upytės valsčiaus ribų [54]. Tai patvirtino ir M. Lukinas [55]. Šio straipsnio autorius, išanalizavęs Upytės valsčiaus 1554 m. inventoriaus kaimų aprašymus ir anksčiau minėtus žemėlapius, neaptiko jokių žymių, kad Biržai būtų priklausę Upytės valsčiui.

---

[50] Słownik geograficzny królestwa Polskiego i inych krajów słowiańskich, t. 1.— Warszawa, 1880.

[51] Lowiański H. Studja nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego, t. 2.— Wilno, 1932.

[52] Yčas J. Biržai.— K., 1931.

[53] Maksimaitienė O. Panevėžio miesto istorija.— V., 1973 (rankraštis).

[54] Jakubowski J. Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku.— Kraków, 1928.

[55] Lukinas M. Upytės krašto miškai XVI amžiuje.— „Girios", Nr. 1, 1974.

Pateiktas pavyzdys rodo, kad tokio pobūdžio tyrinėjimuose neapsieinama be prielaidų. Pažymėsime, kad, įsteigus XIV a. Upytės valsčių, Biržų dar nebuvo, o būsimojo miesto apylinkės į Upytės valsčių, kaip minėjome, nepateko. Įsikūrus Biržams ir iškilus Radvilų galybei (praėjus 52 metams nuo valakų reformos), Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės etmonas Kristupas Radvila vedė Vitebsko vaivados dukterį Oną Kiškaitę ir paveldėjo pusę Upytės valsčiaus ir čia buvusius Kiškų dvarus ir kaimus [56]. Tuo, matyt, ir galima paaiškinti skirtingus įvairių šaltinių duomenis apie Biržus ir Upytės valsčių. 1565—1566 m. reorganizavus šį valsčių į vieną iš 30 Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pavietų, jo ribos buvo patikslintos, praplėstos, o plotas, kaip nurodo M. Lukinas [57], sudarė apie 5,7 tūkst. m^2 arba 1/11 dabartinės Lietuvos teritorijos.

Pagal autoriaus nustatytas ribas, tuometinis Upytės valsčius buvo tik 5025 km^2 ploto ir į Upytės valsčiaus teritoriją įėjo visas dabartinis Pasvalio administracinis rajonas, didelė dalis Pakruojo ir Panevėžio rajonų, taip pat Biržų, Radviliškio, Kupiškio ir Kėdainių rajonų teritorijų dalys.

Upytės žemė (terra Opiten) jau minima 1254 m. rašytuose dokumentuose. Tai nuo Livonijos ordino sienos beveik iki Neries plytintis regionas, siaurėjantis į pietus ir apimantis didelę dalį dabartinės Lietuvos Vidurio lygumos. XIV a. įsteigus Upytės valsčių, jo pietinės ribos buvo nukeltos toli į šiaurę nuo Neries ir praėjo piečiau Ramygalos, Krekenavos, Šeduvos. Upytės valsčiaus pietinės dalies kaimai (Rodai, Barklainiai, Uliūnai, Šilagaliai ir kt.) dokumentuose pradedami minėti 1368—1409 m. Pažymėtina, kad šiauriausia valsčiaus gyvenvietė tada buvo dabartinis Švaininkų kaimas, už kurio iki pat Livonijos ordino sienos plytėjo miškas. Manoma, kad negausias Upytės valsčiaus šiaurinių šlapių miškų gyvenvietes ordinas arba sunaikino, arba jų visai nebuvo, ir šioje valsčiaus dalyje gyventojai pastoviai įsikūrė vėliau, žlugus ordinui.

Teritorija, kurioje XVI a. buvo Upytės valsčius, įdomi pagal krašto tvarkymą, žemės naudojimą. Beveik vi-

[56] Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, т. 8.— Вильно, 1870.

[57] Lukinas M. Min. veik.

są šią teritoriją sudaro molinga lyguma. Tokių lygumų dirvos sunkios, peršlapusios, todėl buvo pradėtos dirbti vėliau negu kitų žemėvaizdžių. Dirbamų žemių plotai čia pradėjo plėstis tik patobulėjus įrankiams ir padidėjus medienos paklausai XV—XVI a.[58].

Autoriaus atlikti tyrimai parodė, kad XVI a. viduryje tik šiek tiek daugiau kaip trečdalis Upytės valsčiaus teritorijos naudota agrariniams tikslams. Likusioje teritorijoje buvo natūrali augalija [59].

Upytės apylinkės, kurias aptariame, neapibrėžtos jokia administracine riba, o tik iš trijų pusių juosiamos Nevėžio ir Juodos (4 ir 5 pav.). Tokio dydžio sąlygiškai paimtoje Upytės teritorijoje jau galima patyrinėti jos apylinkių žemės naudojimo eigą, žemėvaldą bei žemėtvarką, panaudojus valakų reformos duomenis.

Būdinga, kad gretimose apylinkėse karališkosios 1554 m. valakų reformos nebuvo. Ištyrę Upytės valakų reformos dokumentus [60], neradome juose nė vienos prie Upytės esančios gyvenvietės žemės matavimo duomenų. Tačiau galima tvirtinti, kad tie dokumentai apima visą Upytės pavietą, kartu ir pačios Upytės apylinkes. Pavyzdžiui, aplink Upytę, kairėje Nevėžio pusėje, valakų reformos metu buvo sudarytos keturios vaitijos — Minėnų, Panevėžio ir iš dalies Krekenavos bei Nevėžninkų. Šių vaitijų kaimai palyginti arti Upytės, ir nėra pagrindo manyti, kad dar buvusi ir Upytės vaitija. Literatūroje taip pat neaptikome nuorodų buvus Upytės vaitiją. Be to, valakų reformos dokumentuose [61] yra akademiko K. Jablonskio prierašas, kad Upytės pavieto dokumentai pilnai sukomplektuoti ir gali būti nusimetę tik vieno kito kaimo matavimų duomenys. Tačiau dėl minėtų vaityščių tokių abejonių nėra, nes jų kaimų sąrašai nemaži.

Yra žinoma, kad Upytėje valakų reformos laikais buvo karališkasis dvaras [62]. Toks pat dvaras buvo ir prie

---

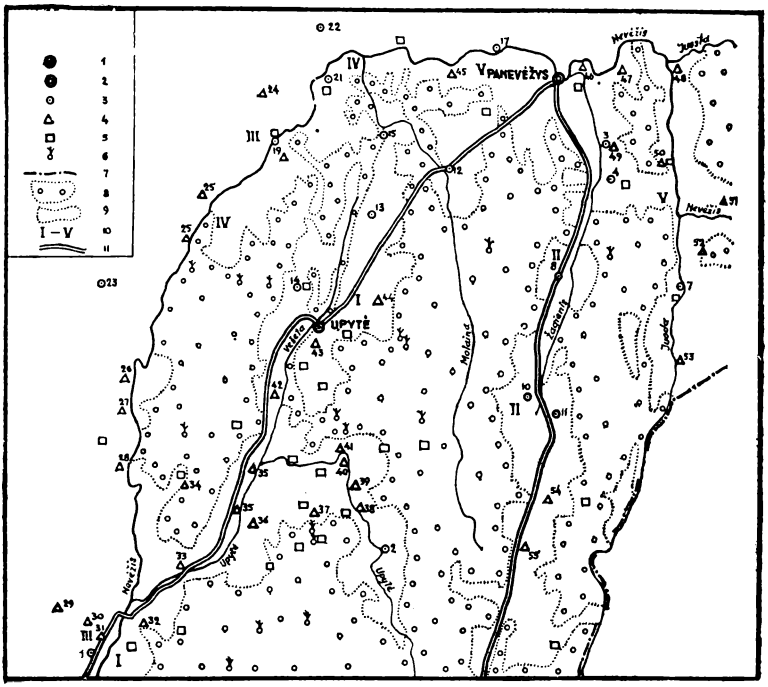
[58] Basalykas A., Kudirkienė R. Lietuvos gyvenviečių landšaftinė situacija.— Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Geografija ir geologija, t. 9, V., 1972.

[59] Milius J. (bendraautoris). Vidurio Lietuvos lygumos žemėvaldos bruožai (pagal 1554 m. Upytės valsčiaus inventorių). — Lietuvos TSR geografinė draugija, Geografinis metraštis, t. 14, 1976.

[60] FVLA.

[61] FVLA, p. 592.

[62] MLTE, t. 3, p. 602—608, 665—666.

5 pav. Sąlyginė Upytės apylinkių teritorija tarp Nevėžio ir Juodos upių. 1—11 aiškinamieji ženklai: 1 — Upytės pavieto 1554 m. administracinis centras; 2 — 1554 m. miestai; 3 — 1554 m. valakų reformos visi kaimai (kaimų pavadinimus pagal eil. Nr. 1—23 žr. 2 lentelėje); 4 — XIX a. dvarai, kurie dažniausiai atitinka senovinių dvarų vietas (dvarų pavadinimus pagal eil. Nr. 24—55 žr. 3 lentelėje); 5 — XIX a. palivarkai, kurie susikūrė vėliau negu dvarai; 6 — XIX a. eiguvos; 7 — Upytės pavieto pietrytinė riba; 8 — XIX a. miškai ir kiti daugiamete natūralia augalija apaugę plotai; 9 — XIX a. agrariniai tarpmiškiai; 10 — Upytės apylinkių žemių įsavinimo etapai ir įsavinimo židiniai: I — Upytės—Krekenavos, II — Barklainių—Šilagalio, III — Krekenavos—Vadaktų, IV — Nevėžninkų—Vaidonių, V — Plukių—Pabalių; 11 — senoviniai keliai pagal XIX a. kartografiją (sud. aut.).

Panevėžio — Savitiškyje bei Staniūnuose, Krekenavoje ir prie Ėriškių bei Nevėžninkų (kairiajame Nevėžio krante) [63]. Bet agrarinė teritorija, esanti tarp Upytės ir Panevėžio, visa ištisai karališkiesiems dvarams nepriklausė.

[63] FVLA, p. 592.

Išnagrinėjus 1554 m. valakų reformos metu apmatuotų kaimų aprašytus kaimynus, paaiškėjo, kad netoli Upytės gyveno arba bent turėjo savo nuosavybę 23 feodalai (1 lentelė). Šiems asmenims priklausančiose žemėse valakų reforma nebuvo atlikta. Apskritai, kituose Lietuvos dvaruose valakų reforma pradėta kiek vėliau, maždaug nuo 1560 metų [64]. Galimas daiktas, kad Upytės karališkuosiuose dvaruose valakų reforma eksperimentavimo tikslais buvo atlikta anksčiau, kol dar Upytės apylinkių dvarai ir dvareliai nebuvo išdalyti nusipelniusiems asmenims. Bet tokių nuorodų Upytės pavieto valakų dokumentuose nėra [65]. Tačiau minėtame dokumente yra nuorodų, kad už 15—20 km į šiaurės vakarus nuo Upytės valakų reformą dar prieš 1554 m. įvykdė Martynas Paceikauskas Švaininkų vaitijoje (5 kaimuose) ir Dmitrijus Sapiega Smilgių bei Mandeikių vaitijoje (12 kaimų).

Valakų reformos metu arčiausia Upytės apmatuoti kaimai surašyti į antrą lentelę ir nurodyti kartoschemoje (5 pav.). Kartoschemoje matyti, kad pietuose arčiausia Upytės buvo apmatuoti Ėriškiai, šiaurėje — Memenčiai ir Vaišvilčiai, rytuose — Pašiliai, Barklainiai, ir Uliūnai. Būdinga, kad agrariniuose tarpmiškiuose prie Vešetos ir Upytės upelių (žemiau Upytės gyvenvietės) ir vakaruose prie Nevėžio (žemiau Nevėžninkų iki pat Krekenavos) karališkosios valakų reformos laikais nebuvo įkurta nė vieno kaimo. Tik už 3 km žemiau Upytės žiočių prie Nevėžio buvo įkurtas Krekenavėlės kaimas (dabar — Krekenavos miestelio dalis) ir daug kaimų abiejose Nevėžio pusėse — aukščiau Naujamiesčio ir Nevėžninkų.

Dauguma 2 lentelėje surašytų kaimų buvo gausiai apgyvendinti. Tačiau 5 iš 23 kaimų buvo mažai apgyvendinti: tai prigludę prie pelkių Uliūnai ir Užubalis, prie Nevėžio arba arti jo apmatuoti Romainiai, Pajuodžiai ir Plukiai. Toliau į šiaurę ir šiaurės rytus nuo jų tęsėsi beveik visiškai neapgyvendinta karališkoji giria. Kai kurių kaimų žemė buvo mažai naudojama, miškinga (2 lentelė). Jų gyventojai kelerius metus buvo atleisti nuo prievolių.

Šiauriau nuo Upytės ir Barklainių iki pat Nevėžio dvarų nebuvo. Buvo tik vienas kitas vėliau įsikūręs pa-

[64] MLTE, t. 3, p. 607—608, 665—666.
[65] FVLA, p. 592.

livarkas. Apskritai dvarai buvo įsikūrę visose Nevėžio pakrantėse. Ypač daug dvarų buvo įsikūrę piečiau nuo Upytės, prie Vešetos ir Upytės upelio bei vakaruose prie Nevėžio tarp Krekenavos ir Naujamiesčio. Beje, XVI a. viduryje vietoje Naujamiesčio buvo du dvarai: Naujasodis ir Baltasodis [66].

Didžiausias Upytės apylinkėse valakų reformos metu matuotas kaimas buvo Molainiai prie Šakinės upelio. Nemaži kaimai ir Molioniai (dabar Pavešečiai), Pajuodžiai, Semaškai. Be to, iš 23 kaimų 11 turėjo žemės užribiuose. Daugiausia žemės užribiuose turėjo Plukiai, Staniūnai ir Krekenavėlė (2 lentelė).

Valakų reformos žemės matavimų aprašymuose daug užrašyta lietuviškų vietovardžių, dabar jau yra išnykusių. Be to, kai kurie iš jų dokumentuoti gan tiksliai. Pavyzdžiui, jau visai išnykę Graumečiai, buvę prie Nevėžninkų ir Nevėžio (greičiausiai tai dabartiniai Puškonys), Užutiliai, arba Nevėžninkai II, buvę prie Navaršonių ir Nevėžiuko (greičiausiai tai Papušiai), Vaidoniai, buvę prie Nevėžio tarp Molainos upelio ir Savitiškio (greičiausiai tai Kniaudiškis), Romainiai ar Romoniai, buvę prie Nevėžio netoli Staniūnų, Semaškai abiejose Nevėžio pusėse prie Pajuodžių. Be to, išnykęs ir Krekenavėlės kaimas, buvęs toje vietoje, kur dabar yra Krekenavos miestelio Krekenavėlės gatvė.

Valakų reformos laikais buvo Molainiai (prie Šakinės upelio) ir Molioniai (prie Molainos upelio). Pastarųjų pavadinimas pakito ir dabar juos vadina Pavešečiais. Plukiai vadinosi Plukiava, Daumėnai — Daunioniais, Duonieniais, Dalemėniais. Pajuodžiai užrašyti Pajūdžiu, Barklainiai—Verkainiais, Staniūnai—Stenevičiais, Uliūnai — Mickais, Mickiemė — taip pat Mickais, Memenčiai — Memečiais. Beje, sulenkinus šios vietovės vardą, atsirado Memenčiuvkos palivarkas. Lietuvinant Memenčiuvkos vietovardį, ir pasiliko Memenčiai, nors senovinis šio kaimo vardas yra Memečiai. Jie buvo ne Memenčiuvkos palivarko vietoje, bet, greičiausiai, Puškonyse.

Nukentėjo kai kurių vietovardžių šaknis. Vietoje senesnio pavadinimo Narbošatai ir Norvaišoniai atsirado Navaršonys, vietoje — Bertaševičiai (Bertašiūnai) atsirado

[66] Polski slownik biograficzny.— Wroclaw—Warszawa—Kraków, 1966, t. 12, s. 93.

Berčiūnai. Labai iškraipytas prie Kiršino buvusios vaitijos pavadinimas. Kiršino upelis valakų reformos dokumentuose dar vadinamas Kirše ir Kiršu, o vaitija — Ančiakerznos (Анчекерзновское). LTSR MA Centrinės bibliotekos „Feodalinių žemės valdų Lietuvoje inventorių aprašyme" (Vilnius, 1963) ši vaitija leidėjų buvo klaidingai pavadinta Ančiakirtėnų vaitija. Mums pavyko išaiškinti, kad tai Antakiršio, arba Antakiršinio, vaitija.

Peržvelgę padrikas istorines žinias apie Upytės žemę, Upytės gyvenvietę ir jos apylinkių kaimus [67], ir išnagrinėję palyginti plačią 1554 m. valakų reformos medžiagą, galime susidaryti vaizdą, kaip senovėje buvo naudojama žemė Upytės apylinkėse.

Upytės gyvenvietė senovinės strategijos požiūriu buvo palyginti saugi. Senovėje, norint patekti į Upytę iš rytų, šiaurės rytų ir pietryčių, reikėdavo pereiti didžiules žemapelkes ir didelius pelkėtus miškus, kartu įveikiant daug lyguminių, ilgą laiką „ežerais" tyvuliavusių upelių. Tai Juosta, Alanta ir Nevėžio aukštupys, Juoda ir Žagienis, Molaina ir Vešeta. Visą šį praktiškai nepereinamą kompleksą nuo Miežiškių, Velžio ir Panevėžio iki pat Krekenavos lanku juosė gilus ir vandeningas praėjusių amžių Nevėžis. Kol kairioji Nevėžio pusė (šiauriau Upytės) dar nebuvo apgyvendinta, patekti į Upytę iš šiaurės, per Lėvenį ir Nevėžį, taip pat buvo sunku, nes grėsė pavojus pakliūti į pelkes. Nelengva buvo patekti į Upytę ir visu plačiu ruožu iš vakarų, nes nuo Molainos žiočių iki pat Krekenavos buvo plati giria, o priešais ją — gilus Nevėžis, ypač žemiau vandeningųjų Molainos, Sanžilos ir Šuojos upelių. Vienintelis būdas be pavojaus patekti į Upytę buvo vandens ir sausumos kelias iš Krekenavos, būtent Nevėžis ir Upytė (upelis) bei paupio kelias ir takai (5 pav.).

Tikriausiai intensyvus ekonominis gyvenimas klestėjo tarp Upytės ir Krekenavos, ir čia buvo ankstyviausias Nevėžio aukštupio žemdirbystės židinys (5 pav. I). Iš čia Upytės didikai ir išplėtė savo įtaką toli į šiaurę. Istori-

[67] Slownik geograficzny ziem polskich i inych krajów słowianskich.— Warszawa, t. 12, 1892, s. 813—914; t. 4, 1883, s. 586, 1880—1902; Lowmiański H. Studia nad początkami społeczenstwa i państwa Litewskiego. — Wilno, 1932, t. 2, c. 448; MLTE, t. 1, p. 197.

niuose šaltiniuose XIII a. minima ne tik Upytės žemė (1254 m.) bei pilis, bet ir Krekenava, Ramygala. Ramygaloje, matyt, šeimininkavo ištikimas Upytės didikų sąjunginikas, kurio ekspansija buvo nukreipta į šiaurę Juodos ir Žagienio tarpupiu (5 pav. II). Valakų reformos laikais čia šeimininkavo didikas Barklainis, kurio žemės plotai ribojosi su Ukmergės (Deltuvos) didiko Okainio valdomis [68].

Daug sudėtingesni buvo ankstyvojo laikotarpio Upytės žemvaldžių santykiai su Nevėžio ir Šuojos dešiniųjų krantų bei Kiršino kairiojo kranto gyvenviečių žemvaldžiais (priešinguose krantų ruožuose visur buvo miškai) ir kitais besinaudojančiais Nevėžio vandens magistrale žmonėmis. Pastarieji čia žemes įsigijo, matyt, kiek vėliau (jaunesnės gyvenvietės) negu upytiečiai ir vargu ar galėjo išvengti nesantaikų su Upytės gyventojais. Šiuo požiūriu verti dėmesio tokie faktai: Upytės upelio žiotyse yra seni vietovardžiai — Rodai ir Valios. Senuose šaltiniuose slaviškai juos vadina „Rady" ir „Voli". Galbūt čia praeityje yra buvę kažkokių „rodų" — tarybų (rada — taryba), seimų, sueigų, pasitarimų ir susitarimų, reiškiančių gerą valią. Senovėje čia buvę du Rodų dvarai — „Svainickių Rodos" vardo (Gut Rady Szwainicki), „Geros Valios" vardo — ir Valmoniškių dvaras. Pagaliau už 20 km į šiaurę nuo čia, ant kairiojo Suojos kranto, yra dar vienas galbūt sueigas reiškiantis vietovardis, būtent Nauradai (Naujarodžiai) — naujo pasitarimo vieta. Būdinga ir tai, kad į pietryčius nuo Upytės prie Nevėžio jau 1372 m. yra žinoma vietovė Vadaktai, kuri dar kitaip vadinama Vadaktai—Vytautynė [69]. Reikia manyti, kad, atsiradus prie Nevėžio Vytauto Didžiojo nuosavybei, reikėjo ne kartą kviesti pasitarimus — „rodas" Upytės upelio žiotyse prie Nevėžio sureguliuoti įvairiems nesutarimams. Beje, matyti, Upytės pavieto teismai irgi neatsitiktinai vėliau (1548—1564) vykdavo arti Upytės žiočių — Krekenavoje [70]. Šuojos upelio slėnyje yra buvę Šuojėnų, Švainiņkų I, Švainiņkų II ir Pašuojo kaimai ir ne mažiau kaip vienas Švainiņkų dvaras, priklausęs greičiausiai tiems

[68] FVLA, p. 592.
[69] Deutsche Heereskarte Generalstabes der Armee, 1915.
[70] MLTE, t. 2, p. 207.

patiems Rodų (Upytės žiotyse) Švainickiams. Vietovardžių giminingumas rodo, kad prie Šuojos gyvavo tankiai apgyvendintas ūkinis vienetas, kuris vystėsi tik šimtu metų vėliau negu senasis Upytės centras. Taigi simbolinio pavadinimo „Švaininkiečių Tarybos" dvaras Upytės žiotyse, ir tai, kas aukščiau pasakyta, leidžia manyti, kad dešiniajame Nevėžio ir Šuojos krante, nuo Vadaktų iki Švaininkų ir net Sinkonių, tryliktame amžiuje sėkmingai plito žemdirbystė (2 pav. III) — vėluodama, palyginti su Upyte, ir maždaug kartu su Ramygala (2 pav. II). Be to, Livonijos ordino 1368—1372 ir 1377—1378 bei 1394 metų Upytės žemės užpuolimai galėjo būti priežastis pasitarimams, susitarimams ir manevrams Upytės žiotyse (piečiausia ir tankiausiai apgyvendinta Upytės žemės vieta).

1368 m. Livonijos ordinas puolė Nevėžninkus, Vaišvilčius ir Molainius. Tai liudija, kad nuo Upytės į šiaurę, kairiajame Nevėžio krante, žemės taip pat jau buvo apgyventos ir naudojamos (2 pav. IV). Bet čia ūkinis gyvenimas vystėsi vėliau negu pietuose ir greičiausiai kiek vėliau negu dešiniajame Nevėžio krante ties Vadaktais.

1372 m. Livonijos ordinas puolė Šilagalius, Barklainius, Ūliūnus ir Sokelius. Vadinasi, tuo metu šios vietovės taip pat buvo apgyvendintos (2 pav. II). Tačiau Uliūnai, pagal vėlesnius, būtent valakų reformos duomenis, buvo apytuščiai (2 lentelė). Dar toliau į šiaurę ir šiaurės rytus esantieji Užubalio (Pabalių arba Balų), Pajūdžio (Pajuodžių), Romainių ir Plukių kaimai valakų reformos laikais dar buvo visai mažai apgyvendintos vietovės (2 pav. V). Taigi Upytės apylinkėse, Panevėžio miesto kaimynystėje esantys plotai buvo apgyvendinti ir naudojami paskiausiai, t. y. jau XVII a., praėjus valakų reformai.

Išnagrinėjus agrarinės erdvės didėjimą Upytės apylinkėse valakų reformos ir ankstesniais laikais, čia galima išskirti pavaldžius Upytei penkis ankstyvosios, jau masiškai plintančios žemdirbystės židinius ir penkis etapus, kurių ankstyviausias buvo į pietus nuo Upytės, Vešetos ir Upytės žemupiuose, siekė Krekenavą.

1 lentelė

Pavardės Upytės didikų, kurių valdos 1554 m. ribojosi su aplinkiniais kaimais [71]

Eil. Nr.	Didiko pavardė	Eil. Nr.	Didiko pavardė
1.	Aleksandrova	13.	Katrelkauskas Jurgis
2.	Andriejavičius Motiejus	14.	Kloinskis
3.	Andriuškevičius Stanislovas	15.	Mometauskas
4.	Aurilavičius	16.	Mikolajovičius Mikalojus
5.	Balazaras	17.	Nešeikščiūnas
6.	Berklainis	18.	Okritelevičius
7.	Gaurilavičius Baltramiejus	19.	Paškavičius Baltramiejus
8.	Giedraitis Povilas	20.	Sologubas Jurgis
9.	Goitilavičius	21.	Streilkauskas
10.	Grigoravičius Gaurilas	22.	Vekavičius Stanislovas
11.	Jurgovičius Markas	23.	Žemaičių vyskupas [72]
12.	Kareivavičius		

2 lentelė

Upytės apylinkių karališkosios 1554 m. Valakų reformos metų apmatuotų kaimų žemių plotai (valakais) [73]

Eil. Nr.	Valtija	Kaimas	Apmatuota	Iš jų apgyv.	Prievol. tušč.	Apmatuota už kalmo ribų (prievolinių)	Visame apmatuotame plote tik pusiau naudojamų
1.	Krekenavos	Krekenavėlė	15	13	2	3,8	—
2.	„	Ėriškiai	13	13	—	1,2	1,2
3.	Minėnų	Staniūnai	11	11	—	2,1	2,1
4.	„	Daumėnai	4	4	—	0,1	—
5.	„	Romainiai	9	1	8	—	—
6.	„	Semaškai	20	20	—	—	—
7.	„	Pajuodžiai	20	3	17	0,2	—
8.	„	Šilagalys [74]	15	14	—	0,1	—
9.	„	Užubalis	15	5	10	—	—
10.	„	Barklainiai	10	10	—	—	—
11.	„	Uliūnai	6	2	4	—	—
12.	Panevėžio	Molainiai prie Šakinės upelio	27	27	—	—	—

[71] Pagal FVLA, 1554, p. 592.

[72] Pavardė nenurodoma.

[73] Valakas — 21—23 ha žemės plotas (Žr.: str. „Valakų reforma"; MLTE, t. 3, p. 665).

Eil Nr	Vaitija	Kaimas	Apmatuota	Iš jų apgyv.	Prievol. tušč.	Apmatuota už kaimo ribų (prievolinių)	Visame apmatuotame plote tik pusiau naudojamų
13.	„	Vaišvilčiai	16	16	—	—	—
14.	„	Memenčiai	3	2	1	0,7	3
15.	„	Molioniai (prie Molanos upelio)	18	18	—	—	—
16.	„	Vaidoniai	12	12	—	1,0	1
17.	„	Plukiai	15	5	10	2,6	15
18.	Nevėžninkų	Graumečiai	15	15	—	—	—
19.	„	Nevėžninkai [74]	11	10	—	—	—
20.	„	Nevėžninkai (Užutiliai)	11	10	1	—	—
21.	„	Navaršonys	13	13	—	0,4	—
22.	„	Berčiūnai	18	18	—	—	—
23.	Antakiršio	Mickiemė	9	9	—	1	—
		Iš viso:	306	251	53	13,2	22,3

3 lentelė

Upytės apylinkių XIX a. dvarai [75]

Eil. Nr. 2 pav.	Pavadinimai	Eil. Nr. 2 pav.	Pavadinimai
24.	Nevėžninkai	40.	Dubuliai
25.	Naujamiestis II	41.	Mikališkis
26.	Vadaktai-Zavadskynė	42.	Upytė
27.	Vadaktai	43.	bevardis
28.	Vadaktai-Vytautynė	44.	Marijampolis
29.	Kareiviškiai	45.	Savitiškis
30.	Valmoniškiai	46.	Jasnagurka
31.	„Geros Valios" vardo (Dobrovolė)	47.	Dembava
		48.	Pajuostis
32.	Rodai	49.	Staniūnai
33.	„Švainickių Rodos" vardo	50.	bevardis
34.	Felinas	51.	Liaudynė
35.	Levaniškis II	52.	Kerava
36.	Antanopolis	53.	Marijonava
37.	Valatkiškis	54.	Bistrampolis
38.	Radikoniai	55.	Barklainiai
39.	Zalatoriai		

[74] Šiems kaimams apmatuota po 1 neprievolinį valaką vaitui.
[75] Deutsche Heereskarte Generalstabes der Armme, 1915.

UPYTĖS APYLINKĖS MOKYKLOS

KAZYS MELAIKA

Upytės mokykla. Kada buvo įkurta Upytės mokykla, tiksliai nežinoma. Kauno gubernijos leidinyje „Pamiatnaja knižka Kovenskoj gubernii", išleistame Kaune 1904 m., dar prieš 1905 metus minima Upytės liaudies mokykla, tačiau vietoj mokytojo pavardės randame įrašą „vakansija". Vadinasi, nesant mokytojo, mokykla ilgą laiką nedirbo. Ir tik iš Kauno gubernijos mokyklų inspektoriaus Vasiljevo 1905 m. lapkričio 4 d. rašto Nr. 532 galima nustatyti, kad nuo 1905 m. lapkričio 15 d. paskiriamas mokytojas Antanas Balkevičius [76].

Mokykla savo patalpų neturėjo. Jai patalpas nuomojo Zubiškio kaimo gyventojas Palenis, o nuo 1907 m. balandžio 4 d. mokykla perkeliama į Tarnagalos kaimą, kur vietos dvarininkas Mykolas Eidrigas išnuomojo pastatą. Archyve išlikusioje sutartyje rašoma, kad namas medinis, jame du kambariai ir virtuvė. Viename kambaryje atidaroma klasė, o kitas kambarys ir virtuvė skiriamas mokytojui gyventi. Nuomos mokestis metams — 80 rub.

Revoliucinių įvykių spaudžiama, 1905 m. caro vyriausybė leido dėstyti lietuvių kalbą ir naudotis lietuviškais vadovėliais. Pateikiame ištrauką iš rašto, kurį gavo Upytės liaudies mokykla 1905 m. lapkričio 23 d.:

1. Švietimo ministerija leidžia naudoti kunigo Bončkovskio tikybos vadovėlį mokyklose lietuvių kalba.
2. P. Ministras pripažino šiuo metu nepatogiu reikalavimą pagal 1904 m. išleistą raštą, kuriuo draudžiama vartoti lietuvių kalbą mokyklose ir todėl šį reikalavimą nuo š. m. gegužės 1 d. panaikina.

Iš 1906 m. Upytės liaudies mokyklos gauto mokymo plano matyti, kad mokykla vienklasė (trijų skyrių), dėstomi šie dalykai: tikyba, rusų kalba, lietuvių kalba, aritmetika, dainavimas.

Programoje pažymima, kad leidžiama aritmetiką dėstyti lietuvių kalba. O 1911 m. kovo 18 d. oficialiu raštu

---

[76] Upytės aštuonmetės m-klos archyvas, esantis Upytės mokykloje (toliau — UMA). 1905 m. gaunamųjų raštų byla. MLTE, t. 3, p. 607, nurodyta, kad mokykla įsteigta 1880 m.

leidžiama Upytės mokykloje panaudoti lietuvišką vadovėlį „Kas skaito rašo — duonos neprašo".

Mokyklą finansavo Kauno mokyklų direkcija. Ją lankė tik berniukai. 1907 m. ataskaitoje rašoma, kad Upytės liaudies mokykloje mokosi 46 berniukai. 1908 m. mokykla irgi vienklasė, skirta abiejų lyčių vaikams. Jos darbuotojai — kapelionas, baigęs Kauno kunigų seminariją, ir mokytojas, baigęs Panevėžio mokytojų seminariją. Rankų darbai, žemės ūkio pagrindai, dainavimas nedėstomi. Mokykla turi 257 rusiškus vadovėlius ir 13 pavadinimų mokymo priemonių už 56 rub. 55 kap. Mokyklos sanitarinė būklė labai bloga. Vienam mokiniui tenka 1,5 kvadratinio aršino grindų ploto. Klasėje 12 triviečių suolų ir 36 mokiniai. Kadangi daugiau pastatyti suolų nėra kur, todėl ne visi norintys mokytis priimti į mokyklą[77].

Buvo stengiamasi Upytėje pastatyti valdišką mokyklą. 1907 m. rugpjūčio mėn. 29 d. raštu mokyklų inspektorius praneša mokyklos vedėjui, kad jis davęs nurodymą vietos girininkui Gurtjevui atmatuoti pusę dešimtinės žemės, dovanotos jau minėto dvarininko M. Eidrigo, ir prašo vedėją parinkti patogiausioje vietoje sklypą mokyklai statyti.

Apie 1911—1913 m. valdžios lėšomis prie Čičinsko kalno pastatoma nauja medinė Upytės liaudies mokykla. Ją statė vietos gyventojai. 1914 m. mokyklų inspektorius reikalauja ją apdrausti ne mažesnei kaip 2000 rub. sumai.

Mokykla organizuodavo kai kuriuos renginius ir visuomenei. Tuometinės švietimo vadovybės nurodymais, 1905—1914 m. Upytės liaudies mokykloje buvo paminėta M. Lomonosovo, N. Gogolio, Poltavos mūšio, baudžiavos panaikinimo ir kitos metinės. Štai kaip Švietimo direkcijos 1911 m. sausio 11 d. raštu nurodyta mokyklai paminėti baudžiavos panaikinimo penkiasdešimtmečio sukaktį: „... Iškilmes pradėti vietos bažnyčioje, cerkvėje arba kirchėje. Mokykloje, kur vyks minėjimas, turi kaboti didžiulis imperatoriaus Aleksandro II portretas". Pagal atsiųstą brošiūrą turėjo būti skaitomas pranešimas „Imperatoriaus Aleksandro II gyvenimas ir viešpatavimas". Prieš minėjimą ir po jo turėjo sugiedoti himną „Bože, caria chrani". Iškilmėse dalyvavusiems mokiniams išdalyti caro paveikslai (atvirukai-portretai). Į minėjimą

[77] UMA, 1908 m. mokyklos susirašinėjimų byla.

pakviesti dalyvauti ir vietos valstiečiai, kiek jų galėjo sutalpinti mokykla [78].

Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui ir vokiečių armijai okupavus Lietuvą, Upytės mokykla buvo uždaryta ir pradėjo veikti tik praėjus frontui. Kokių dalykų tuo metu buvo mokoma, padeda nustatyti Upytės mokyklos 1917—1918 mokslo metų klasės žurnalas. Tuo laiku Upytėje mokytojavo Jonas Palukaitis, buvęs draudžiamos lietuviškos spaudos platintojas, 1905 m. revoliucijos dalyvis, kunigų laikomas bedieviu, o tarp darbo žmonių turėjęs didelį autoritetą. Iš išlikusių 1917—1918 mokslo metų žurnalų, užpildytų Jono Palukaičio, galima spręsti, kaip atrodė tuometinė mokykla. Pradinė mokykla turėjo tris laipsnius: žemutinį, vidurinį ir aukštutinį. Buvo dėstoma: 1) religija, 2) vokiečių kalba, 3) lietuvių kalba, 4) skaitliavimas ir matavimas, 5) istorija, 6) žemės aprašymas, 7) gamtamokslis, 8) paišymas, 9) dainavimas, 10) gimnastika, 11) rankų darbas, daržo darbas [79].

Lietuvos buržuazinė valdžia 1919—1940 m. per valsčių savivaldybes skyrė daugiau lėšų negu carinė ar kaizerinė valdžia pradinėms mokykloms išlaikyti. Bet mokyklos ir tada dirbo labai sunkiomis sąlygomis.

Upytėje pradeda veikti dviejų komplektų (4 klasių) pradinė mokykla. 1924 m. gegužės 31 d. protokole pažymėta, kad išleidžiama 8 mokinių laida, o 1927 m. mokyklą baigė tik 7 mokiniai.

1928 m. Lietuvos buržuazinė valdžia paskelbė, kad pradinis mokymas privalomas ten, kur susidaro reikiamos sąlygos. 1931 m. paskelbtas privalomas pradinis mokymas visuose valsčiuose. Tačiau šį įstatymą nelengva buvo įgyvendinti.

Panevėžio apskrities mokyklų inspektorius J. Sideravičius, apsilankęs 1930 m. lapkričio 18 d. Upytės dviejų komplektų pradinėje mokykloje, rado: „... Klasės kimšte prikimštos mokinių. Triviečiuose suoluose sėdi po 4 ir net 5 mokinius. Visuose skyriuose žymesnių darbo rezultatų nematyti, nes kasdien ateina naujų mokinių, kurie trukdo normaliai dirbti. Privalomą mokslą vykdyti čia labai sunku, nes mokyklinio amžiaus vaikų mokyklos rajone yra virš 130, o klasėse tėra vietos tik 90 mokinių..." Ir minėtas inspektorius pataria: „... 7—8 metų

[78] UMA, 1911 m. mokyklos susirašinėjimų byla.

[79] UMA, 1917—1918 m. m. mokymo žinios (žurnalas), p. 3.

vaikus iš mokyklos iki sekančių metų gegužės 1 dienos visai atleisti, o imtis visų galimų priemonių, kad vyresnio amžiaus vaikai tvarkingiau mokyklą lankytų" [80].

Panaši padėtis Upytės pradinėje mokykloje išliko iki 1940 m. Mokyklos vedėjas Kostas Grudzinskas 1939 m. gruodžio 1 d. pranešė Panevėžio apskrities mokyklų inspektoriui: „... Klasės ankštos, mokiniai sėdi po 4 suoluose. Reikalingas trečias komplektas. Nepriimta mokyklon 29 vaikai. Priimti ir mokosi 93 vaikai" [81].

Šie pavyzdžiai rodo, kaip pradinis mokymas buvo įgyvendinamas praktiškai. Apie tai buvo rašyta spaudoje: „... Vis dėlto, nors patalpų srityje savivaldybių žengta milžiniškais žingsniais, negalima sakyti, kad patalpų atžvilgiu mūsų mokykla būtų gera. Tiesa, turime daug gerų patalpų, bet dar daugiau — nelabai gerų,— seniau statytų, ar statytų prie rusų. Kai kurios iš jų — tikri laužai, pvz.: Daukšiuose, Marijampolės apskrityje ir kitur, o daugiausia — dūsta vaikai ankštose ūkininkų seklyčiose" [82].

Tik 1940 metais, atkūrus Tarybų valdžią Lietuvoje, Upytėje atidarytos 4 klasės: dvi klasės buvo sename mokyklos pastate, kitos — nuomojamose patalpose. Dabar visi mokiniai galėjo siekti mokslo. Panaikinamas tikybos mokymas, pagerėjo aprūpinimas vadovėliais, vaizdinėmis priemonėmis.

Daug žalos liaudies švietimui padarė vokiečių fašistų okupacija. Mokymas vyko labai sunkiomis sąlygomis: trūko vadovėlių, sąsiuvinių.

Švietimo generalinis tarėjas P. Germantas 1942 m. rugpjūčio 15 d. išleidžia aplinkraštį, kuriame sakoma: „... Karo metas visada sunkus (...) Nesant didelių šalčių, mokyklas kūrenti kas antrą dieną. Kiek galint sumažinti kuro normą. Negalime norėti taikos meto temperatūros" [83]. Mokytojų materialinė padėtis buvo sunki

[80] UMA, Panevėžio apskrities II rajono pradžios mokyklų inspektoriaus apsilankymo Upytės pradinėje mokykloje 1930 m. lapkričio 18 d. apyskaita, 1930 m. byla.

[81] Ten pat. Žinios iš Upytės pradinės m-klos 1939 m. gruodžio 1 d. statistinių žinių.

[82] Lazauskas. Žvilgsnis į mūsų mokyklą.— „Kultūra", 1940, Nr. 9, p. 11.

[83] LTSR centrinis valstybinis archyvas, f. R 629, ap. 1, b. 648, l. 484.

(mėnesinis atlyginimas — 47—50 markių). Upytės mokyklos reikalais daug rūpinosi tėvai. Jie aprūpino mokyklą kuru, rėmė mokytojus materialiai. Iš 1942 m. ataskaitos matome, kad tais metais Upytės mokyklos nelankė 29 mokiniai, iš kurių 21 neturėjo kuo apsirengti. 1943 metais į mokyklą jau nėjo 48 vaikai, iš kurių 34 — taip pat neturėjo kuo apsirengti.

Vokiečiams traukiantis, buvo išgrobstytos Upytės mokyklos mokymo priemonės, inventorius.

Sutriuškinus hitlerinę Vokietiją, Upytėje atidaroma 4 klasių pradinė mokykla. 1944—1945 m. m. čia dirbo mokytojai: Kazys Rutkūnas, Regina Kareckaitė, Valerija Mackevičiūtė, Vilhelma Mažeikaitė. Mokėsi 129 mokiniai.

Pirmųjų pokario metų mokyklų darbą labai sunkino kvalifikuotų kadrų stoka, nebuvo vadovėlių, sąsiuvinių. Mokytojams banditai grasindavo už tai, kad vaikams apie pionierius kalba, mokykloje tarybinių vadų portretus kabina, raudoną vėliavą per tarybines šventes iškelia, Tarybų valdžią giria, kolūkius organizuoti padeda...

1945 m. paminėti Gegužės Pirmąją Upytės pradinės mokyklos mokytojai ruošėsi ant Čičinsko kalno. Tačiau buržuaziniai nacionalistai grasinimais sutrukdė paminėti šventę.

Mokytojai dirbo nepaisydami grasinimų. 1946 m. Upytės pradinėje mokykloje įkuriama pionierių organizacija. Mokytojai gilina dalykines ir politines žinias, studijuoja VKP(b) istorijos trumpąjį kursą, marksizmo-leninizmo pagrindus.

1948—1949 m. m. buvo dėstomi šie dalykai: lietuvių kalba, rusų kalba, aritmetika, istorija, gamtos mokslas, geografija, fizinis lavinimas, paišyba, muzika ir dainavimas, darbeliai.

1949 m. rugsėjo mėn. 1 d. Upytėje atidaroma V klasė, ir mokykla oficialiai pavadinama Upytės septynmete mokykla. Mokosi 167 apylinkės vaikai. Mokyklai senose patalpose ankšta, todėl išnuomojamos ūkio patalpos.

Upytės septynmetė mokykla 1961 m. perorganizuojama į aštuonmetę. 1963 m. pastatomas mūrinis šešių klasių mokyklos pastatas. Dar caro laikais pastatytame mediniame mokyklos pastate įsikūrė bendrabutis mokiniams, apsigyveno mokytojai. Prie mokyklos įrengtas sporto aikštynas, mokomasis-bandomasis sklypas.

Augo Upytės aštuonmetė mokykla. 1969—1970 m. m. joje mokėsi daugiau kaip 230 mokinių.

Mokykla gavo daug naujo inventoriaus: naujus suolus, kėdes, rašomąsias lentas, apsirūpino vaizdinėmis priemonėmis, naujais dirbtuvių įrengimais. Mokėsi visi privalomojo mokymo amžiaus vaikai. Nuo 1961 m. veikė vakarinė mokykla, o nuo 1965 m.— neakivaizdinio skyriaus konsultacinis punktas.

1977 m. Upytėje pastatyta nauja 400 vietų aštuonmetė mokykla su aktų ir sporto salėmis, 80 vietų valgykla, biblioteka, kovų ir darbo šlovės kambariu. Vadovaujant buvusiems mokyklos direktoriams V. Slavikauskienei, Č. Gnižinskui, L. Januškienei ir dabartiniam direktoriui K. Miliniui, mokyklos pedagogų kolektyvas pasiekė gerų mokymo ir auklėjimo darbo rezultatų. 1978 m. mokykla apdovanota Sąjunginės liaudies ūkio pasiekimų parodos bronzos medaliu už mokyklos ir šeimos bendradarbiavimą doroviškai auklėjant moksleivius. Mokykla garsėja sportine veikla, gamtos globa. Mokykloje dirba 14 mokytojų, mokosi 141 mokinys. Mokyklos pastato sąmatinė vertė — 411 tūkst. rublių. Didelę paramą mokyklai teikia Upytės bandymų stotis ir eksperimentinis ūkis.

Ėriškių mokykla. Ėriškiuose jau XIX a. antroje pusėje veikė nelegalios daraktorių mokyklos.

Daug įdomaus apie „vargo mokyklą" carizmo laikais prisiminė šios apylinkės Žvirblių kaimo gyventoja Vincenta Kranauskaitė. Ši moteris išmokė skaityti ir rašyti ne vieną tėviškėną, tarp jų ir būsimąjį profesorių Juozą Balčikonį. Vaikus mokė iš maldaknygių ar elementorių skaityti ir rašyti, kartais skaičiuoti, be to, bažnytinių giesmių, maldų. Draudžiamą lietuvišką spaudą į Ėriškius atgabendavo vietos knygnešys Adomas Ladukas, kuris palaikė glaudžius ryšius su knygnešiais — Kazimieru Udra, Jurgiu Bieliniu ir kitais. Pargabenta lietuviška spauda buvo slepiama pakrūmėse, jaujose, peludėse, po šiaudais ir kitur. Caro uriadniką Šaviliną pasiekdavo žinios apie tai, kad lietuviška spauda slepiama ir pas V. Kranauskaitę, tačiau jis buvo nuolaidus: „... Žinau, kad pas tą moterį yra lietuviškų knygų, ... bet gaila moters" [84].

XIX a. visame Ramygalos valsčiuje, į kurio sudėtį įėjo ir Ėriškių kaimas, tebuvo viena pradinė mokykla —

[84] UMA.

Ramygaloje. Nedaug kas galėjo leisti savo vaikus mokytis.

Revoliucijos brendimas, karo su Japonija pralaimėjimas privertė caro valdžią padaryti kai kurių nuolaidų visose gyvenimo srityse, neišskiriant nė švietimo.

1904 m. buvo panaikintas lietuviškos spaudos draudimas. Tai buvo didelis įvykis lietuvių tautos gyvenime. Mažo Dūkinės kaimo gyventoja Marija Stankevičiūtė kaip šventenybę pakeleiviui rodo ąžuolą, kurį pasodinusi jos motina 1904 m., panaikinus lietuviškos spaudos draudimą.

1905 m. Ėriškiuose įkuriama pradinė mokykla, paskiriamas mokytojas. Mokyklai patalpos buvo nuomojamos pas privačius asmenis. Ji buvo kilnojama iš vienos vietos į kitą. Senesnieji ėriškiečiai dar prisimena, kad Pirmojo pasaulinio karo metu mokyklai išlaikyti iš kiekvieno mokinio buvo imamas mokestis po 1 markę ir 20 pfenigių mėnesiui.

Sunkiomis sąlygomis dirbo Ėriškių pradinė mokykla beveik visą buržuazijos valdymo laikotarpį: buvo kilnojama į ūkininkų Dominyko Mikaliūno, Karolio Drąsučio, Albino Pelecko ir kitas seklyčias. Klasėje apie 50 mokinių, maži langeliai, todėl ūkanotomis dienomis — tiesiog tamsu. Mokytojams Augustinui Juozėnui ir Leonui Auguliui (1928—1934 m.) dažnai teko skųstis Ramygalos valsčiaus savivaldybei reikalaujant: „...kad privalomas mokslas Ėriškių mokykloje būtų ne tik popieriuje, bet ir gyvenime, nedelsiant valsčiaus tarybai patvirtinti mokyklos sąmatą 250 litų metams, nuperkant 10 triviečių suolų, stalą, kryžių ir kt... Šiandien po 5 mokinius reikia talpinti į suolą, ir joks mokymo darbas tokiomis sąlygomis neįmanomas... 1934 metais iš Ėriškių pradinei mokyklai Ramygalos valsčiaus pateikto privalančių lankyti 95 mokinių sąrašo tepriimta 45, todėl maždaug kita tiek palikta bemoksliais"...[85] Arba: „...Ėriškių ir Žvirblių seniūnijos ne visus vaikus įtraukia į mokyklą, matyt, seniūnai privalančių lankyti mokyklą vaikų sąrašus sudaro pas save namie, neapsilankę nė pas vieną pilietį... 1928 metais mokykliniams suolams pa-

[85] LTSR centrinio valstybinio archyvo Panevėžio filialas, f. 852, ap. 2, l. 17—87.

dirbdinti tėvams nustatome sumokėti po vieną litą, tačiau... beturčiai nuo rinkliavos atsisako" [86].

Šiuo metu mokyklai vadovauja direktorė B. Grabauskienė. Mokykloje įrengta darbų, istorijos, lietuvių kalbos ir literatūros, rusų kalbos ir literatūros, matematikos, geografijos, parengiamųjų klasių ir pirmos, antros, trečios klasės kabinetai. Mokykla garsėja gražia aplinka, gėlynais. Mokykloje mokosi 130 moksleivių: apie 600 išleista su septynmečio (iki 1961 m.) ir aštuonmečio mokslo baigimo pažymėjimais (įskaitant konsultacinį punktą suaugusiems). Daug buvusių Ėriškių mokyklos moksleivių, baigę specialiuosius ir aukštuosius mokslus, grįžta dirbti į gimtąjį kolūkį.

Dabartinės Upytės teritorijoje dar veikia vieno komplekto Molainių (nuo 1924 m.) pradinė mokykla, kurioje dirba LTSR liaudies švietimo pirmūnas K. Rokas.

KOVŲ ESTAFETĖ

ALFONSAS DAGELIS

Kaip rodo Upytės istorija, šiose vietose darbo žmonių kova prieš socialinę nelygybę turi senas tradicijas.

Už keliolikos kilometrų nuo Upytės — Paberžė. Čia kunigavo vienas iš žymiausių 1863 m. sukilimo Lietuvoje vadovų Antanas Mackevičius. Jis vienas iš pirmųjų Kauno gubernijoje pakėlė valstiečių sukilimo vėliavą. Pirmajame 250 valstiečių sukilėlių būryje, kuris įsikūrė Krekenavos miškuose, buvo nemaža ir Upytės apylinkės gyventojų.

Sukilėliai kurį laiką buvo pilnateisiai šeimininkai ne tik miškuose, bet ir aplinkiniuose dvaruose. Visur juos sutikdavo kaip laisvės šauklius, žmonių teisių gynėjus. Kai A. Mackevičiaus vedamas dalgininkų būrys apsilankė Tarnagaloje, jį su duona ir druska sutiko visi kaimo gyventojai ir toli lydėjo kelių. O kiti taip ir išėjo su sukilėliais. Formavosi nauji būriai.

Sukilėlių grupė Ramygaloje sunaikino valsčiaus valdybos dokumentus, Krekenavoje sugriovė policijos būs-

[86] Ten pat.

tinę, užpuolė kelis dvarus. Caro valdžia apylinkėje nustojo egzistavusi. Sukilėliai šeimininkavo ir Panevėžio—Krekenavos kelyje, kuris vingiavo pro Upytę. Nuo 1863 m. vasario mėnesio caro valdžios atstovai jame jau nepasirodė.

Upytiečiai tik ir kalbėjo apie A. Mackevičių, apie žemės nuosavybės teisės paskelbimą be išpirkimo, apie valstiečių atleidimą nuo prievolių ir mokesčių.

Šiose apylinkėse sukilusiems valstiečiams vadovavo ir kitas 1863 m. sukilimo Lietuvoje vadas — Z. Sierakauskas. Jo vadovaujami sukilėliai 1863 m. balandžio viduryje Raguvos miške sumušė carinės kariuomenės būrį. Tvirtai laikėsi sukilėliai dabartinio Ėriškių kolūkio miškuose.

Iš lūpų į lūpas eina senolių pasakojimai, kaip carinė kariuomenė kirto miškus, kaip rengė pasalas sukilėliams.

To meto kovų vaizdas atgyja Panevėžio apskrities dvarininko generolo adjutanto R. Bistromo laiške Kauno gubernatoriui N. Muravjovui. R. Bistromas skundėsi, kad sukilėliai kasdien puldinėja dvarus. „Šitos plėšikų gaujos,— rašė R. Bistromas, — ne tik plėšia, bet ir stengiasi bet kokiomis priemonėmis, grasinimais arba įvairia prievarta likviduoti dvarų valdytojų įtaką... Mūsų gyvenimas ir mūsų turtas dabar yra be jokios apsaugos, ir greit neišvengiamai ateis visiška pražūtis, jei mums neatidėliojant nebus suteikta pagalba ir globa" [87].

Palivarko kaimo laukuose, kur tuo metu ošė sukilėlius priglaudusi giria, įvyko daug kruvinų mūšių. Galbūt todėl ši vietovė, kur žuvo nemažai sukilėlių, ir gavo „Skerdimo balos" vardą.

Sukilimas buvo žiauriai nuslopintas. Aplinkiniuose kaimuose suaktyvėjo caro valdžios šalininkų veikla. Kuo nors prisidėjusius prie sukilimo žmones jie persekiojo, kankino, skurdino mokesčiais, tampė po teismus. Į ištremtų valstiečių namus Rojūnų kaime buvo atkeltos šeimos iš Rusijos gilumos.

Tačiau žiaurios represijos tik prigesino įsižiebusią laisvės viltį. Upytėje, Vaišvilčiuose, Tarnagaloje, Marimpolyje vis dažniau pasirodydavo socialdemokratų Panevėžio organizacijos atsišaukimai, „Žarija" ir kiti pogrindiniai leidiniai.

---

[87] LTSR centrinis valstybinis archyvas, f. 378, b. 1513, l. 5.

Leonardavo dvaro kumetis Stasys Lukšys 1903 m. Naujamiesčio pušyne buvo sukvietęs aplinkinių dvarų darbininkus. Mitinge buvo ir upytiečių atstovai. Nespėjo Tamošius Grigas baigti kalbos, o sargybiniai pranešė, kad mišką supa žandarai. 400 mitingo dalyvių pasklido po visą mišką.

Atėjo 1905 metai. Upytiečius vis dažniau pasiekdavo pirmosios revoliucijos Rusijoje atgarsiai. Revoliucinės nuotaikos patraukė ir Upytės dvarų kumečius. Naujamiesčio socialdemokratų kuopelės nariai Petras Milinis, Stasys Lukšys dažniau pradėjo lankytis Upytėje su pogrindine spauda, žiniomis apie Rusijos liaudies kovą prieš caro patvaldystę.

Kartą miestelio aikštėje susirinko šimtai valstiečių iš Vilkelių, Vaišvilčių, Zubiškio (dabar Ragaudžiai), Tarnagalos, Naujamiesčio. Pabūgęs tokio valstiečių susibūrimo, uriadnikas Dubinas užsidarė namuose.

— Gana vergauti! — kalbėjo valstietis Tadeušas Šiurna. — Rusijos darbininkai kovoja barikadose. Mes eisim jų pėdomis.

Šiurnai pritarė siuvėjas Jurgis Čiūras iš Čiūrų kaimo, valstiečių „socialistu" pramintas, Šliogeris iš to paties kaimo.

Nepasitenkinimas caro valdžios despotija pradėjo reikštis ir kitose apylinkės vietose. Tarnagaloje valstiečiai stražniką Peipolą, nuplėšę medalius, išvijo. Viešai kaimo aikštėje jie suplėšė caro paveikslą. Nevėžninkų kaimo valstiečiai pradėjo dalyti dvarininko Vlado Eidrigo mišką. Diobloniečiai (dabar vinkšnėniečiai) taip pat pasekė jais.

Nesnaudė ir dvarininkai. Liberiškio dvarininkas Karpis atsivežė keliasdešimt dragūnų, kurie pradėjo siautėti apylinkėje. Jie plėšė, suiminėjo valstiečius ir vežė juos į Panevėžį tardyti. Dvarininkai žiauriai keršijo savo kumečiams. Nepatiko dvarininkui Mykolui Aidrigui kumetis Motiejus Ariukevičius ir išsiuntė jį katorgon 25-eriems metams.

1906 m. liepos 30 d. Naujamiesčio aikštėje būriavosi aplinkinių dvarų — Upytės, Liberiškio kumečiai. Jie buvo susirinkę į religinę šventę. Kairieji socialdemokratai nutarė pasinaudoti žmonių susibūrimu ir surengė mitingą.

„Draugai,— kalbėjo socialdemokratų organizacijos įpareigotas Petras Milinis,— šalin carizmą su dvarininkais

ir persekiojimais!" Mitingo dalyvius pradėjo supti kariuomenė. Pasipylė šūviai, ir keturi kumečiai — S. Petrušonis, J. Kukulis, D. Džiugas ir A. Žilys liko gulėti aikštėje. Du kumečiai buvo sunkiai ir apie 20 lengviau sužeisti. Prasidėjo mitingo dalyvių gaudynės. Daugeliui padėjo pasislėpti upytiečiai.

Po įvykių Naujamiestyje sustreikavo Marimpolio dvaro kumečiai. Tvartuose buvo gyvuliai nešerti, karvės nemelžtos, o kumečiai susirinkę šnekučiavosi. Dvarininkui pareikalavus eiti darban, kumečiai vieningai pareikalavo: padidinti samdiniams atlyginimą iki 12 rublių metams, o samdinėms — iki 6 rublių; atskirai mokėti už melžimą; jokio kūlimo naktį.

Praeina diena, kita, o kumečiai laikosi savo. Teko dvarininkui reikalaujamą raštą pasirašyti.

1906 m. Upytės dvarų kumečiai skaitė ir komentavo Panevėžio socialdemokratų organizacijos kairiojo sparno išleistą lapelį, skirtą įvykiams Naujamiestyje, pavadintą: „Galvažudžiai, atsakysit už savo darbus!"

Prasidėjo Pirmasis pasaulinis karas. Kraštas kentė sunkią kaizerinių okupantų priespaudą. Bet vis dažniau Upytę pasiekdavo žinios apie Rusijos darbo žmonių kovą prieš carinę priespaudą, apie bolševikus, vadovavusius tai kovai. Upytiečiai taip pat gyvai svarstė šias naujienas. Jie labai norėjo turėti savo rėželį žemės ir sočiai duonos. Be to, kėlė nuotaiką į apylinkę patekusi pažangi ir komunistinė spauda, kurią platino Stasys Lukšys.

1918 m. iš evakuacijos Rusijoje grįžo naujamiestietis Kazys Kareckas, vėliau Naujamiesčio revoliucinio komiteto pirmininkas Antanas Niedvaras. Jiems revoliucinėje veikloje aktyviai padėjo ir Upytės mokyklos mokytojas J. Palukaitis. Tai buvo šviesi asmenybė, palikusi ryškų pėdsaką Upytės gyvenime. Dar šiandien senieji upytiečiai prisimena jo ugningas kalbas kumečių susirinkimuose. Mokytojas J. Palukaitis — vienas iš Lietuvos švietimo darbuotojų, nuo pirmų dienų įsijungusių į naujo gyvenimo statybą.

J. Palukaitis, S. Lukšys, R. Augustinavičius, K. Kareckas, A. Niedvaras, P. Milinis ir kiti daug padarė, kad Spalio revoliucijos atgarsiai greitai rastų pritarimą ir Upytės apylinkės valstiečių lūšnose. 1918 m. pabaigoje Naujamiesčio valstiečių mitinguose dalyvaudavo ir upytiečiai — kumečiai Ignas Gvazdauskas, Ališauskas, Kazys

Marozas, broliai Adomas, Kazys ir Antanas Drąsučiai iš Ėriškių.

Į apylinkę grįžę iš armijos ėriškiečiai Tomas Rankelė, Jonas Banaitis ir kiti papasakojo apie revoliuciją Petrograde, apie karių nuotaikas. Vis drąsiau susirinkę apylinkės gyventojai ėmė kalbėti, kad ir jiems reikia imti valdžią į savo rankas, vyti lauk kaizerinius okupantus. Greitai apylinkės dvaruose pradėjo kurtis darbininkų komitetai. S. Aidrigo dvare komitetui vadovauti apylinkės valstiečiai išrinko kumetį Joną Janušką, K. Bistromo — Kazį Jasnauską. Augustavo kaime, kurio žemes valdė dvarininkė Straževičienė, sukilę valstiečiai išvijo ūkvedį Kalendą ir valdžią paėmė kumečio Igno Gvazdausko vadovaujamas dvaro komitetas.

1919 m. pavasarį buvę kumečiai kolektyviai ruošėsi dirbti laukus. Reikėdavo kokios nors paramos Panevėžio raudonajam batalionui — žinių, pastočių, maisto — neturtingieji upytiečiai noriai viskuo dalijosi. Juk bataliono kariai tokie kaip ir jie patys, beturčiai. Ir reikalas, už kurį liejosi kraujas, buvo bendras. Keletas vyrų iš Upytės apylinkės kaimų tapo bataliono kariais. O kovos vyko, kaip sakoma, po pačiais langais. Nuo Kėdainių, Šėtos, Ramygalos pusės brovėsi Tarybų valdžios priešai. Kai tik jie bandydavo brautis į šias vietoves, susidurdavo su daliniu, stovėjusiu Tarnagaloje.

1919 m. sausį vokiečių artilerija pradėjo stipriai apšaudyti Panevėžio bataliono pozicijas, priešų voros artėjo prie miestelio. Bataliono karių sutartinė ugnis, kurią rėmė į pagalbą atvykę latvių šauliai, vokiečius nuvijo.

Dažnai upytiečiai su žiniomis, maisto produktais lankydavosi Ragaudžiuose, kur buvo įsikūręs bataliono štabas.

Ne vienas bataliono karys padėjo galvą, gindamas upytiečių teises ir ateitį. Kaip tik Pociūnėliuose, Krekenavoje, Naujamiestyje vyko sunkūs Panevėžio raudonojo bataliono mūšiai su buržuazine kariuomene ir talkininkais. Naujamiesčio kapinėse, brolškame kape, greta šių apylinkių kumečių, ilsisi darbininkai nuo Maskvos, Rygos.

Jėgos buvo nelygios. Po aršių mūšių 1919 m. pavasarį buržuazinė kariuomenė pradėjo šeimininkauti Upytėje ir jos apylinkėse. Prasidėjo žiaurios represijos prieš

tuos, kurie troško sočiai ir laisvai gyventi ir kovojo už tai.

1919 m. balandžio 7 d. rytą upytiečiai pamatė keliu nuo Panevėžio traukiantį būrį žmonių. Būriui priartėjus, išvydo šiurpų vaizdą. Kelio viduriu, vos vilkdami kojas, ėjo 13 žmonių. Juos bizūnais vis ragino 5 raiteliai ir 5 pėstieji kareiviai. Tarp varomųjų upytiečiai pamatė Stasį Lukšį. Medinė koja, kuri jam pavadavo savąją, kai jos neteko Aidrigo dvare naktį dirbdamas prie šiaudų smulkinimo mašinos, klimpo, ir jis vos bepaėjo. O palydovai vis jį bizūnais čaižė. Vorelei priėjus Vešetos pelkes, S. Lukšys visai nebepajėgė eiti ir parkrito. Dvylika vyrų nuvarė toliau.

Praėjus 17 metų, A. Jasutis apybraižoje „Tarnagalos miško tragedija" rašė: „Kai, baltiesiems kiek atsitraukus, artimieji atrado Lukšį — jis nebebuvo panašus į žmogų: buvo išmėsinėta mėsų krūva! Tarpupirštės aptekėjusios kraujais, suskaldytos, nagai nulupinėti, kūne keturiolika kulkų skylių, kumščio dydžio skylė krūtinėje, viena ausis perkirsta, nugara, šonai sukapoti nagaikomis, batų smūgiais" [88].

„Susirinkom mes, dvaro kumečiai, artimieji, — prisimena šiandien upytietis Petras Sokas,— atiduoti paskutinės pagarbos S. Lukšiui, žuvusiam už mūsų rytdieną."

Liberynėje (dabar Stultiškių k.) valstiečiai supylė kapą kumečiui Latvėnui, kurio nuotaikos nepatiko buržuaziniams nacionalistams.

— Tai ką, Jakštai, žemės panorėjai, tarybas giri? — kreipėsi pagarsėjęs žiaurumu malūnininkas Povilas Palionis į upytiečiams gerai pažįstamą aktyvistą.

— Ar aš vienas giriu? Taip galvoja visi upytiečiai. Žemės žmonėms reikia.

— Duosim mes tau žemės. Areštuoti jį! — įsakė greta stovėjusiam buožės sūneliui Ipolitui Palioniui. Kitą dieną miestelio centre rado nukankinto K. Jakšto lavoną.

Negrįžo į namus Upytės apylinkėje patekę baltiesiems į rankas kumečiai Astrauskas, Piečkus, Vanagas, Bružas.

Tik laimingo atsitiktinumo dėka išvengė mirties naujamiestietis Z. Milinis, R. Augustinavičius.

---

[88] Jasutis A. Rinktinė.— V., 1954, p. 169.

Taip buvo susidorota su tais upytiečiais, kurie, nusimetę caro ir savų išnaudotojų jungą, troško šviesesnės ateities.

Po 1926 m. fašistinio perversmo Upytėje vėl suaktyvėjo darbo žmonių kova. Dvarininkų Didžiulio, Taugino, Eidrigo kumečių lūšnose pasirodydavo LKP Panevėžio RK leidiniai „Komjaunuolis", „Žarija", „Kova".

Pažinęs buožių pusbernio ir berno dalią, Upytės grytelninko Grigo sūnus Bronius pasirenka pogrindininko kelią. 1930 m. B. Grigas už komunistinės literatūros platinimą patenka į žvalgybos rankas. Išėjęs iš kalėjimo, jis dar aktyviau įsijungia į pogrindinį darbą. 1932 m. upytietis B. Grigas — komjaunimo pogrindinio Panevėžio komiteto sekretorius, aktyvus darbininkų profsąjungų talkininkas. Buržuazinė valdžia keršijo bebaimiam komjaunuoliui. Jam viena po kitos sufabrikuojamos bylos. Paskutinį kartą jis buvo nuteistas 5 metus kalėti. Kalėjimas, sunkus pogrindinis darbas pakirto ir taip silpną sveikatą. Kameros draugai, blogėjant B. Grigo sveikatai, ne kartą reikalavo kalėjimo administracijos perkelti jį ligoninėn. Bet jis ir toliau buvo laikomas drėgnoje kameroje. Tai aštrino džiovą. 1938 m. balandžio 16 d. B. Grigas mirė Šiaulių sunkiųjų darbų kalėjime.

Net tie, kurie anksčiau laikė save buržuazijos šalininkais, pradėjo praregėti ir viešai reiškė nepasitenkinimą esama santvarka. Upytėje apsigyvenęs buržuazinės armijos dimisijos pulkininkas Aleksas Jakaitis, paveiktas skurdo, kurį matė kasdien bendraudamas su apylinkės neturtingaisiais, susikivirčijo su Panevėžio karine komendantūra ir nusišovė.

Tik 1940 m., atkūrus tarybinę santvarką, iš kalėjimo buvo paleistas Upytės girininkas Alfonsas Barčius, kuris buvo įkalintas už atvirai reiškiamą nepasitenkinimą buržuazine santvarka. O juk Barčius, kaip ir Jakaitis, nebuvo komunistai. Jie tiesiog negalėjo taikstytis su buržuazine santvarka, kuri neatitiko Lietuvos liaudies interesų.

Laisviau atsikvėpė Upytės apylinkės darbo valstiečiai 1940 m., atkūrus tarybinę santvarką. Po buvusius K. Švainickio, M. Eidrigo, V. Kariniausko, T. Bistromo dvarus vaikščiojo matininkai, dalydami žemes tiems, kas ją dir-

bo. Buvę apylinkės beturčiai J. Budavičius, K. Jasnauskas, A. Dailydėnas, V. Pašakinskas, B. Voiška, J. Tvaska, J. Grinkus, P. Gurskis, V. Sokas ir dešimtys kitų pirmą kartą gyvenime pasėjo javus žemėje kaip pilnateisiai jos šeimininkai. Tačiau derliaus nuimti nespėjo. Prasidėjus Didžiajam Tėvynės karui, buožės atsiėmė žemes su naujakurių pasėliais.

Pajutę hitlerininkų užuovėją, sujudo buožės, buvę policininkai. Buržuazinės Lietuvos kariuomenės leitenantas Kostas Gruzinskas subūrė 30 žudikų gaują: K. Aleksandravičius, J. Januška, S. Laukaitis, J. Svalkinas, Stasys ir Jonas Jocevičiai apylinkėje sėjo mirtį.

Prasidėjus karui, komjaunimo Panevėžio apskrities komitetas į talką Upytės komjaunuoliams pasiuntė Julių Kotolnikovą, Juozą Karecką, Jankelį Nurbą ir Juozą Nevedomskį. Čia juos sučiupę buržuaziniai nacionalistai uždarė buožės M. Kiškūno pirtyje. Prasidėjo kankinimai, tyčiojimasis. Neišgavę nieko, komjaunuolius nužudė. Tai buvo bene pirmosios buržuazinių nacionalistų aukos Panevėžio apskrityje.

Ėriškiečiai komjaunuolis Petras Mikalauskas mirė kankinamas kalėjime, Alfonsas Rinkūnas negrįžo iš hitlerinės katorgos, naujakurys Jonas Zopelis buvo nužudytas. Buvo persekiojami net tie, kurie organizavo Liaudies Seimo rinkimus 1940 m. Upytės apylinkėje. Ūkiuose, kurie patiko okupantams, apsigyveno vokiečių kolonistai.

Bet upytiečiai nepalūžo. Jie kovėsi partizanų būriuose. Vaišviltietis komunistas Kazimieras Štaras buvo „Gražinos" partizanų junginio komisaras. Daug žalos hitlerininkams padarė partizanų junginio antras būrys, vadovaujamas Z. Mikalausko, aktyviai veikęs Upytės, Krekenavos apylinkėse.

Nemaža upytiečių dalyvavo Didžiajame Tėvynės kare. Šešioliktosios lietuviškosios šaulių divizijos gretose triuškino priešą Bronius Kiškūnas. Dar ir šiandien nešiojasi kulką, įstrigusią fronte, stultiškietis Ignas Dailydėnas. Koviniais ordinais ir medaliais papuošė krūtinę Kazys Kiškūnas, Petras Bagdonas, Povilas Krisiūnas, buvęs buožių bernas Antanas Voiška ir kiti. Nesulaukė sugrįž-

tant iš fronto tarnagaliečiai Adomo Kutaičio, Petro Motiekaičio, Jono Krišč iukaičio, vinkšneliečiai — Jono Janušausko, brolių Stasio ir Jono Sereikų. Jie žuvo kovoje su hitleriniais okupantais prie Liepojos, Klaipėdos, Rytprūsiuose, kai iki pergalės bebuvo likę vos keletas mėnesių.

1944 m. liepos 23 d. vakare Upytėje pasirodė tarybiniai kariai — išvaduotojai. Į vakarus nutolo patrankų gausmas. Ties Šiauliais dar virė mūšiai, o Panevėžio apskrityje prasidėjo atkuriamasis darbas. Naujojo gyvenimo pulsas buvo jaučiamas ir Upytėje. Tik tie, kurių rankos okupacijos metais buvo suteptos krauju, kurie negalėjo susitaikyti, kad prie valdžios vairo vėl sės vakar buvę bernai ir kumečiai, su neapykanta dairėsi iš krūmų ir miškų.

Vilkelių kaimo darbo valstiečiai apylinkės pirmininku išrinko vietinį Trumpinską. Kartą trobas apskriejo šiurpi žinia: pirmininkas su sūnumi rasti nukankinti.

Ėriškiečiai vadovauti apylinkei patikėjo Jurgiui Grakauskui iš Molainių. Namuose — keturi vaikai. Per dieną jis spėdavo pabūti Žaibgalos, Vitriškio, Žvirblių ir kituose kaimuose bei vienkiemiuose. Kartą Grakauskienė rado prie durų prikaltą kryžių su užrašu „Tau bus mirtis". Po keletos dienų J. Grakauskas su žmonos broliu Povilu Valoniu krito nuo pasalūniškos banditų kulkos.

Nespėjo ėriškiečiai palaidoti pirmininko, kai buvo nužudytas jo pavaduotojas Petras Daunoras. Dar po kelių dienų nukankintas ir Jonas Valonis. Už tai, kad senoji Valonienė smerkė sūnaus žudikus, ją taip pat nužudė. Banditų auka tapo ir Katrė Tvaskienė, nužudyto apylinkės pirmininko Grakausko žmonos sesuo.

Vieną naktį levaniškiečius pabudino šviesa languose. Liepsnojo buvusio kumečio Grinkaus namai. Subėgę žmonės ištraukė apdegusius tėvo, motinos ir dviejų dukterų lavonus. Banditai iššudė visą Lauraičių šeimą — motiną su dviem sūnumis, nukankino Edvardą Vaicekauską, Joną Valiulį, Antaną Budrį, Antaną Sabaliauską. Jie svajojo apie kolūkio kūrimą apylinkėje. Nauji kapai buvo supilti Juozui Zimaičiui, Verutei Goruckaitei, Ksaverai Voiškaitei. Tarnagalos žemė dar pilnus jėgų priglaudė Joną Petraitį ir Vladą Ivanauską, stultiškietį Povilą Bogušį. Banditų sėjama mirtis kasnakt nusinešdavo vis naujas aukas.

Ir vėl upytiečiams teko paimti ginklą į rankas, kad apgintų namus, žemę ir šeimą. Liaudies gynėjais tapo Vladas Grakauskas iš Rojūnų, broliai Povilas ir Jonas Valoniai. Klemensas Kutkevičius liaudies gynėjo milinę nusivilko, kai apylinkėje neliko nė vieno bandito. Jį upytiečiai išsirinko kuriamo kolūkio pirmininku.

Taip iš kartos į kartą Upytės gyventojai perdavinėjo kovos estafetę. Daugelis ir galvas padėjo už laimingą šių dienų gyvenimą.

VALSTIEČIŲ BUITIS

LINŲ APDIRBIMAS XIX A. PABAIGOJE— XX A. PRADŽIOJE

IRENA SKUODIENĖ

Medžiaga šia tema rinkta pagal anketą [89]. Medžiagą pateikė trys vyrai (gimę 1894—1897 m.) ir devynios moterys (iš jų trys gimusios 1900—1911 m., šešios — 1890—1899 m.).

XX a. pirmaisiais dešimtmečiais valstiečiai Ėriškių apylinkėje linų sėdavo tik savo reikalams. Žymiai daugiau, be to, pardavimui jų buvo sėjama XIX a.

Linams rauti dažnai buvo telkiamos talkos. Jų metu moterys dažniausiai dėvėdavo drobinius sijonus su prijuostėmis, kad mažiau plyštų drabužiai. Talkininkės buvo maitinamos per dieną tris kartus: pusryčiams duodavo barščių, virtinių, skrylių, pietums — barščių, virtos

[89] Vyšniauskaitė A., Niunkienė G. Pirminis linų apdirbimas.— V., 1969.

mėsos, nuo pusryčių likusių skrylių ar blynų, vakarienei virdavo „zacirkos", kruopų ar bulvienės.

Linai buvo raunami saujelėmis ir po 10 saujelių rišami į pėdus. Pėdus sustatydavo į gubas. Jeigu linus merkdavo, tai labai skubėdavo apdirbti: tą patį vakarą, parsivežę į klojimą, nubraukdavo linų galvutes, o anksti rytą stiebelius pamerkdavo į marką. Jeigu nebuvo laiko linams merkti, tai vos nurautų linų pėdus sustatydavo linienoje žemyn galvutėmis, kad jos neišdžiūtų ir būtų lengviau jas nubraukti. Pėdus galvutėmis aukštyn statydavo tik tuo atveju, jei norėjo prinokinti sėmenis sėklai. Iki pilnos brandos subrandintų linų sėmenys geresni, užtat pluoštas šiurkštesnis. Prieš merkimą linų galvutės būdavo nušukuojamos specialiais geležiniais šepečiais — *braukčiais*, linų pėdą priveržus ant keturkojo ožio — *kazlo*. Galvučių nubraukimas buvo vyrų darbas.

Jeigu linai džiovinami dirvoje, išdžiūvusios jų galvutės buvo nudaužomos medine kūlele, pasidėjus linų saują ant lentos ar kaladės.

Kad būtų gražesnis ir geresnis pluoštas, valstiečiai daugiausia linus mirkydavo. Šioje apylinkėje linai buvo apdirbami tokiu būdu: merkdavo nebėgančiame vandenyje, tam tyčia iškastose kūdrose — *linmarkose*. Linai ten mirkdavo apie 15—20 dienų, ligi atšokant pluoštui. Linus merkdavo tiktai vyrai. Ant pamerktų linų pėdų buvo uždedama žabų, lentų, o ant jų — kaladžių, akmėnų, kad linai neiškiltų, būtų visą mirkymo laiką pasinėrę vandenyje.

Nukarštas linų galvutes džiovindavo žarduose. Žardai buvo statomi iš stulpų, prie kurių pritvirtindavo kartis: padarydavo tarsi eilę lentynų, ant kurių sudžiaudavo galvutes. Žardus statydavo dažniausiai kluonienoje *(kluone)*, kad geriau džiovintų saulė ir prapūstų vėjas. Žardą užbaigdavo šiaudų stogeliu, kad apsaugotų sužardytas galvutes nuo lietaus. Esant giedram orui, sėmenys išdžiūdavo per savaitę.

Išdžiovintas linų galvutes dažniausiai kuldavo mediniu volu *(ruliu)*, išdrožinėtu išilginiais grioveliais. Jį traukdavo per grendyme *(ant pado)* suklotas linų galvutes ratu varomas arklys. Volo ilgis — maždaug 1,5 metro. Iškulti sėmenys būdavo persijojami sietu, o nesutraiškytos galvutės pakartotinai perkuliamos.

Pamirkytų linų šiaudeliai buvo klojami pievoje ar rugienoje, nes ant plikos žemės pakloti supūva. Klojama eilutėmis, plonu sluoksniu, kad lengviau būtų pakelti ir nereikėtų vartyti. Šiaudelius dažniausiai klodavo plongaliais į pietus. Linai klojėdavosi apie dvi savaites. Atsiklojėjusius keldavo grėbliais ir, surišę į pėdus, veždavo į klojimą. Turtingesnieji valstiečiai turėjo nuosavas jaujas (o tokių kaime buvo tik vienas kitas), veždavo linus tiesiog į jas minti.

Jauja buvo iš dviejų patalpų: vienoje iš jų — džiovykloje su uždaromis durimis stovėjo krosnis, o antroje — linų minamoji mašina. Jaujos buvo statomos iš apvalių rąstų. Krosnis plūkta iš molio, su pakura. Vieną išdžiovintų linų vežimą išmynę, kitą dieną jaują vėl kūrena, džiovina ir vėl mina. Jaują pakurdavo iš vakaro, o antrą kartą perkurdavo anksti rytą tik tuo atveju, jeigu linai dar nepakankamai išdžiūvę. Džiovindavo linus per visą naktį, o dieną mindavo. Malkos jaujai kūrenti buvo to valstiečio, kuris mindavo savo linus. Savininkas už jaują imdavo mokestį dažniausiai grūdais.

Daugiausia žmonės atsimena linų mynimą arklinėmis mašinomis. Jos būdavo dvejopos: *volinės* ir *tiltinės*. Linus šiose apylinkėse taip pat mindavo ir mintuvais. Mintuvai — tai išskaptuotas 185 cm ilgio rąstas, kurio galuose įtaisomos kojos. Rąsto viršutinėje dalyje išpjaunama maždaug 130 cm ilgio ir 7—8 cm pločio anga, į kurią įleidžiamas savotiškas medinis peilis su rankena. Šis peilis pritvirtintas angos gale, o rankena guli ant kito mintuvų galo.

Tiek mintuvais, tiek mašinomis mintuose linuose likdavo daug spalių. Jiems pašalinti reikėdavo linus brukti. Brukdavo tiek vyrai, tiek moterys. Brukama buvo ant statmenos lentelės — *priebruko* pasidėta linų sauja, viena ranka prilaikant, o kita daužant medine lentele su kotu — *bruktuve*. Nubrukus vieną šoną, sauja apsukama ir taip brukama tol, kol nebelieka spalių. Bruktuves naudojo vienpuses, apvaliu galu. Linus brukdavo tvarte, lauke ar ant trobos aukšto.

Nubruktus linus šukuodavo trejopo tankumo šepečiais: retais mediniais ir tankiais geležiniais, po to šeriniu. Geležiniai šepečiai kartais būdavo dvikrūmiai: viename lentos gale buvo prikalta retomis eilėmis daug storų, antrame gale — tankiai daug plonų vinių. Pirmiausia

linai būdavo šukuojami per retesnį šepetį, po to — per tankesnį, o kad pluoštas būtų švelnesnis ir blizgėtų, peršukuodavo ir iš kiaulės šerių padarytu šepečiu. Kad šepetys nejudėtų, jį pririšdavo prie suolo. Nušukuotus linus susukdavo po 10 saujų į *grįžtes,* kurias suverdavo ant virvės ir laikydavo pakabintas ant sienos.

Linų apdirbimas labai ilgas, varginantis, todėl šių darbų visuma vadinama „linų mūka".

Šitokiu būdu linai Upytės apylinkėje jau seniai nebeapdirbami. Linai dabar apdirbami moderniomis fabrikinės gamybos mašinomis, pagal šiuolaikinę gamybos technologiją. Todėl apie ikitarybinio laikotarpio linų apdirbimą jau galima kalbėti kaip apie praeitin nuėjusį lietuvių materialinės kultūros istorijos faktą.

SAMDYTOSIOS ŠEIMYNOS BUITIS XX a. PIRMAISIAIS DEŠIMTMEČIAIS [90]

EUGENIJA VAITIEKŪNIENĖ

Samdytoji šeimyna — tai žemės ūkio darbininkai, dažnai vadinami tiesiog samdiniais, kaip bešeimiai, nevedę ir netekėjusios, gyvenę prie juos pasamdžiusio ištisus metus dirbti valstiečio, vadinamojo ūkininko, šeimos. Samdytąją šeimyną sudarė piemenukai, pusberniai, bernai, pusmergės, mergos. Upytės apylinkėse, kaip ir kitur buržuazinėje Lietuvoje, tai buvo bežemių ir mažažemių valstiečių vaikai, dažniausiai kilę iš gausių šeimų.

Dauguma bežemių valstiečių vaikų jau nuo septynerių metų amžiaus išeidavo piemenauti pas svetimus. Mažai kas iš jų ir mokyklą belankė, nes piemens ganymo sezonas trukdavo nuo velykų iki lapkričio pradžios — visų šventės. Skaityti ir rašyti dažnas jų pramokdavo „pats per save".

Šeimas samdiniai dažniausiai sukurdavo būdami 30—45 metų, kai turėdavo šiek tiek santaupų. Samdinių šeimos būdavo negausios. Tuokdavosi dažniausiai be jokių vestuvių, t. y. nedarydami jokių vaišių.

[90] Medžiaga rinkta pagal anketą: Morkūnas V. ir Vyšniauskaitė A. Anketa žemės ūkio samdinių buičiai tirti.— V., 1965.

Tarnauti pradėdavo piemeniu, piemene, o baigdavo bernu ar merga. Ėriškių apylinkių samdiniai buvo gana sėslūs: pas vieną ūkininką išbūdavo iki 10 metų. Žinoma, tai priklausė nuo šeimininkų būdo, darbo ir gyvenimo sąlygų.

Parsisamdydavo jie paprastai savo tėvų namuose. Nepažįstamam ūkininkui atvažiavus derėti samdinio, šis stengdavosi įspėti jo būdą, stebėdavo apsirengimą, tvarkingumą ir pan. Paprastai kiekvienas samdinys pažinojo apylinkės ūkininkus, apie juos būdavo išklausinėjęs iš kitų. Atlyginimą sutardavo be jokio rašto, namiškiams girdint. Derantis algą, buvo tariamasi tiktai dėl darbo, o apie poilsio sąlygas niekas nieko nekalbėdavo. Jei samdiniui reikėjo tuo metu pinigų, jis paprašydavo 1—5 litus rankpinigių, kurie gale metų atsiskaitant būdavo įskaitomi į algos sumą.

Piemuo, merga ar pusmergė darbo dieną pradėdavo auštant. Mergai reikėjo pamelžti karves, piemeniui — jas išginti. Kaimuose piemenys ganydavo su kerdžiumi (viršininku). Valgyti jie vienas kitą paleisdavo namo. Rytelio retai kada gindavo. Ganiavos laikui pasibaigus, piemuo padėdavo šeimininkei namie: pašluodavo aslą, nuskusdavo bulves, sumaišydavo kiaulėms jovalą, plėšydavo plunksnas, prižiūrėdavo šeimininkų vaikus.

Visi samdiniai vasarą keldavosi su aušra, o žiemą apie 4 val. ryto. Pamelžusi karves, merga virdavo pusryčius, pusmergė liuobdavo kiaules, o bernas sužiūrėdavo arklius ir eidavo dirbti į lauką. Jei ūkyje būdavo samdoma tik viena merga, ji pirmiausia apeidavo gyvulius, paskui ruošdavo valgį šeimynai. Kartais valgį gamindavo pati šeimininkė. Po pusryčių merga eidavo į daržą ar laukus. Šeimininkė kartu su samdinėmis retai kur dirbdavo, o šeimininkų dukterys dirbdavo tik tiek, „kiek norėdavo". Bernas arė, pjovė šieną, kirto javus, žiemą šėrė gyvulius, važiavo į mišką, mynė linus. Moterys žiemą bruko, šukavo, verpė linus, kedeno ir verpė vilnas, audė, taisė drabužius. Vyrai suko pančius, vijo vadeles, taisė pakinktus, pynė krepšius (karbus), dirbo grėblius ir t. t. Šeimininkas tik didžiojo darbymečio metu padėjo dirbti skubius darbus, pjovė šieną, vežė į daržines. Jei turėjo daugiau arklių, kartu su bernu arė. Šiaip jam buvo visokių darbų ir reikalų namie.

Švenčių metu samdiniai prižiūrėdavo gyvulius, gamindavo valgį, nueidavo pas kaimynų samdinius pavakaroti. Be sekmadienių ir kitų švenčių, samdiniai laisvų dienų neturėjo. Laisvalaikiu retai kuri samdinė merga ką mezgė ar siuvinėjo. Jei megzdavo, tai tik šeimininkei mezginius — *karbatkas*. Daugiausia stengėsi laisvalaikiu išsimiegoti, nes miego tarnaujant niekada nebūdavo per daug.

Samdinių atlyginimas Upytės apylinkėse būdavo įvairus. Tai priklausė nuo ūkio dydžio, nuo samdinio sugebėjimų, nuo šeimininkų. Pirmus metus ganančiam piemeniui ar piemenei mokėjo vos keliolika litų pinigais, pasodindavo 50 kg bulvių, duodavo svarą (apie 400 g) linų ar vilnų; kartais vietoj linų ar vilnų nupirkdavo suknelę. Jei piemuo dirbdavo nuo kalėdų iki kalėdų, jo atlyginimas būdavo didesnis [91]. Piemens atlyginimą atsiimdavo tėvai. Bernai ir mergos natūra gautą atlyginimą atiduodavo tėvams, pinigus dažniausiai sunaudodavo patys drabužiams įsigyti ir kitiems reikalams.

Bulves sodindavo bendrame su šeimininku lauke, tik jas prižiūrėti ir nusikasti turėjo pats samdinys ar jo tėvai.

Didesniuose ūkiuose piemenis samdydavo nuo kalėdų (gruodžio 25 d.) iki kalėdų, mažesniuose nuo velykų iki visų šventųjų. Visi kiti samdiniai buvo suderami nuo kalėdų iki kalėdų. Samdinius parsiveždavo ir, metus atbuvus, atostogoms namo parveždavo pats šeimininkas. Išeinančiam atostogų šeimininkė duodavo *paviržio* — truputį lašinių ar kitos mėsos, kartais sūrio, sviesto, o taip pat duonos ar pyrago kepalą.

Samdinių atostogos būdavo nuo kalėdų iki trijų karalių (sausio 6 d.). Kas apsidrausdavo senoje vietoje, to atostogos būdavo trumpesnės. Atostogų metu samdiniai padėdavo savo tėvams, merginos susiverpdavo gautus linus ar vilnas.

Vasarą samdiniai vyrai dažniausiai miegodavo daržinėje ant šieno, žiemą — gryčioje ar kamaroje, mergi-

[91] Buržuazinės Lietuvos statistikos duomenimis, Panevėžio apskrityje 1930—1936 m. žemės ūkio darbininkų atlyginimams kasmet mažėjant, mokėta pinigais (neskaitant atlygio natūra): piemeniui — 110—75 lt., pusberniui — 210—160 lt., pusmergei — 150—125 lt., bernui — 350—255 lt., mergai — 230—195 lt. Plg.: Lietuvos statistikos metraštis 1929—1930 m.— K., 1931, t. 3, p. 201—203; Lietuvos statistikos metraštis, 1936 m.— K., 1937, t. 9, p. 92.

nos — klėtyje. Klėtyje būdavo aruodai grūdams, kubilas su miltais, ant užrakinto aukšto sukabinta mėsa. Kamaroje, be lovos, stovėdavo rankinės girnos, būdavo aruodas bulvėms supilti, kubilas miltams, lovys, kuriame kapodavo bulves kiaulėms, prie sienų būdavo lentynos duonos kepalams sudėti. Kamaroje laikydavo ir puodus, kuriuose šutindavo bulves kiaulėms. Čia pat būdavo kibirai su išrūgomis ir paplovomis. Kamara retai tebuvo kūrenama. Jos sienos apvalių rąstų, o ties ta vieta, kur buvo samdinio gultas, kartais iškilijuodavo senais laikraščiais. Langas buvo mažytis — 2—4 stiklų. Grindų kamaroje nebūdavo. Plūktą aslą retkarčiais pabarstydavo smėliu. Prieš sekmines kamaroje, netoli lovos, merginos prikaišydavo berželių šakų.

Žiemą piemuo miegodavo užkrosnyje arba ant krosnies.

Gryčioje buvo stalas ir ilgi suolai, spintelė indams sudėti, duonkepė krosnis, prie jos — viryklė. Pakrosnyje *(papečkyje)* žiemos metu kai kur buvo laikomos vištos. Gryčios sienos buvo netinkuotos ir neklijuotos. Gryčios asla buvo iš molio plūkta. Prieš sekmines gryčią taip pat iškaišydavo berželių šakomis.

Lovos buvo medinės. Kartais samdiniui vietoje lovos buvo sukaltas lentinis gultas be šonų ir galų *(palatkos)*. Į lovą ar gultą dėdavo šiaudų prikimštą čiužinį, jį užtiesdavo pakuline paklode. Plunksninė pagalvė būdavo apvilkta baltesniu ir švelnesniu negu paklodė užvalkalu. Antklodės būdavo namų darbo, vatinės arba pakulinės. Po antklode paklodė nebūdavo tiesiama, nes antklodės pamušalas, kad ne taip greitai susiteptų, būdavo margas, pakulinis. Žiemą ant antklodės duodavo dar užsimesti patalus *(duknas)*.

Samdiniams darbo drabužius duodavo šeimininkai, o šventadieniais jie dėvėdavo savus. Juos laikydavo sukabintus ant sienos ties savo lova ir apdengtus paklode. Baltinius paprastai laikydavo kaip ir batus palovyje, skrynutėje.

Apatiniai kasdieniniai drabužiai buvo pakuliniai, retai kada lininiai, viršutinės bernų kelnės — *čerkaso* arba *traknio* (linais apmesto, vilnomis atausto audinio), viršutiniai marškiniai — pakuliniai, dažyti. Rudenį vilkėdavo nunešiotą šeimininko čerkasinį švarką, žiemą — kailinius

arba vatinį. Mergos nešiojo pakulinius arba traknio sijonus, medvilninės palaidinukes, rudenį — traknio švarkus, žiemą — kailinėlius arba vatinukus. Samdinių lovos baltiniai buvo skalbiami prieš didžiąsias šventes arba rudenį ir pavasarį.

Išeiginiai samdinių ir šeimininkų drabužiai beveik nesiskyrė. Vyrai nusipirkdavo baltus viršutinius marškinius, kostiumą *(eilutę)* pasisiūdavo iš pirktos vilnonės medžiagos (bostono). Žiemą vilkėdavo savo kailinius, paltą, „brazdantį" apsiaustą nuo lietaus. Turėdavo kitas samdinys ir aulinių batų porą, pusbačius. Žiemos metu audavosi veltiniais, kuriuos nuveldavo tą darbą mokantis kaimynas. Merginos turėdavo žieminį ir pavasarinį paltą, medvilninę, šilkinę ir vilnonę skarelę, bostono ar kitos geresnės pirktos vilnonės medžiagos sijoną, 1—2 palaidinukes. Turėjo plonų pirktinių apatinių baltinių, batelius — „lakierkas". Žiemai turėjo botus, veltinius su kaliošais.

Darbo avalynę sudarė naginės, *mediniai* (medpadžiai) ir veltiniai, o dar seniau ir vyžos. Tais apavais audavosi atitinkamu metų laiku. Vasarą visi daugiausia vaikščiodavo basi. Piemeniui iš pakulų knatų kabliuku nunerdavo nagines *(čiulkes)*, kurias maudavosi ant autais apsuktos kojos. Eidami arti, vyrai audavosi naginėmis ar vyžomis, o rudenį ir pavasarį — mediniais. Į miestą važiuodavo apsiavę naginėmis. Talkų metu apavas priklausė nuo darbo ir metų laiko.

Dviračius retai kas turėjo. Ėriškietis Pranas Masiliūnas sakosi buvęs susitaupęs ir už 300 litų nusipirkęs dviratį, kuriuo važiuodavęs tik sekmadieniais, šiaip laikydavęs jį klėtyje.

Samdiniai valgydavo prie vieno stalo su šeimininkais tą patį valgį. Iš visų apklaustųjų tik viena Domicelė Masiliūnaitė pasakojo, kad, jai tarnaujant pas Stankevičių, valgis būdavęs labai prastas: „Pripjaustys 4—5 litrų talpos katiliuką bulvių, uždės šaukštą taukų, užpils griebto pieno ir taip išvirtas paduos valgyti". Užtat šeimininkai čia valgę atskirai.

Žiemą ir pavasarį per dieną valgydavo tris kartus: pusrytį, pietus ir vakarienę. Vasarą valgyti duodavo keturis kartus: atsikėlus, einant į darbą, duodavo pusiaurytį, apie 10 val. būdavo pusrytis, 15 val.— pietūs ir,

saulei leidžiantis,— vakarienė. Kai kur dar būdavo duodamas apie 17 val. pusiaudienis. Per rugiapjūtę, mėšlavežį, talkas geriau valgydindavę. Piemuo namie valgydavo tik pusrytį ir vakarienę, pietus — ganykloje, įsidėjęs ko nors į „terbą". Šienapjūtės metu, jei pievos būdavo toli, valgį darbininkams atnešdavo į lauką. Sriubą supildavo į moliniusąsočius, tirštą valgį sudėdavo dviejose suvoztose lėkštėse, kurias surišdavo į skarelę arba įdėdavo į krepšį.

Pusryčiams virdavo barščių, kopūstų, skrylių, bulvienės ar kruopų košės, kepdavo blynų, „pampuškų", troškindavo kopūstų; kartais užsisrėbti duodavo makaronų *(lakšinio)* ar pieniškos kruopų sriubos. Tas pats valgis būdavo ir pietums: jį šiltai laikydavo duonkepėje krosnyje. Pietums duodavo mėsos, vakarienei — kruopų, bulvienės, *kukulienės,* bulvių su rūgusiu pienu ar varške. Pasninkų dienų buvo griežtai laikomasi. Tuo metu valgydindavo kanapių koše, avižiniu kisieliumi, barščiais ar kopūstais su sėmenų aliejumi. Per šventes tuos pačius valgius pagardindavo riebalais, grietine, iškepdavo pyrago.

Vasarą darbininkai į laukus nešdavosi molinį ąsotį su vandeniu, į kurį pamerkdavo juodos duonos plutų. Talkoms ir atlaidams darydavo miežinio alaus.

1—2 kartus per mėnesį visi prausdavosi pirtyje, o vasarą — upėje ar linmarkoje. Galvas namie ar pirtyje trinkdavosi šarmu. Suskirdusias rankas ar kojas tepdavo nesūdytais taukais, nakčiai uždėdavo šalto vandens pavilgus. Susirgę gydydavosi liepžiedžių ar aviečių arbata, kartais nusipirkdavo vaistų.

Samdiniai lankydavo vakarėlius — „vakaruškas", gegužines, šokdavo tuos pačius šokius kaip ir visi, bet tik tarpusavyje: šeimininkų vaikai su jais nešokdavo, laikydavosi „savųjų". Samdiniai į tai nekreipė dėmesio, nes toks buvo paprotys. Neatsimindavę ir samdinio vardinių, nors tuo pačiu vardu besivadinantį šeimininką kaimynai sveikindavę.

Ėriškių apylinkių ūkininkai nebuvo plačialaukiai, samdėsi tik negalėdami apsidirbti. Iš samdinių reikalaudavo daug dirbti, ir jų dalia nebuvo lengva.

VALSTIETĖS DARBAI XIX a. PABAIGOJE—XX a. PRADŽIOJE

JUZEFA LEVICKAITĖ-BALIENĖ

1970 metų liepos mėnesio šeštadieniais ir sekmadieniais aplankiau dešimtis Ėriškių kolūkio kolūkiečių sodybų, kalbėjausi su ne vienu pačios senosios kartos atstovu, kurių daugumas jau peržengę 80 metų, klausiausi jų pasakojimų apie moters darbus praėjusio šimtmečio pabaigoje ir šio pradžioje. Ypač vaizdingai to meto buitį nupiešė Vincenta Kranauskaitė ir Barbora Peleckienė. Jų pasakojimai ir sudaro šio straipsnio pagrindą.

Moters darbai. Kasdien, baigus rytinį krosnies kūrenimą, daugelį ruošos darbų, prasideda įvairus knibinėjimas: čia siūlų sukimas maišams siūti bei lopyti, vijimas jų į kamuolį, ištrūkusių sagų *(kabių)* susiuvimas, lopymas, miltų sijojimas, plunksnų plėšymas, šiaudų bei čiužinių *(šienikų)* pakeitimas *palatkoms* (senoviniams, pasieniuose pritvirtintiems lentiniams gultams), vyrų išleidimas su indėlio maišeliu *(terbele)* į laukus ar mišką, dešimtys kitų sunkiai išvardijamų darbų.

Krosnies kūrenimas. Prie motinos būdamos, merginos krosnies kūrenimu nesirūpindavo. Jos tik „ėjo užpakalyje motinos", t. y. tik padėdavo jai. O kasdieninis krosnies kūrenimas buvo „amžina terlionė". Ėriškių, Upytės apylinkių valstiečiai savo tradiciniuose gyvenamuosiuose namuose krosnis ėmė pertvarkyti tik šio amžiaus pradžioje. Vietoje krosnių be dūmtraukio buvo įplūktos patobulintos — su koptūru ir dūmtraukiu. Kai kurie valstiečiai, nusižiūrėję į miestiečius, prie krosnies įsirengdavo ir viryklę — *plytą*. Betgi krosnies forma išliko ta pati duonkepinė. Įvedus minėtas naujoves, krosnies kūrenimo tvarka išliko senoviška. Praktiška moteris krosnį dažniausiai pasikraudavo iš vakaro, ten pat iš anksto sustumdavo didesnius puodus su šutinamomis bulvėmis gyvuliams. Tiek žiemą, tiek vasarą krosnį kūrenti keldavosi „užgiedojus ketvirtiems gaidžiams" (apie 5 valandą ryto). Šiek tiek laiko sugaišdavo, kol įpūsdavo ugnį iš židinyje pelenais užpiltų žarijų. Truputį lengviau būdavo vasarą, kai nebereikėdavo šerti gyvulių „iš gryčios". Ypač įtemptas būdavo duonos kepimo rytas. Pagalbon tada

tekdavo kviestis ne tik kurią iš vyresniųjų dukterų, bet kartais ir vyrus.

Vaikų priežiūra. Vaikus augindama, valstietė „neša krūvą darbų": plauna vystyklus, lopo, mezga kojines ir pirštines visai šeimai, šeria kiaules, lesina paukščius, verda vakarienę ir t. t. Darbymetyje, ypač rugiapjūtės metu, motinos paprastai, kūdikį suvysčiusios vystyklais, surišusios valiniu ir įguldžiusios pintame lopšyje, pačios plušėjo darbe. Pradėjusius ropinėti kūdikius motina palikdavo vyresniųjų vaikų globai, o pati eidavo į laukų darbus; rytais, eidama kulti, nešdavosi ir kūdikį drauge į klojimą.

Malimas. XX a. I—II dešimtmečiais šių apylinkių gyventojai malūne maldavo miltus tik pyragui. Miltus duonai, kruopoms ir ypač *barstalams* (miltai gyvuliams šerti) maldavosi namie rankinėmis girnomis. Sukti girnas — ne per sunkus darbas, ir iš seno jis laikytas moterišku. Vyrai tuo metu dirbo vyriškus darbus: žiemą daugiausia važinėjo į mišką malkų ar statyboms sienojų. Girnos stovėjo kamaroje, arti gryčios, o gryčia buvo moters karalystė. Tiktai per patį malimo sezoną — lapkričio ir gruodžio mėnesiais — „po trečiojo gaidžio girnas sukdavo vyrai, o išaušus jas perimdavo moterys". Šalia malimo, moterų darbas buvo piestoje prisigrūsti kanapių ar linų sėmenų aliejui, gavėnios metu moliniame inde pritrinti aguonų pieno.

Šėrimas. XX a. pradžioje gyvulių ganymas būdavo pabaigiamas (pagal senąjį kalendorių) spalio pradžioje. Išskyrus arklius, kitus gyvulius ir paukščius šerdavo moterys. Karvių šėrimas buvo dvejopas: šiaudais bei šienu jas pašerdavo vyrai, šutintomis bulvėmis bei kitais šakniavaisiais rytą ir vakare — moterys. Karves šerti „ušėtkais iš gryčios" buvo moterų darbas. Pašarų šutinimas žiemą katiluose pareikalaudavo iš moters daug laiko ir jėgų.

Linų šukavimas. Verpimui atrinkti linai, kad ir koks gražus būtų jų pluoštas, plonoms drobėms dar netinka: juos būtina peršukuoti. Linus paprastai brukdavo vyrai klojime, apsidirbę laukų darbus, lapkričio mėnesį. Verpimui jų nusišukuoti moterys įsitaisydavo šilumoje, kur nors gryčios kamputyje. Reikėjo skubėti verpti, tad linus šukuodavo visos šeimos moterys ir daugiausia tik „tai dienai".

Verpimas. Gruodžio mėnesį, po rytinės ruošos, moterys paprastai sėsdavo prie ratelio. Dienos neužtekdavo, reikėjo prisidurti vakarus, kada į vieną gryčią susirinkdavo kelios verpėjos: ateidavo vakaroti kaimynų merginos su savo rateliais. Ties viduaslio siena pastovų kablį — medinę gembę virvėms sukti užimdavo šeimininkas arba bernas. Atskirai ant suolo pastatytame „klapčiuje" ar krosnies sienelės plyšyje vaikai žibino balaną arba stovėjo žibalinė spingsulė. Ateidavo kartais ir darbais neužsiėmusių vaikinų. Ratelių terškėjimą nustelbdavo nuotaikingos šnekos, juokai. Tokie verpimo vakarai trukdavo iki gaidgystės. Betgi juos šeimininkės menkai vertino: „Taip verpiant, trūkinėja sieksnys, ir siūlai pumpučiuoti". Dažnai verpėjos lenktyniaudavo, „kuri pirma priverps špūlę".

Gruodyje merginų kiemuose pavyzdinga tvarka: „gali užvažiuoti piršliai". Todėl vakarais ratelio terškimą dažnai pritildydavo kiekvienas šuns amtelėjimas: o gal atvažiuoja... Mat „žiema spaudžia, mėsiedas nesnaudžia". Mėnesio pabaigoje verpimo įtampą pakeisdavo ruošimasis žiemos šventėms — kalėdoms ir Naujiesiems metams.

Audimas. „Per visą mėsiedėlį buvau prie staklių primazgyta: kaip atsisėdau prie muštuvų, tai atsikėliau tik išrietus dvi drobeles, dimelį ir čerkasėlį",— kartoja B. Peleckienė savo motinos pasakytus žodžius. Tuo tarpu kitos informatorės teigia esą linus šukuodamos ir verpdamos, moterys tik ir tekalbėjo, kaip „po švento Kazimiero (III. 4) reikės prisimazgyti staklėse". Matyt, audimas užėmė visą moterų laiką iki pat pavasario darbų. Nuo šaudyklės kaišiojimo, muštuvų daužymo, nyčių pakojų mynimo, „nuo sėdėjimo nepakeliant sėdynės" vakare į lovą audėja gula sustingusiu sprandu ir strėnom, ištampytom kojom ir rankom. Bet, jeigu audimo metu „nėra gryčioje staklių, šeimininkei sarmata". Gegužės mėnesį visas tų metų audimas būdavo baigiamas, staklės išnešamos (jas išardydavo, pakabindavo ant prieklėčio ar prie gryčios sienos).

Lopymas. Ūkyje net ir netaupios šeimininkės padėvėto drabužio nenumesdavo, o bedryskantį lopydavo. Daugiausia tekdavo lopyti vyrų drabužius: atspūra švarkų rankogaliai, prayra siūlės, prakiūra keliai. Drabužis

su „lopiniu ant lopinio" būdavo suplėšomas lopams. Visos moterys teigia, kad lopymui galo nebūdavo.

Mezgimas. Šio amžiaus pradžioje — „motinėlių jaunystės metais" — moterys mažiau megzdavo negu šiandien. Nertinius tada atstodavo kailinė apatinukė (moterų — *širnavonė*, vyrų — *kamizelka).* Vyrai, ne tik naginėmis ar vyžomis, bet ir batais audamiesi, apvyniodavo kojas autais, moterys kojinėmis maudavosi tik išeiginėmis progomis. Jos turėdavo nusimezgusios dvi poras kojinių: linines — vasarai ir vilnones — žiemai. Tiesa, prisimegzdavo nemažai pirštinių. Besirengiančios tekėti merginos ištisus metus nulikdamos megzdavo iš pirktų medvilninių siūlų, vadinamų *siūleliais,* mezginius *(karbatkas)* paklodėms, pagalvių užvalkalams, rankšluosčiams, apatiniams marškiniams, apatinukams — *spadnyčioms.* Kai kuriuose šių baltinių įsiūdavo savo inicialus ar kokį ornamentėlį. Iš linų pluošto sluoksnelių supynusios mastelius bei iš suktų siūlų megzdavo lengvą avalynę — *šlerpes, tapteles.* Tokią avalynę daugiausia darydavo vaikams, bet „šlepsėti po gryčią" nusipindavo ir sau.

Su mezgimu siejosi ir juostų bei juostelių *širnavonėms* papuošti audimas. Ausdavo specialiomis staklėmis — *varstočiukais.*

Siuvimas. Ėriškių apylinkėse iš seno buvo siuvėjų amatininkų tiek vyrų, tiek ir moterų. Jie siūdavo paprastai tik viršutinius drabužius. Valstietės visa kita — apatinius baltinius, kasdieninius sijonus, palaidinukes, o ypač lovos skalbinius,— pasisiūdavo pačios. Atsargai marškinius, paklodes daugiausia siūdavosi vasarą priesvirnyje ar gryčios pašalėje poilsio metu.

Žlugtas. Įvairių skalbinių plovimas, išaustų drobių žluginimas bei jų balinimas — tai vienas iš svarbiausių moters darbų. Žlugtą merkdavo paprastai prieš kalėdas ar velykas — po kubilą, vasarą — po du, tris kubilus. Tam reikalui darydavo pelenų šarmą, jame virindavo nešvarius skalbinius, po to velėdavo kultuve ant lentos, plaudavo upelyje ar kūdroje, džiovindavo ant tvoros sudžiaustę, išdžiuvusius lygindavo kočėlu. Vienas žlugtas pareikalaudavo ištisos savaitės darbo. Skarelės, autai, mazgotės būdavo dažniau skalbiami.

Daržai ir gėlių daržėlis. Kai paskutinis audeklas išrėžiamas iš staklių, kai nutirpsta sniegas ir pradeda atšilti, moterims reikia susitvarkyti aplink gryčią,

išsišlavinėti skiedras, pjuvenas, surankioti vyrų paliktus žabų likučius. Daržams mėšlas išvežamas labai anksti pavasarį, reikia jį labai vienodai iškratyti. Daigynuose jau reikia sėti burokus, kopūstus, paskui ravėti, daryti darže lysves *(ežias, vagas),* sodinti „rasodą", laistyti. Tuo pačiu metu reikia ir bulves sodinti, paskiau daržus ravėti, kaupti. Prasideda vasaros laukų darbai.

Vos atšilus, jau balandyje, reikėjo ir gėlių darželį sutvarkyti: sukasti lysveles, aprėminti jas vytelių puslankėliais, apdėti lysvelių pakraščius velėna ar akmenukais, išrinkti stagarus, sėti gėles. Kol dukterys užaugdavo, darželį prižiūrėdavo pati šeimininkė. Šiaip darželį prižiūrėdavo merginos. Gėlių darželis būtinai turėjo būti prie kiekvieno gyvenamojo namo. Apie marčią daugiausia būdavo sprendžiama iš darželio. Jei jį prižiūri, sakydavo, kad „tokia moteris sutiks su visais ir bus visų mylima". Barbora Peleckienė pasakoja: „Darželis — tai moterims džiaugsmas. Sekmadienių pavakariais čia motina su dukterimis pasikalba apie gyvenimą. Darželin susieina merginos pasikalbėti, čia atsiveria širdys. Pro darželį praeinantiems vaikinams merginos negaili gėlių, prisega prie krūtinės, bet darželin užeiti nekviečia. Į darželį įsileidžia tik labai patinkamą ir tai neilgam".

L a u k ų d a r b a i. Birželio mėnesį moterys išeidavo į laukus: prasidėdavo mėšlavežis ir šienapjūtė. Vyrai veždavo į laukus ir krūvelėmis mėšlą iš vežimų išversdavo, moterys įkandin jų jį iškratydavo.

Toli palikus pjovėjams pirmąsias pradalges, pievose pasirodydavo su grėbliais moterys: reikėdavo pradalges išdaužyti, šieną vartyti ir grėbti, dėti į kauges (kupetas). Tiktai netikėtai užėjus debesiui, moterims į pagalbą atskubėdavo vyrai. „Be moterų šieno pradalgės žole apaugtų",— sako mūsų pasakotojos.

Pievas nušienavus, štai ir rugiapjūtė. Ji reikalavo iš moters „nuo baro neatsilikti ir su geru stalu pasitikti". Pjovėjai, rišėjos ir gubų statytojos pusryčių ir vakarienės grįždavo namo, o pietus šeimininkė, barą palikusi, atnešdavo pabarėn. Po rugiapjūtės, savaitei praėjus, moters laukė rugiavežis: reikėjo klojimo šalinėse krauti pėdus.

Baigiantis vasarai, vienas po kito užgriūva rudens darbai: vasarapjūtė, linarautis, bulviakasis. Valant vasarojų, reikėdavo „vyrams dalge nuruožuoti, moterims —

sukupečiuoti", t. y. sudėti į stirtas, sugrėbti pagrėbstus. O vežant vasarojų, „vežimas ir šalinė be moterų nesimina". Valant avižas, miežius, žirnius, „lipa ant kulnų linarautis". Visos moterys teigia, kad „joks kitas laukų darbas strėnų taip nesuriečia, kaip linų rovimas ir klojimas".

Šiose apylinkėse bulves vyrai nuardavo, o moterys iš atartos vagos keliaklūpsčia, užsisegusios tam pasiūtus pakulinius sijonus, apsiavusios naginėmis (ar basos), rankomis kasdavo. Nukastos ir kurio nors sodybos trobesio pašalėje supiltos bulvės tuojau būdavo rūšiuojamos ir supilamos žiemai.

Linaraučio metu netrūkdavo talkų: reikėjo patalkininkauti kaimynams ir giminėms. Į talkas paprastai eidavo merginos. Linus plūkdavo vyrai, o „persiplūkdavo verptinius" moterys. „Linarautis moterį prikankina, bet be linų — plikas".

K ū l i m a s. Kai kurių javų, pavyzdžiui, rugių, kūlimas prasidėdavo vienu metu su jų vežimu iš lauko. Kūlimas tęsdavosi iki lapkričio pradžios. Darbams vadovaudavo vyrai, bet drauge dirbdavo ir moterys. Kuliant kultuvais *(spragilais),* dirbdavo ir mažus vaikus turinčios moterys. Pradėdavo kulti anksti rytais, „po trečiojo—ketvirtojo gaidžio užgiedojimo". Kiek pakūlusi, šeimininkė eidavo kūrenti krosnies, ruošti šeimai pusryčių.

Vasarojus čia dažniausiai būdavo kuliamas volu — *ruliu,* ir moterys kulti retai eidavo: šį darbą atlikdavo vieni vyrai.

M a i s t o a t s a r g ų p a r u o š i m a s. Vasarą, prisirpus avietėms, mėlynėms, bruknėms, moterys su didesniais vaikais, kiek atlikusios nuo kitų darbų, išsiruošdavo į miškus ir krūmus uogauti, nešinos aukšliais ir krepšeliais. Pribrendus riešutams, eidavo riešutauti, taip pat grybauti. Niekas to nelaikė darbu, tai buvo iš tikrųjų poilsis ir pramoga. Bet surinktosios miško gėrybės paįvairindavo šeimos maistą, būdavo šviežiena. Išskyrus dvi tris puodynes obuolienės, po puodynėlę mėlynių (vaistams) ir bruknių, kitokių uogienių nevirdavo. Obuoliai, kriaušės būdavo suvalgomi tiesiog nuo medžio. Daugiausia atsargų žiemai šeimininkės pasigamindavo iš darže išaugintų gėrybių: užraugdavo kopūstų, sugrūdusios juos kubile, porą statinių raudonųjų burokėlių. Kitas daržoves palikdavo rūsyje ar kamaroje. Rudenį, o ypač žiemą, prasidėdavo papjovos dorojimo metas: mėsos sūdy-

mas, rūkymas, skilandžių *(kindžiukų)* gaminimas, taukų lydymas.

Ir taip apskritus metus nuo ryto iki išnakčių moterys bėgo, plušo, „lankstydavosi": čia namų ruošoje, čia laukų darbuose, čia prie vaiko. Visur turėjo suspėti, viską pamatyti, laiku šeimos narius pavalgydinti. Poilsiui beliko tik nedaugel valandėlių, o kiti šeimos nariai jau seniai ilsėjosi. Bet visi tie moterų namų darbai buvo tokie įprasti, kasdieniniai, kad niekas jais nesistebėjo ir jų nevertino. Ką moterys suverpė, išaudė, kiti sudėvėjo, ką išvirė— šeima suvalgė. Ir dažnai moters darbas čia pat dingo be pėdsakų. O vyrai lyg juokais, lyg rimtai sakydavo: „Kokie ten tų moterų darbai. Argi tai darbai?"

AUDINIAI

DALIA ŠILAINYTĖ

Ekspedicijos metu Ėriškių kolūkio kaimuose buvo nupiešta apie 200 įvairių audinių ir mezginių pavyzdžių. Iš jų jau galima šį tą pasakyti apie ėriškiečių audimo tradicijas, pamėgtus audimo būdus ir spalvų derinius.

Pirmiausia trumpai apžvelgsime b a l t u o s i u s šių apylinkių audinius: rankšluosčius, staltieses, baltąsias lovatieses.

Ėriškių apylinkėse, kaip ir kitose Lietuvos vietose, seniausi (XIX a. pabaigos—XX a. pradžios) baltieji audiniai — grynai lininiai; vėliau austuose metmenims vartojama balta medvilnė, ataudams — nebaltinti linai.

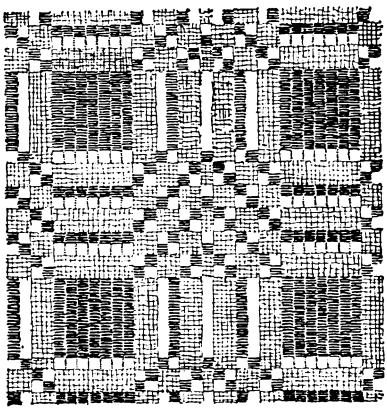
R a n k š l u o s č i a i ėriškiečių austi daugiausia servetiniu (damastiniu) būdu, bet labai populiarus buvo ir diminis (pluoštinis) audimo būdas, nors taip austi rankšluosčiai mažiau patogūs vartoti.

Ausdamos servetiniu būdu, ėriškietės dažniausiai vėrė metmenis į 8 nytis, nors paplitę ir 12 nyčių servetiniai rankšluosčiai. Servetiniuose aštuonianyčiuose rankšluosčiuose vartojamas ruoželio, o dvylikanyčiuose — atlaso pynimas. Aštuonianyčių servetinių rankšluosčių kompozicija gana įvairi. Stambesnės rašto formos (langai, stulpeliai, katpėdėlės) derinamos su smulkesnėmis, šviesios plokštumos pasikeičia vietomis su tamsiomis. Beveik visi langeliai išilgintų proporcijų. Gražūs suketė-

liais išmarginti rankšluosčiai. Tie suketėliai apjuostį smulkučių formų rėmais, dar labiau išryškinančiais stambiąsias ratilų centrines dalis.

Apskritai servetiniams ėriškiečių rankšluosčiams daugiau būdinga išilginė raštų slinktis net ir sudėtingesnių formų ornamentuose. Aštuonianyčius servetinius rankšluosčius audėjos mėgo ir labai paprastai raštuoti: išilginėmis juostelėmis ar vienodais šachmatiškai išdėstytais langeliais.

Dvylikos nyčių servetinių rankšluosčių raštai stambesni, retesni, laisviau komponuoti.

6 pav. Rankšluostis, keturnyčiai dimai (linai, medvilnė). Audė Emilija Lukoševičienė 1955 m. Radikonių k.

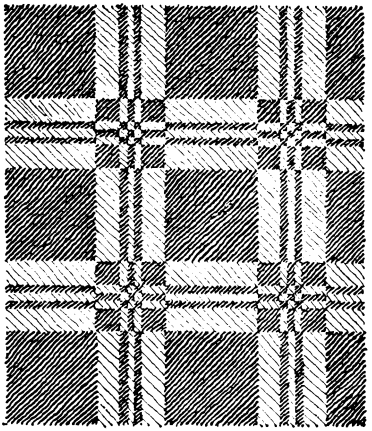
Diminiai rankšluosčiai austi keturiomis ir aštuoniomis nytimis. Gražiausi keturnyčiais dimais austi rankšluosčiai. Juose mirga dviejų tonų rašto detalės (6 pav.) [92]. Pagrindinis rašto ornamentas išryškėja švelniuose pašovos siūlų persipynimuose su metmenų siūlais. Ornamentų motyvai panašūs į servetinių rankšluosčių: langeliai, stulpeliai, katpėdėlės, rombeliai, kryželiai, apskritimuose įkomponuoti rašto motyvai. Aštuonianyčių dimų raštai sudėtingesni, stambesni. Juose vyrauja agurkiniai, akėtiniai, kryželių motyvai. Patys paprasčiausi buityje vartojami rankšluosčiai austi keturiomis nytimis, vadinamuoju t r i n y t u audimu.

Senesnieji ėriškiečių rankšluosčiai ilgesni ir siauresni, vėliau austi — trumpesni ir platesni.

Visais būdais austų rankšluosčių galai puošiami lininiais ar medvilniniais mezginiais. Mezginių raštai dau-

[92] Audinius piešė: A. Gailiūnienė, E. Jasiūnaitė, L. Jodinskaitė, D. Šilainytė, N. Ulevičienė, O. Vaitkutė. Piešiniai saugomi Lietuvos TSR istorijos ir etnografijos muziejuje. Straipsniui piešinius parengė D. Šilainytė.

giausia geometriniai, paprasti. Kartais pasitaiko ir sudėtingesnių žvaigždučių, saulučių ar gyvūnų motyvų. Teko pastebėti, kad Ėriškių apylinkėse rankšluosčiai dar neprarado savo tradicinės apeiginės reikšmės, jie dar naudojami vestuvių dovanoms, saugomi laidotuvėms.

7 pav. Staltiesė, aštuonnytė (linai). Austa apie 1830 m., rasta Papiškių k. pas Domicelę Banaitytę.

Staltiesės. Kaip ir kitur Lietuvoje, Ėriškių apylinkių staltiesės daugiausia servetinės (patogesnės vartoti), nors retkarčiais buvo audžiamos ir diminės. Šiaip jau dimais labiau mėgta austi rankšluosčius ir lovatieses.

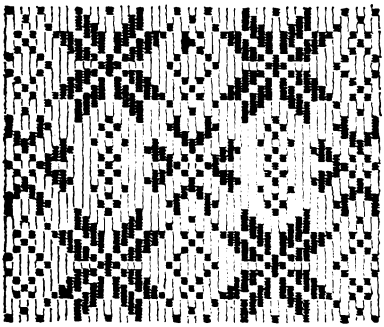
Servetiniu būdu austose staltiesėse, be ruoželio, vartojamas ir atlasinis pynimas. Didžioji staltiesių dalis austa aštuonių nyčių servetomis (7 pav.). Tokių staltiesių raštai labai panašūs į servetinių rankšluosčių raštus, tik stambesni ir dažniausiai suvesti į kvadratines formas.

Ėriškiečių audėjų mėgstamos ir dvylikos bei šešiolikos nyčių atlasinio pynimo servetinės staltiesės. Jos stambokų, retai išdėstytų raštų. Tai įvairūs stačiakampiai, kryžiai, rombai.

Dalis senesnių staltiesių austa penkiomis nytimis. Čia raštas smulkių rombelių, daugiau faktūrinis. Tokios staltiesės dažnai dvipalės, sujungtos platesne ar siauresne mezginių juostele. Jų galai irgi apsiūti mezginiais. Kartais senosios (XIX a. pabaigos) staltiesės iš visų pusių apsiūtos mezginiais. Jos stačiakampio formos, pritaikytos prie senovinių stalų. Vėliau austos (XX a. vidurio) staltiesės daugiau primena kvadratą.

Ėriškių apylinkėse plačiai buvo audžiamos baltosios, t. y. baltame fone nebaltintais linais ataustos raštuotos lovatiesės. Kartais negalima nubrėžti aiškios ribos tarp jų ir staltiesių. Jos skiriasi nebent tuo, kad

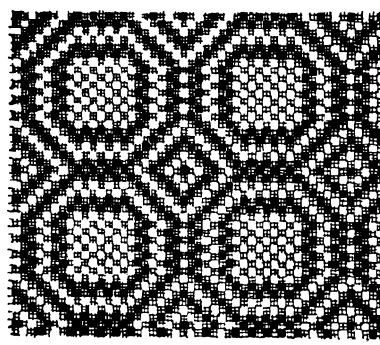
staltiesės dažniau austos servetiniu, o lovatiesės — diminiu ir rinktiniu būdu. Be to, lovatiesių ataudai storesni negu staltiesių. Ėriškių apylinkėse baltosios lovatiesės austos keturnyčiais, aštuonianyčiais ir daugianyčiais dimais. Baltųjų diminių lovatiesių raštai beveik nesiskiria nuo tokių pat rankšluosčių ar staltiesių, gal tik kartais kiek sustambinti.

8 pav. Lovatiesė rinktinė (medvilnė, linas). Audė Karolina Nemanienė apie 1950 m. Papiškių k.

Rinktinių baltųjų lovatiesių (8 pav.) paplitę šie raštų motyvai: žvaigždutės, tulpės, lelijos. Dažnai augaliniai ornamentai derinami su geometriniais.

Ėriškių apylinkėse labiau mėgstamos baltosios lovatiesės, tuo tarpu Dzūkijoje daugiau audžiamos spalvotosios. Turbūt neatsitiktinai puiki audėja Modesta Banaitytė iš Palivarko kaimo sakėsi labiausiai mėgstanti baltuosius audinius, kurie, jos manymu, yra patys gražiausi. Matyt, tas baltųjų audinių pamėgimas ir yra būdingas Ėriškių apylinkėms, nes šie čia tikrai gražūs ir įvairesni už spalvotuosius.

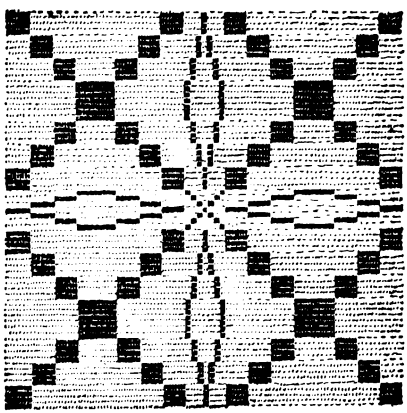
9 pav. Lovatiesė, keturnyčiai dimai (medvilnė, vilna). Audė Marijona Baranauskienė apie 1910 m. Žaibgalos k.

Spalvotiesiems audiniams Ėriškių apylinkėse geriausiai atitinka lovatiesės.

Pagal audinio techniką jas galima būtų suskirstyti į keletą grupių. 1) Paprasčiausiu būdu — dvinytu *(blakute)* austų lovatiesių didelę grupę sudaro lininės ir pakulinės margos lovatiesės, austos apie 1930—1940 metus. Jų kompozicija labai paprasta: jos daž-

niausiai languotos ar dryžuotos. Langai stambūs arba smulkesni. Spalvinė gama daugiausia šviesi, optimistinė. Mėgstama įausti baltą spalvą, tačiau apskritai nė viena spalva iš bendro kolorito labiau neišsiskiria. 2) Didžiausią lovatiesių grupę sudaro gražiosios keturnytės diminės lovatiesės (9 pav.). Jų metmenys dažniausiai medvilniniai, ataudai — vilnoniai (rašto siūlai) ir lininiai ar medvilniniai (pašovos siūlai). Tokios lovatiesės audžiamos ir vien iš linų ar pakulų. Keturnytės diminės ėriškiečių lovatiesės komponuotos gana įvairiai: raštai išdėstomi skersinėmis ar išilginėmis juostomis, išryškinamas lovatiesės vidurys arba kraštai, pagrindiniai motyvai komponuojami į kvadratus, rombus ar apskritimus. Labai paplitęs katpėdėlės motyvas. Ėriškietės audėjos — Ona Taruškienė iš Žvirblių kaimo, Apolonija Rimienė ir Elžbieta Klimaitienė iš Ėriškių, S. Radzevičienė iš Žaibgalos ir kitos — paprasčiausiu audimo būdu sudaro sudėtingiausius ir įvairiausius raštus.

Keturnyčių dimų raštai mirguliuoja tamsiame ar šviesiame lovatiesės fone. Dažniau raštuojamas tamsus fonas, kuriame ypač gražiai atrodo šešėliniai keturnyčių dimų raštai.

10 pav. Lovatiesė, aštuonnyčiai dimai (vilna, medvilnė). Audė Ona Zopelienė 1950 m. Radikonių k.

Aštuonianyčių diminių lovatiesių raštai — tai tokiu pat būdu austų rankšluosčių raštai, tik paimti stambesniu planu (10 pav.). Įdomus Uršulės Taruškienės iš Žvirblių kaimo lovatiesės raštas: juodame fone spindi geltonos žvaigždės ir snaigės.

Dešimties nyčių diminės lovatiesės — dar rečiau išdėliotų ir kiek sudėtingesnių raštų, nors iš esmės jie beveik nesiskiria nuo aštuonianyčių dimų raštų.

Sunkiau šiuo metu Ėriškių apylinkėse rasti daugianyčiais dimais austų lovatiesių. Iš žmonių pasakojimų ir vieno kito seno pavyzdžio galima spręsti, kad seniau šio-

se apylinkėse mėgo austi vadinamąsias šimtasiūles lovatieses, kur tamsiame fone išdėstytos ryškių šviesių spalvų (baltos, žalios, oranžinės, mėlynos, geltonos) žvaigždės, susidedančios iš kampais subėgančių rombų.

Ėriškietės mėgsta dažų prisodrintas tamsokas spalvas. Lovatiesėse mėgstami šių spalvų deriniai: juoda—žalia, juoda—geltona, juoda—oranžinė, mėlyna—raudona, juoda—balta.

Rinktinių lovatiesių raštus ėriškietės išrenka dažniausiai baltame fone įvairiomis tamsesnėmis spalvomis: žalia, rudai geltona, mėlyna, juoda. Būdingas šių apylinkių lovatiesių bruožas — tai jų rašto išdėstymas smulkiai languotame fone tarsi kokiame tinklelyje. Pokario metais Ėriškių apylinkėse, kaip ir kitose Lietuvos vietose, paplito rinktinės lovatiesės su natūralistiniais stambių gėlių raštais.

Antrą spalvotųjų audinių grupę sudaro čiužiniai. Šiuo metu audėjos namuose jų nebeaudžia. Išlikę seni čiužiniai, austi iš pakulinių ar lininių siūlų dvinytai, trinytai ir keturiomis nytimis (ruoželiu ar eglute). Ėriškiečių čiužiniai languoti, dryžuoti arba visai be rašto, tik su grubesne faktūra. Čiužiniuose mėgstamos spalvos: raudona, mėlyna, balta, rausva, juoda, pilka, žaliai mėlyną.

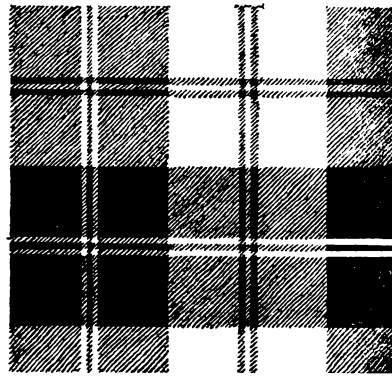
Ėriškiečių grindų takai daugiausia austi iš pakulų trinytai eglute. Jų plotis — apie 50 cm. Jie austi vienos spalvos (žalios, mėlynos), kraštai pagyvinti siauresniais ryškių spalvų dryželiais. Dryželių spalvos — dažniausiai žalia, oranžinė, avietinė, mėlyna, geltona.

Malonų įspūdį palieka ėriškiečių trinytai austi maišai, papuošti išilginiais spalvotais siauresniais ar platesniais dryžiais, einančiais maišo viduriu.

Drabužių audiniai. Tai medžiagos sermėgoms, apsiaustams, moteriškiems ir vyriškiems kostiumams, sijonams, pamušalams, skaros. 1970 m. Ėriškių apylinkėse, kaip ir kitur, audinių drabužiams jau nebeaudė. Maždaug iki 1950 m. kai kurie drabužių audiniai dar buvo atskirais atvejais audžiami.

Viršutiniams drabužiams (sermėgoms, apsiaustams, kostiumams, sijonams) skirti seniau austieji audiniai yra vilnoniai, ramių spalvų: pilkos, rusvos, žalsvos, natūralių vilnos spalvų. Šie audiniai austi daugiausia dvinytai ar trinytai, kartais aštuoniomis nytimis. Jie nežymiai languoti, juostuoti arba austi ryškiai pabrėžta grafiška eg-

lute. Pamušalai daugiausia linininiai, labai kuklūs, dviny-čiai, smulkiai languoti ar dryžuoti. Sijonų medžiagos gana elegantiškos, ramių, santūrių spalvų: juodos ir baltos; baltos, juodos, rudos; juodos, rudos, žalios; pilkos, juodos, baltos. Sijonai dažnai išilgadryžiai, austi dviem, keturiomis ar aštuoniomis nytimis. Skarų būta didelių ir mažų. Didžiosios ramių, neryškių spalvų arba juodai baltos (11 pav.), mažosios spalvingesnės, ryškesnės (žalia, geltona, avietinė). Austos dviem ar keturiomis nytimis.

11 pav. Skara, keturnytė (vilna). Audė Katrė Rimkūnaitė 1938 m. Papiškių k.

Trumpai apžvelgus Ėriškių kolūkio kaimuose ekspedicijos metu rastus audinius, matyti, kad tai būdingi aukštaitiški Panevėžio apylinkių audiniai. Jie, kaip ir vietos gamtovaizdis,— kuklūs, ramūs, neblogai išlaikę ilgaamžes lietuvių liaudies audimo tradicijas. Ėriškiečių audinių raštai, jų kompozicijos, spalviniai deriniai ir kt. gali pasitarnauti toliau vystant lietuvių liaudies audimo meną.

SKRYNIOS

EUGENIJA JASIŪNAITĖ

Ypatingai puošnios ir spalvingos mūsų liaudies kraičio skrynios. Jos atspindi liaudies skonį, meistrų meninius gebėjimus, susijusios su liaudies papročiais.

Skryniose dar XX a. pradžioje buvo laikomi valstiečių audiniai ir drabužiai. Pagal tuometinį paprotį ištekančiai dukteriai buvo duodama viena ar dvi audeklų rietimų prikrautos skrynios. Atsivežti į vyro namus keletą skrynių kraičio buvo jaunamartei didelė garbė.

Savo konstrukcija ėriškiečių[93] kraičio skrynios panašios į kitų Lietuvos etnografinių sričių, ypač aukštaičių, skrynias. Jų viršus plokščias arba išgaubtas, kojų lentelės šiek tiek profiliuotos. Į apačią skrynios nežymiai siaurėja. Vidutinis skrynios aukštis — 75—80 cm, antvožo ilgis 100—120 cm, skrynios plotis — 60—70 cm.

Skrynių įvairumas pasireiškia raštų kompozicijomis, spalvų deriniais, metalinių apkaustų formomis.

Dažniausiai aptinkamos paprastos, be jokių ornamentų skrynios, nudažytos viena spalva. Jas puošia tiktai gana įvairūs metaliniai apkaustai.

Metaliniai apkaustai yra būdingi visomis technikomis puoštoms ėriškiečių senosioms skrynioms. Jie ne tik turi konstruktyvinę paskirtį, bet drauge yra ir ornamentinis motyvas, kuris dalija skrynios priekinę plokštumą į tris laukus: siauresnius šoninius ir platų vidurinį. Puošniausiai dekoruojamas vidurinysis skrynios laukas.

Ėriškių apylinkėse XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje naudotos skrynios buvo dekoruojamos trejopai: nudažomos lygiai viena spalva, ant lygia spalva nudažyto fono ištapomos įvairiais ornamentais, taip pat spauduojamos.

Tapytose skryniose naudojamas augalinis arba geometrinis ornamentas. Juo ištapomas skrynios priekis, o kai kada viršus ir galai.

Augaliniame ornamente dominuoja įvairios gėlės: lelijos, tulpės, jurginai ir kt. Dažnai ant to paties stiebelio žydi įvairiausių gėlių žiedai, kurie kartais tiek stilizuoti, kad sunku atskirti, kokia tai gėlė. Gėlės stiebelis, išaugęs iš vazonėlio, išsišakoja į šalis ir užpildo visą centrinio lauko plotą. Svarbiausia ornamento dalis ir yra gėlė vazonėlyje. Dažnai prie augalinio ornamento pasitaiko ir paukščio motyvas — gandras, gaidelis, povas ar kt. Ant skrynios, rastos pas Agnę Rinkūnienę Papiškių kaime, ištapytas žmogelis. Kartais tarp žiedų skrynios priekio viršuje įkomponuoti tapymo metai. Pvz., tapymo metus „1872" turi skrynia, rasta Radikonių gyvenvietėje pas Uršulę Giedrienę.

Šoniniuose skrynios priekio laukuose ornamentas yra menkesnis: čia paprastai pasikartoja pagrindinio orna-

[93] Šiame straipsnyje remiamasi ekspedicijos metu Radikonių ir Papiškių kaimuose matytų skrynių pavyzdžiais.

mento detalė. Paprastesnis ornamentas būna ir ant skrynios viršaus bei galų (jei jie ištapyti).

Spaudavimo technika dekoruotoms skrynioms naudojamas geometrinis ornamentas. Jis nesudėtingas: tai įvairūs ratukai, lapeliai, brūkšneliai, taškučiai. Šiose skryniose labiau jaučiama ornamento simetrija.

Įdomūs skrynių spalvų deriniai. Labiausiai mėgstamos fono spalvos yra šviesi ir tamsi mėlyna, įvairių atspalvių žalia, o ornamentui piešti mėgstamiausios — žalia, raudona, mėlyna, geltona, balta ir juoda.

Tapytinės skrynios, be abejo, pačios įdomiausios, tačiau jų piešinys šiuo metu jau dažniausiai neryškus, spalvos išblukusios. Rasta nemaža atvejų, kai skrynių savininkai, norėdami jas atnaujinti, yra senovinius piešinius uždažę. Senovinės skrynios daugiausia laikomos priemenėje, ant trobos aukšto, klėtyje, jau netekusios savo buvusios paskirties: jose supilti grūdai, miltai, kartais sukrauti nebenaudojami įvairūs daiktai.

Būtų tikslinga, kaip tai daroma kai kuriuose Žemaitijos kolūkiuose (Kretingos raj. „Jaunosios gvardijos" kol.), panašius baldus ir kitus muziejinės reikšmės daiktus sukaupti kolūkio muziejėlyje ar perduoti artimiausiam kraštotyros muziejui.

Senosios ėriškiečių kraičio skrynios yra ne tik šio krašto valstiečių senosios buities liudininkės. Jos akivaizdžiai kalba apie šio krašto žmonių estetinį skonį ir yra vertingas šaltinis lietuvių liaudies meno tyrinėjimams.

MEDŽIO DROŽĖJAI

JUOZAS PETRULIS

„Ėriškių parapijos kaimų kiemai ir seniau dabinosi, kaip tik išmanė",— atsakė į klausimą apie apylinkės puošėjus jos jaunystėje, XIX a. pabaigoje, Vincenta Kranauskaitė (g. 1881 m.). Ėriškiuose drožinėjimais esą vertėsi „toks Petras, visų apkalbėtas". To meto žmonių supratimu, viena iš populiariausių sodybos puošmenų buvo mažosios skulptūros paminklas — kryžius su šventaisiais.

Senieji žmonės (ėriškietė Barbora Peleckienė, Vincenta Kranauskaitė iš Žvirblių k., Ona Joneikienė iš Ramygalos apylinkės Barklainių k.) apie šiose apylinkėse dir-

busius liaudies skulptorius ne ką beprisimena: esą „šventųjų dirbėjai į Ėriškius užkliūdavo iš kitų parapijų". Kas jie tokie buvo?

Vienas iš jų — tai kažkoks Petras. Mūsų pasakotojos ėriškietės ir upytietės, tarytum susitarusios, sakosi apie Petrą maža ką žinančios. Nepavyko sužinoti net pavardės. Kilęs jis iš Ramygalos. Ėriškiuose buvęs apie 1900—1905 metus. Tuomet jis buvęs maždaug 40 metų amžiaus. Po 1905 metų čia jau Petras nebepasirodęs.

Petro būta mikliarankio drožėjo. Prisiglaudęs kokioje trobelėje, niekam nė neužsakius, jis pridroždavo dailių šaukštų, samčių, šaudyklių. Pilna šaukštų ir šaudyklių „terba" nešinas, ant rankos užsinėręs samčių privarstytą vyties lankelį, užeidavo į kiekvieną gryčią. Dirbinius jis iškratydavęs ant stalo ir šeimininkei sakydavęs: „Kiekvienai gryčios dūšiai po du šaukštus, pečiui — samtį, staklėms — šaudyklę". Ėriškių kapinėse yra išlikę keletas Petro drožtų krucifiksų („mūkų ant kryželio"), viename aptręšusiame koplytstulpyje styro medžio skulptūrėlė — „Apaštalas". Petro vaizduojami „šventieji" yra liaudiški, ypač išryškinti jų veido bruožai.

Vietiniai gyventojai pasakoja, jog čia užklysdavęs ir surviliškietis Vincas Svirskis (ėriškiečiai nežino jo kilimo vietos). XIX a. devintajame dešimtmetyje jis čia ne kartą buvęs, tai viename, tai kitame kaime padirbęs ūkininkų užsakytus paminklus. Ilgai čia buvo ryškūs V. Svirskio pėdsakai. Ėriškiuose, Jurgio Urbonavičiaus sodyboje, dar tebestovi V. Svirskio kūrinys — puošnus, su abiejose pusėse bareljefinėmis figūromis kryžius, pažymėtas 1895 m. data.

Įsišnekėjus su senais gyventojais, išryškėjo dar vieno ėriškiečiams kūrusio menininko Prano Bručo (apie 1860—1925 m.) asmuo. Mums buvo įdomu pasekti šio liaudies skulptoriaus „kelią į Ėriškius". „Jo kelias ėjo, kai dar buvo uždraustos knygos" — sako V. Kranauskaitė.

P. Bručas — ne eilinis dievadirbys. Jis buvo kilęs iš Pavinkšnių kaimo. Praeito amžiaus pabaigoje savo darbais pasireiškė tolokai už savos parapijos ribų — Ėriškių, Upytės ir net Ramygalos apylinkėse. Įdomu, kas XIX amžiuje, kai vietoves jungė tik paprasti laukų keliukai, šį meistrą vertė iš gimtųjų Pavinkšnių pėsčią keliauti 30—40 kilometrų. Pasakotojos sako: „Jis turėjo savo jaunystės sumanymų".

XIX a. pabaigoje Ėriškių apylinkėse gyveno aktyvus draudžiamosios literatūros platintojas ir švietėjas, siuvėjas Adomas Ladukas [94], kilęs iš Ramygalos vls. Raukštonių k. Aplink jį būrėsi „visi, kas tik norėjo akis pratrinti". Vienas iš tokių buvęs ir P. Bručas. O naujamiestiečiai savo meistrą apibūdina taip: „Labai mėgo švarą ir tvarką, turėjo gėlių daržėlį ir jį pats tvarkė. Vasarą dėvėdavo trinytės drobės švarkeliu, ant galvos paties pinta šiaudine skrybėle. Gyveno ūkelyje prie brolio, kur turėjo užėmęs namo galą. Čia jo buvo viskas: „staliarnia", lova, stalas, ant „šėpelės" laikė žmogaus kaukolę; buvo plačiai garsus".

Maždaug 1890—1920 m. P. Bručo darbai — visokie „šventieji" jau aptinkami Naujamiesčio, Smilgių, Upytės, Ėriškių apylinkių valstiečių kiemuose, laukų pakelėse, kapinaitėse. Dar 1938—1940 m. kraštotyros ir Šiaulių „Aušros" muziejaus reikalais lankydamasis Naujamiesčio ir Ėriškių apylinkėse, susidūriau ir su P. Bručo kūryba, šį tą apie jį sužinojau. Prisimenu, jo kūrinėliai jau tada gerokai buvo „laiko šalnos pakąsti", dalis jau trūnijo. Tuometinis Naujamiesčio klebonas J. Kirna vežimą iš supuvusių koplytstulpių surinktų „dievukų" (ten buvo, žinoma, ne vieno P. Bručo kūriniai) liepė zakristijonui sukrauti į varpinę [95]. Vėliau kartą apie naujamiestiečius ir ėriškiečius liaudies skulptorius dalijomės įspūdžiais su iš tų apylinkių kilusiu Dominyku Urbu. Jis įspėjo, jog į Bručo „erdvę" savo darbais yra įsibrovęs kitas dievadirbys nuo Pušaloto. Esą čia vienų, čia kitų kapinaičių koplytstulpiuose vienas į kitą panašūs dievuliai — atskirų meistrų.

Mums jau buvo žinoma, jog į Bručo „erdvę" brovėsi Jonas Danauskas iš Pušaloto. Šio liaudies skulptoriaus darbų iki 1940 m. aptinkama ir Ėriškių apylinkėje. Apie pastarojo buvimą Ėriškiuose ir gretimose apylinkėse žinių anksčiau neturėjome. Šio meistro kūrinėliai buvo įsi-

[94] A. Ladukas už draudžiamų knygų platinimą 1890 m. buvo ištremtas į Sibirą.

[95] 1943 m. sužinojau, kad šių apylinkių „dievukų vežimas" mokytojo Žalio rūpesčiu atsidūrė Smilgiuose. Skulptūrėlės (apie 60 vienetų) laikinai buvo sukrautos į varpinę. „Aušros" muziejus šį rinkinį buvo beparsigabenąs į Šiaulius, bet tuo metu muziejui buvo atimtos patalpos, todėl skulptūrėlės liko Smilgiuose. Rinkinio likimas nežinomas.

gyti greičiausiai iš jo paties atlaidų bei prekymečių progomis.

Pasakojama Bručą mėgus pėsčiomis keliauti „į tolimas parapijas" — toliau kaip 20 km. Siekti net Ramygalą jį viliojusi „jo jauna širdis".

Apie vėlesnio laikotarpio Ėriškių apylinkėse pasireiškusius savamokslius medžio drožėjus mūsų pasakotojai dar mažiau ką beatmena, nors čia, be abejo, tokių būta. Apie 1924—1927 m. Upytės ir Ėriškių apylinkių kaimuose plito įvairūs drožiniai — įgudusios rankos pagaminti žaislai, buitiniai daiktai, iš medžio išdrožtos „mūkelės". Beje, šios rūšies drožiniai vartotojams ir pačiam meistrui turbūt neapsimokėjo: „būdelninkai" prie bažnyčių ėmė pigiau pardavinėti lietinius. Šalia įvairių drožinių geriausią paklausą turėjęs žaislas „gegutė", išraibinta kaip tikra. Tų įvairių drožinių meistras — Ambroziejus Slučka (g. 1887 m.), minėtu laiku gyvenęs Upytėje. Čia, lapuočių miškais apjuostoje apylinkėje, iš drožinėjimo jis ir vertęsis. Pagrindinė jo gaminių rinka buvo Panevėžys. A. Slučka buvo kilęs nuo Subačiaus; iš Upytės išsikėlęs apie 1927 m.

Tiek liaudies skulptorių vienoje neplačioje apylinkėje liudija apie ėriškiečių pomėgį savo gyvenamosios vietos grožiui. Nenuostabu, kad sodybos puošimo tradicijos taip ryškiai tęsiamos ir šiuolaikinėje Ėriškių kolūkio gyvenvietėje, nors, pasikeitus žmonių pasaulėžiūrai, atsirado ir vis labiau plinta naujos meno formos, įkūnijusios pasaulietišką turinį.

VAIKŲ AUGINIMAS IR AUKLĖJIMAS XIX a. PABAIGOJE—XX a. PRADŽIOJE

MARIJA KUZMIENĖ

Ekspedicijos metu autorė pagal Lietuvos TSR MA Istorijos instituto anketą [96] apklausinėjo 23 asmenis: 18 moterų ir 5 vyrus nuo 55 iki 86 metų amžiaus. Informatorių

[96] Vyšniauskaitė A. Nurodymai rinkti medžiagą apie vaikų auginimą. — Kraštotyra. 1970, p. 342—343.

Medžiaga saugoma LTSR MA Istorijos instituto Etnografijos skyriuje, sign. ES 237 (3—7).

pasakojimai, prisiminimai leido atkurti vieną iš subtilių valstiečių buities pusių — jaunosios kartos auginimą ir auklėjimą Upytės apylinkėje šio šimtmečio pradžioje.

Kūdikio laukiančia moterimi tada maža tebuvo rūpinamasi: ji ligi paskutinės nėštumo dienos ėjo namų ruošą, dirbo įvairius darbus. Visas jos dėmesys buvo nukreiptas į būsimąjį kūdikį. Ji troško savo vaikui sveikatos, grožio, gėrio ir laimės. Būsimoji motina negėrė svaigalų, stengėsi sugyventi su vyru, rūpestingai tvarkėsi namuose, nesišaipė iš švepluojančių, vengė negražių, suluošintų žmonių, bijodama, kad kūdikis į juos neatsigimtų. Dėl tos pat priežasties stengėsi neiti pro svilinamą kiaulę, tikėdama, kad gali gimti neramus kūdikis: esą jo odoje užaugsią tokie plaukai kaip kiaulės šeriai, kurie dirginsią jo kūną. Nėščia moteris stengėsi neišsigąsti gaisro: jeigu išsigandusi palies kurią nors savo kūno vietą, kūdikis apsigimsiąs su raudonomis dėmėmis motinos paliestoje vietoje. Siūdama bijojo į savo drabužius įsmeigti adatą, segtuką arba susisiūti užsivilktą drabužį, kad neprisiūtų būsimo kūdikio liežuvėlio: vaikas galįs būti nebylys, „striuko proto" — čia dirbs, čia užmirš. Apie tokį be iškalbio vaiką sakyta: „motina jam susiuvo protelį..." Būdama nėščia, moteris vengė pereiti per ištemptą virvę: esą kūdikio virkštelė apsivyniosianti jam negimusiam apie kaklą ir jį užsmaugsianti. Eidama pro dvėselieną, neturėjo užsiimti burnos: tikėta, kad nuo to kūdikiui iš burnos sklisiąs nemalonus kvapas. Laukianti kūdikio moteris vengė kur nors eiti iš namų. Jī kruopščiai iki gimdymo dirbo visus namų ruošos ir ūkio darbus: liuobė gyvulius, skalbė ir lopė drabužius, maišus, gamino valgį, prižiūrėjo šeimyną, ruošė kūdikiui kraitelį.

Kūdikį priimdavo vaikščiojanti po namus bobutė — *priėmėja*. Daugiausia kūdikių šiose apylinkėse yra priėmusios A. Nefienė, V. Kriaučiūnienė ir A. Pazukienė. Su ligone ir kūdikiu jos apsieidavo jautriai, švariai.

Kelias dienas, o kartais ir savaites po gimdymo, motinai silpnai tebesant, ligi užgyjant bambyteĩ, kūdikį geldoje maudydavo priėmėja. Vandens temperatūra buvo matuojama alkūne: jei alkūnė iškenčia, kūdikiui maudyti vanduo tinkamas. Vėliau kūdikį maudydavo sustiprėjusi motina. Per karščius kūdikis buvo maudomas dukart per dieną — rytą ir vakare, atvėsus orui — tik vakare.

Mat buvo pastebėta, kad vakare numaudytas kūdikis ramiau miega. Prieš maudymą būdavo uždaromi langai ir durys, kad nebūtų skersvėjų. Taigi sustiprėjusi kūdikio motinėlė sukosi kaip ratelis. Pasilikdavo namie viena, o darbų daugybė: reikia ir valgyti išvirti, ir gyvulius paliuobti, ir tvarką namuose palaikyti, ir kūdikį prižiūrėti.

Pagal senolių papročius, prireikus bobutę pakviesdavo gimdyvės vyras. Už kūdikio priėmimą atlyginimas nebuvo nustatytas: kiek kas bobutei davė, ką davė, už tą — ačiū. Svarbiausias visų rūpestis buvo, kad kūdikis sveikas augtų.

Priėmėjai už jos paslaugas buvo duodama kumpio, dešrų, sviesto ar kitokių maisto produktų. Kartais dovanojama skarelė ar 3 rublių vertės palaidinukė. Kai kas duodavo kartais ir keletą rublių. Kita atsidėkodama dovanodavo drobės stuomenį marškiniams pasisiūti.

Priėmėjos Veronikos Kriaučiūnienės teigimu, kai kurios gimdyvės neturėjo nei ko pasikloti, nei kuo užsikloti. Gimdydavo ant lovoje patiestų šiaudų šaltoje gryčioje. Neturėdavo vystyklėlių naujagimiui suvynioti. Tekdavo priėmėjai kūdikį įvynioti į savo skarytę, prijuostę ar maišiuką.

Jei šeimoje jau būdavo vaikų, motinai gimdant, bobutė juos išvarydavo iš gryčios. Gimus kūdikiui, vaikams buvo sakoma, kad sesutę ar broliuką atnešė per kaimą skridęs gandras. Mažieji tuo tikėjo, ypač jei kuris naujagimis turėjo intapą, esą toje vietoje gandras jį snapu laikęs.

Moterį, šiek tiek sustiprėjusią po gimdymo, aplankydavo kaimynės. Ta proga atnešdavo „lauktuvių" — kiaušinių, sūrio, sviesto, ragaišio, cukraus, išvirusios virtinių, bandelių su uogom, iškepusios blynų ar kiaušinienės dubenėlį, kartais šviežios žuvies, sausainių, virtą vištą ar pan. Gimdyvės vyras arba motina lankytoją pavaišindavo dešra, mėsa, alumi, uogomis, sūriu, sviestu, saldžia degtine, ragaišiu, kitokiais valgiais, kurių tuo metu turėjo. Nepasiturinčios šeimos lankytojų nevaišindavo.

Vyras, kol kūdikis dar nebuvo pakrikštytas, iš namų pas kaimynus svečiuotis neidavo: jam nutrauks kepurę ir reikės išsipirkti, mat namuose yra pagonis.

Kūdikis buvo vystomas vystyklais, paskui surišamas 1,5—2 metrų ilgio juosta — *valiniu*. Vystant žiūrėta, kad kojos ir rankos būtų ištiestos. Buvo sakoma: jeigu kojos

suveržtos, tai tiesios išauga. Motina, vystydama kūdikį, pirma patiesdavo valinį, ant jo — porą drobinių vystyklų ir trikampukų. Suvysčiusi surišdavo. Vystydavo kūdikį paprastai iki pusės metų.

Krūtimi kūdikį motina maitindavo metus, kartais kiek trumpiau ar ilgiau. Pasakojama, kad viena kita motina krūtimi maitindavo kūdikį iki trejų metų: tikėjo, kad tokiu atveju ilgiau nepastos. Kad kūdikis neverktų, jam buvo duodama čiulpti į skudurėlį įrištos sukramtytos duonos ir cukraus. Turėjo kai kas ir skardinių buteliukų pienui. Jaunesnės motinos XX a. pradžioje čiulptuko, padaryto iš skepetėlės, jau nenaudojo: pirkdavo žinduką su grandele arba paduodavo čiulpti nuo buteliuko guminį žinduką.

XIX a. pabaigoje—XX a. pradžioje buvo paprotys kūdikius supti lopšyje. Lopšį padarydavo kūdikio tėvas arba vietos meistrai. Lopšių buvo pintinių ir sukaltų iš lentų. Daugiausia buvo naudojami iš lazdyno plėšų nupinti lopšiai: sulenktas lankas, galvūgalyje plačiau, kojūgalyje siauriau. Viršutinis lankas ir apatiniai lankai sujungti stipinėliais ir išpinti skersinėmis plėšomis. Jo apačia išpinta virvėmis, čiužinėlis šiaudinis. Lopšys būdavo 90—100 cm ilgio, 45—50 cm pločio, 25—50 cm gylio.

Lopšys būdavo pakabintas po balkiu ant beržinės karties — *lingės.* Vienas lingės galas (storasis) pritvirtinamas prie lubų, o prie kito galo pririšama virvė su lopšiu.

Lentelinių lopšių viršutinės lentelės per vidurį būdavo truputį išpjautos. Lopšio galuose iš abiejų pusių pragręžtos dvi skylės, per jas pervertos virvės, kurios viršuje pririšamos prie nepritvirtinto lingės galo. Lenteliniai lopšiai prie lubų buvo pritaisomi panašiai kaip ir pintiniai. Paprastai jie būdavo 1 m ilgio, 0,5 m pločio, 0,5 m gylio. Lopšio apačia būdavo išpinta virvėmis arba apkalta drobe. Kartais iš lentelių sukaltas lopšys būdavo panašus į gilią dėžę.

Linginių lopšių Upytės apylinkių valstiečiai atsisakė 1924—1933 m. laikotarpiu. Juos pakeitė ant grindų pastatomos lovelės. Jų ilgis paprastai būdavo 1,5 m, plotis — 0,6 m., gylis — 0,5 m. Lovelių šonuose buvo iš plonų statinėlių drangytės, dugnas išpintas virvėmis, ant kurių dėdavo čiužinį *(šieniką).* Lovytė buvo supama. Supamojo lopšio valstiečiai atsisakė, bijodami, kad vaikas neiškristų, nes „krintant ant galvos, pakenkia kalbai".

Dar 1945 m. kai kurios motinos naudojo supamą lovytę. Šiuo metu visuotinai naudojami tik fabrikinės gamybos vežimėliai.

Kūdikį sėdėti buvo pratinama lopšyje, lovoje, o kartais ir ant grindų. Tuo tikslu motina jį apkamšydavo pagalvėmis, paklodėmis ar kitokiais minkštais daiktais ir paduodavo žaisti kokį daiktelį.

Vasarą, išeidama į laukus dirbti, motina pasiimdavo drauge ir mažus vaikus. Paprastai vaikus, kad jie neperkaistų nuo saulės, guldydavo po ratais. Tam ant pievos ar rugienų patiesdavo skarą ar gūnelę ir tada paguldydavo vaiką. Ten jis pamiega, pašliaužioja, paverkia. Esą kartais, vaikui verkiant, verkdavusi ir motina.

Motinos išsinešdavo į laukus vaikus ir su pintu lopšiu arba ant lankelio apsiūtu drobinio audinio lopšeliu. Pakabina tokį lopšelį ant beržo, o pati motina grėbia šieną tokiu atstumu, kad išgirstų kūdikio verksmą. Eidama toliau, kūdikį su lopšeliu perkelia į kitą vietą, ant kito medžio šakos. Kartais palikdavo kūdikį tarp gubų skaroje suvyniotą. Kai kurioms motinoms didesni vaikai kūdikį pamaitinti atnešdavo į lauką ir vėl jį parsinešdavo namo.

Vaikščioti kūdikis buvo mokomas perjuosus jį per krūtinę rankšluosčiu ir prilaikant už nugarytės. Kartais tėvai patiesdavo kokį nors takelį, paguldydavo kūdikį ant pilvuko, kad pats imtų rėplioti, šliaužti ir išmoktų vaikščioti. Mokydavosi vaikščioti ir patys vaikai, įsitvėrę lovelės kraštų. Nebuvo laiko motinai, dirbančiai visus ūkio ir namų ruošos darbus, žaisti su mažu vaiku.

Kai vaikas jau gerai pastovėdavo, bandydavo vaikščioti, jį motina pastatydavo į stovynę. Ją padirbdavo iš ratelio pats tėvas. Pati stovynė — viršuje dažniausiai seno ratelio ratas, tik be stipinų. Apačioje — nuobliuota ratelio rato pločio lenta. Lenta ir ratas sujungti keturiomis kojomis. Vaikas pro ratelio skylę įstatomas ant apatinės lentos. Jei vaikas išmokdavo išslysti iš stovynės, jos kojas išpindavo rankšluosčiu. Stovynės aukštis — sulig vaiko pažastimis. Kartais stovynėje įtaisydavo ir kėdutę vaikui atsisėsti. Tiek su lopšiu, tiek su stovyne vaikas nesiskirdavo kelis mėnesius. Stovynė būdavo pastatoma asloje. Vaikas ne tik stovėdavo joje, bet eidavo ir eidavo aplinkui. Kai jau vaikas šiek tiek pavaikšto, stovynėje

jo nebepastatysi: stovėdamas joje, linguoja, linguoja ir užsigauna.

Daug sunkumų po Pirmojo pasaulinio karo sudarė vaikų apranga. Vaikiškų drabužėlių parduotuvėse tais laikais nebuvo, o valstiečiai, ypač neturtingieji, ir lėšų tam neturėjo. Daugiausia vaikai buvo rengiami pačios motinos išaustais čerkasiniais ar drobiniais namų darbo drabužėliais. Ne tik V. Kriaučiūnienė į mokyklą vaikus leido namie siūtom šlepetėm, iš naminio audeklo pasiūta „terbele" knygoms susidėti. Tokių buvo ir daugiau. Nebuvo už ką ir cukraus vaikams nupirkti.

Žaislų vaikai taip pat labai mažai turėjo. Daugiausia žaisdavo šipuliukais, mušdavo „ripką" (ritinį), žiemą važinėdavosi ant ledo rogutėmis ar medinėmis pačiūžomis. Visa tai buvo tėvo ar vyresnio brolio padaryta. Tik retkarčiais tėvai nupirkdavo žaisliuką — kokį arkliuką, lėlytę ar lūpinę armonikėlę. Kai kurie vaikai vien tik tuščią degtukų ar kitokią dėžutę pabarškindavo, daugiau jokių žaislų neturėjo. Nebuvo kada vaikams ir žaisti: reikėjo mokytis, dirbti, padėti tėvams. Berniukai tuojau kirvuką ar peilį pasiima, ką nors meistrauja, mergaitės linksta prie namų ruošos, lėlytės iš skudurėlių, voverytę iš nosinėlės pasidaro. Smėlyje darželį užsisodina, kokių gėlyčių radusios. Vaikai kepdavo iš molio bandeles, pindavo vainikus, žaisdavo slėpynių, žiedą dalindavo. Vaikai patys save žaidino: patys gaminosi žaislus ir tokiu būdu ne tik tenkino savo estetinius poreikius, bet ir pratinosi aktyviai darbinei veiklai.

Pasak 80 metų amžiaus papiškiečio Jono Banaičio, „voverytė" buvo daroma iš skarytės tokiu būdu. Skarytę sulanksto trikampiu taip, lyg užsigaubti ant galvos. Skarytės galus, kuriais paprastai ji susirišama po kaklu, įlenkia į vidų, paskui suvynioja smailumos link. Po to į juostą sulenktos skarelės abu galus vėl sudeda į vidų, paima tą kertę, kur buvo galai sujungti, ir vėl vynioja į vidų tol, kol išsivynioja skarytės galai. Vieną tų išsivyniojusių galų paima, ištiesia ir vėl vynioja į viršų, paskui tuos galus suriša. Taip padaromos „voverytės" ausys, antrasis skarelės galas — tai „voverytės" stimburys.

Labai mėgstamas vaikų ir paauglių žaidimas buvo „Ripka". Tam tikslui nupjaudavo nuo medžio kamieno apskritą atpjovą. Vienas žaidėjas ją smarkiai parita keliu ar pieva, kitas, atokiau stovėdamas, turi lazda —

geiniu ją atmušti. Paskui ją paleidžia kitas nuo tos vietos, kur ji buvo sustabdyta ar pati sustojusi. Ir taip ją ritindavo tai vienas, tai kitas. Laimėdavo tas, kas įstengdavo savo „priešininką" toliau nuvaryti. Dažnai „Ripką" žaisdavo ne du, bet net keliolika paauglių.

Paaugę vaikai prasimanydavo įvairių žaidimų. Eidavo ratelio „Pasėjau žilvitį", „Auskim, sesės, abrūsus". Berniukai žaisdavo „Bobą", „Smaką", „Kiaulę" ir kitokius žaidimus. „Bobą", arba „Kerėplą", mušdavo taip: nupjauna pagalį su šaka, ant tos šakos pakabina medžio kablį. Reikia su lazda numušti tą kablį iš 20 m atstumo. Numušęs laimėdavo. Taip būdavo lavinamas rankos taiklumas.

„Smaką" žaisdavo tokiu būdu: paima peilį ir meta tris kartus į žemę. Jei kuriam peilis neįsibeda, tas išeina iš žaidimo. Kartais peilį mesdavo ir nuo galvos, ar iš dantų. Pasitaikydavo žaidėjams ir susižeisti.

„Kiaulę į dvarą" varydavo taip. Visi žaidėjai nusibrėžia vieną apkritimą — ratą ir sustoja jame, kiekvienas pasidaręs prie savęs duobutę, kurioje laiko įstatęs lazdą. Rato centre yra duobutė ir kamuoliukas — „kiaulė". Vienas žaidėjas su lazda saugo centre esantį kamuoliuką. Visi kiti žaidėjai stengiasi iš rato centro savo lazdomis išvaryti „kiaulę". Žaidėjas, esantis centre, neleidžia „kiaulės" išvaryti. Jei centro žaidėjas, kitiems „kiaulę" bevarant, į kurio nors žaidėjo duobutę įstato savo lazdą, tas turi eiti ganyti „kiaulę", ir žaidžiama iš naujo.

Vaikai, be to, mėgdavo stypinėti kojokais. Tam reikalui nukirsdavo 2 m ar kiek ilgesnį medelį su šaka maždaug per pusę metro ar aukščiau nuo apačios. Šaką nupjaudavo tiek, kad prie kamieno liktų maždaug 20—30 cm ilgio kablys. Tarpą nuo kamieno iki kablio viršaus išpindavo karnomis, kad būtų kur koją pastatyti. Taip pasidarytus kojokus pasikišdavo po pažastimis, prilaikydami rankomis, kojas užkeldavo ant karnomis išpintų kablių ir vaikščiodavo žirgliodami po balas ganykloje. Kartais, pristigus pakratų, pavasarį būdavo labai šlapia tvarte. Tad kojokus panaudodavo ir gyvuliams iš tvarto išvaryti. Kaimo vestuvėse kai kada net muzikantai pastypinėdavo kojokais.

Pačiūžos būdavo medinės. Medžio pliauska nutašoma, nudailinama, padaromas maždaug kojos pločio pagalys, į apačią kiek susiaurintas. Priekinis pačiūžos galas smai-

lesnis, užpakalinis bukas. Išilgai pačiūžos apačioje pritaisoma geležėlė, kad pačiūža geriau slystų. Geležėlė būdavo iš plieninės ar geležinės vielos, bet dažniausiai jai padaryti panaudodavo nebetinkamo dalgio virkščią, nebenaudojamą didelį peilį ar šiaip kokį gelžgalį. Pačiūžos priekyje ir užpakalyje skersai pagalio išgręžiama po dvi skylutes, per jas perveriamos virvutės pririšti pačiūžai prie kojos. Priekinė virvutė ilgesnė, užpakalinė — trumpesnė. Priekyje, virvute apjuosus koją, surišamas mazgas, užpakalinė virvutė sumezgama, padaroma kilpa, vadinamasis *užkulnis*. Už jo užkišami priekinės virvutės abu galai, paskui veržiama ir, apsukus aplink koją, surišami abu virvutės galai. Kad pačiūža stipriau prie kojos laikytųsi, nedideliu pagaliuku ar vinimi virvutės galus priekyje dažniausiai dar susukdavo. Pačiūžą rišdavosi prie dešinės kojos. Ant kairės kojos tokiu pat būdu pririšdavo *kirstuką*. Kirstukas — tai kojos pločio lentelė, kurios apačioje prikalinėta išplotų „uknolių" — pasagvinių, kad, atsispyrus į ledą, koja nepaslystų. Tokia pačiūža, pasispirdamas kirstuku, per 20 minučių vaikas nučiuoždavo upe iki 6 kilometrų.

Jau nuo kokių 4 metų amžiaus vaikus tėvai imdavo mokyti darbo, vesdavosi prie gyvulių. Berniukui esą nepaduosi skepetėlės indams plauti, prie namų ruošos sunku jį priprašyti, daugiau linkęs būti prie tėvo. Dėl to tėvas berniukus išsivesdavo kartu į laukus dirbti. Ir dabar kolūkyje dar labai jauni berniukai bando grėbti „grėbelka" — arkliniu grėbliu — laiko save vyrais. „O jei pagiria brigadininkas, per vasaros atostogas stengiasi dirbti viską", — pasakoja Michalina Šliurpienė iš Rojūnų kaimo. Vaikai eidavo su motina daržų ravėti, atnešdavo malkų, vandens. Vasarą nešiodavo rugių pėdus, o tėvai statydavo gubas. Tokiu būdu vaikai nuo mažens buvo pratinami prie darbo, ugdomas jų darbštumas, savo pareigos supratimas.

Rūpinosi tėvai ir moraliniu savo vaikų auklėjimu: mokė vaikus mandagumo, mokė gerbti amžiumi vyresnius, jų klausyti, gražiai kalbėti, pasisveikinti. Iš mažens lenkė vaikus prie gero, skiepijo užuojautą skriaudžiamiesiems, neleido skriausti paukštelių, žvėrelių, pešioti katei ūsų, tampyti už uodegos, be reikalo skinti gėlių ar laužyti medžių šakų. Aiškindavo, kad ir žolelei skauda.

Mažiems vaikams padainuodavo dainelių, liūliuodavo. Pasakas sekdavo tik retkarčiais, joms neturėjo laiko.

Elžbieta Lyberienė iš Žaibgalos su vyru mokydavo dukras dainuoti. Ji mokėjo daug pasakų, sekdavo jas ir dukroms. Lyberiai ir šiandien — pagarsėjusi dainininkų šeima.

Vaikų auginimas ir auklėjimas XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje Upytės apylinkėse buvo saistomas nuo seno susiklosčiusių liaudies pažiūrų ir įsitikinimų, tarp kurių, šalia pozityvių moralinių-estetinių veiksnių, tam tikrą vaidmenį vaidino ir liaudies buityje įsišakniję prietarai ir tikėjimas magija. Vis dėlto visos valstiečių šeimos pastangos buvo sutelktos vienam tikslui — išugdyti darbštų, moralų, visuomenišką ir jautrų žmogų. Teigiamieji liaudies pedagogikos bruožai panaudojami ir šiandieninėje kolūkiečių vaikų auklėjimo praktikoje.

LIAUDIES ETIKETAS XIX a. PABAIGOJE—XX a. PRADŽIOJE

OLGA ZAURIENĖ

Šiame straipsnyje apžvelgiami ėriškiečių šeimos narių tarpusavio santykiai, santykiai su kaimynais ir giminėmis, normavę nurodytojo laikotarpio žmonių elgesio taisykles. Daugiausia medžiagos nagrinėjamu klausimu autorei pateikė 1970 m. ekspedicijos metu senieji Žvirblių kaimo gyventojai Vladas Peleckas, Ona Taruškienė, ėriškietis Antanas Kunskas, Jadvyga Vidikšienė iš Dirvonų k., Uršulė Tarutienė iš Rojūnų kaimo ir kiti. Iš viso buvo kalbėtasi su 18 vyresniosios kartos asmenų [97].

Žmonių tarpusavio santykiai, šeimos narių bendravimas nuo senovės buvo pagrįstas tam tikromis mandagumo taisyklėmis, nuo seno nusistovėjusia tvarka.

Tėvai nuo pat mažens vaikus mokydavo gražiai elgtis tarpusavyje, gerbti suaugusius. Vaikai į tėvus kreipdavosi „mama", „tėte" arba „tamsta". Niekada tėvams nesakydavo „tu". Buvo priimta, kad sveikindamiesi vaikai tėvams bučiuotų ranką. Tėvai vaikus bučiuodavo į kaktą

[97] Apklausos medžiaga saugoma LTSR MA Istorijos instituto etnografijos skyriuje (toliau — ES), 54(178).

ar lūpas. Vaikams bučiuoti tėvą arba motiną į veidą nebuvo priimta. Norėdami pasigerinti, vaikai, kreipdamiesi į tėvus, pavadindavo juos įvairiais maloniniais žodeliais: „tetiuk", „mamuliuk", „mamučiuk", „tetyte" ir kt.

Vyras ir žmona vienas kitą vadindavo vardais arba „močia", „tėvu", „tamsta". Vardais jie vadindavosi paprastai tol, kol gimdavo pirmieji vaikai; tada jau imdavo vienas į kitą kreiptis „tėte", „mama". Vartodavo ir maloninius žodelius — „pupyt", „pupuliuk", „širdele" ir kt.

Marti vyro motiną — anytą (uošvienę) vadindavo „mama", o ši kreipdavosi į marčią žodžiu „marti": „Atnešk, marti, man..." Valstiečių šeimose nelabai buvo priimta, kad marti kūrentų krosnį, t. y. tvarkytų namų ūkį. Tai anytos darbas. Kai anyta atiduodavo marčiai samtį, reiškė, kad marti jau gali pradėti šeimininkauti.

Kiekvienas šeimos narys turėjo už stalo savo pastovią vietą. Tai priklausė nuo įpratimo: kaip įprasdavo, taip ir sėdėdavo visą laiką. Kartais stalo gale sėdėdavo ir motina. Susėdę už stalo, visi persižegnodavo ir tik tada pradėdavo valgyti. Valgant turėdavo būti tylu. Tėvai bardavo vaikus, jei šie valgydami juokdavosi arba šnekėdavo. Jeigu vaikai, sėdėdami už stalo, supdavo kojas, buvo sakoma: „Nesupk velnio".

Atėjęs ir radęs bevalgančią šeimyną, kaimynas sakydavo: „Skalsu valgant", „Skalsu", „Sotink, dieve". Jam būdavo atsakoma: „Dėkui", arba „Prašom". Juokais kartais pasakydavo: „Prašom pro šalį". Pavalgius tėvai sakydavo: „Ačiū dievui, pavalgėm". Pavalgę visi turėdavo persižegnoti. Jeigu šeimyna valgydavo kurį nors valgį tais metais pirmą kartą, vienas šeimos narys, tai atsiminęs, suduodavo šaukštu į kaktą kitiems sakydamas: „Nauja patrova", „Švieži kopūstai", „Pirmos uogos". Nei tėvai, nei seneliai neturėjo teisės pykti, gavę šaukštu į kaktą. Čia svarbu, kas pirmas atsiminė, jog valgo naują valgį.

Užėjusį valgymo metu elgetą pasodindavo valgyti kampe prie to paties arba prie atskiro stalo.

Nuo pat mažų dienų vaikai būdavo mokomi mandagiai elgtis su kaimynais. Tėvai, siųsdami vaikus pas kaimyną ko nors pasiskolinti, pamokydavo, ką reikės nuėjus pasakyti. Įėjus į pirkią, reikėjo pasisveikinti.

Susitikę lauke, žmonės sveikindavosi: „Sveikas", „Sveiki", „Sveikas gyvas", kartais paduodavo vienas kitam ranką, kartais tik nusilenkdavo. Pasisveikinimas „Laba diena" pradėtas vartoti tik buržuazijos valdymo metais. Suaugusius pirma sveikindavo vaikai, bet ranką ištiesti pasisveikinimuí pirmas turėjo suaugęs. Vaikai suaugusiam bučiuodavo ranką. Vyrai dažnai sveikindamiesi bučiuodavo ranką senesnėms moterims.

Eidamas pro dirbantį žmogų, tiek vaikas, tiek ir suaugęs sakydavo: „Padėk, dieve". Būdavo atsakoma: „Dėkui". Jeigu praeinantis bandydavo pradūlinti tylomis, tai jam pajuokti būdavo sakoma: „Ar nematei kiaulės su zvaneliu"?

Sutikę kunigą, viršaitį ar kurį kitą valdžios pareigūną, žmonės neduodavo jiems rankos: laikė, jog tai nemandagu, pasisveikindavo tiktai nusiimdami kepurę ir linktelėdami galvą.

Išsikėlę toliau kur nors gyventi, šeimos nariai giminiuodavosi ir važinėdavo įvairiomis progomis vieni pas kitus į svečius. Atvykti į krikštynas, vestuves giminės būdavo specialiai kviečiami, tačiau per parapijos bažnytines šventes — *atlaidus* giminės atvažiuodavo ir nekviesti. Paprastai būdavo tokia tvarka: po pamaldų susirinkę giminės sveikindavosi, moterys pasibučiuodamos į veidą, vyrai — rankos paspaudimu. Pasisveikinę, trumpai pasikalbėję, kviesdavo svečius pas save. Grįžę į namus, vaišinosi. Moterys susėsdavo vienoje stalo pusėje, vyrai — kitoje. Vaikai prie stalo nebuvo sodinami: jiems valgyti buvo paduodama kur nors kitame kambaryje ar „už pečiuko". Svečius valstiečiai vaišindavo sviestu, sūriu, varške, mėsa, pyragu, alumi ir kt. Stalo indų — lėkštučių, šakučių, stiklinių ir pan. turėjimas priklausė ne tik nuo šeimos turtingumo, bet ir nuo šeimininkų tvarkingumo. 77 metų amžiaus Papiškių kaimo gyventoja Karolina Nemanienė teigia: „Apkiautę žmonės tik po vieną stiklinę teturėjo".

Vaišindamiesi alumi, vyrai pakeldavo stiklines ir stiklinėmis susidaužtdavo vieni su kitais. Dauždavosi su tais svečiais, kuriuos pasiekdavo apie save. Susidaužiant stiklinėmis reikėjo žiūrėti į akis. Jeigu buvo geriama iš vienos stilkinės, tai, prieš išgerdamas, ją pakėlęs užsveikindavo kaimyną: „Sveikas" arba „Būk sveikas". Šis jam atsakydavo: „Į sveikatą". Išgėręs pripildavo alaus už-

sveikintajam. Ir taip eidavo viena stiklinė aplink stalą per visus svečius. Šeimininkai nuolat ragindavo svečius valgyti ir gerti: „Prašom gerti", „Prašom valgyti".

Giminės vieni kitus kviesdavosi pas save krikštynų ir vestuvių progomis. Be giminių, į krikštynas ir vestuves būdavo kviečiami ir kaimynai. Nekviestam į krikštynas ar vestuves vykti buvo labai nesmagu. Į vestuves kviesdavo pati jaunoji, be to, jaunosios tėvai. Kaimynai buvo kviečiami likus keletui dienų ligi vestuvių, o giminės — prieš savaitę ar daugiau. Svočią prašydavo pati jaunoji ir jos tėvai prieš 2—3 savaites. Dažniausiai toliau gyvenančius giminės kviesdavo nuvažiavę pas juos į namus. Svečiai būdavo pakviečiami ir laišku, bet daug rečiau, nes daug kas nemokėjo rašyti ir skaityti.

Nagrinėjamuoju laikotarpiu kaime būdavo daug jaunimo. Visų vaikinų ir merginų, net ir iš to paties kaimo, sukviesti į vestuves nebuvo įmanoma. Todėl jaunimui pas artimiausius kaimynus ar vieną iš pamergių būdavo atskirai ruošiami šokiai, vadinamasis *paveselys*. Čia ateidavo pasišokti ir pamergės su pajauniais, bet daugiausia linksmindavosi nekviestasis jaunimas. Kai kada iš vestuvių kiemo į paveselį būdavo ir alaus ąsotis atnešamas jaunimui pavaišinti.

Atvykdami į vestuves, prašytieji kaimynai ir giminės atveždavo jauniesiems dovanų. Dažniausiai būdavo dovanojamos savo darbo staltiesės, lovatiesės, rankšluosčiai. Moterys atsiveždavo taip pat antį, žąsį ir kitų maisto produktų.

Netrukus po vestuvių pirmą kartą sutikti jaunavedžiai būdavo sveikinami ne gryna ranka, o per drabužio skverną: buvo tikima, kad toks su magija susijęs veiksmas galįs nulemti jų gyvenimo sėkmę, ypač turtingumą. XX a. šitoks sveikinimo būdas, pamažu atsikratęs senosios prietarinės prasmės, būdavo palydimas jumoru. Daugiau senosios magijos elementų iki pat XX a. pradžios išliko krikštynų (vardo naujagimiui suteikimo) papročiuose.

Atvykstantieji į krikštynas atsiveždavo pyragų („babkų") arba kvepiančio muilo vaikui nuprausti. Muilas buvo laikomas didele dovana. Renkant kūmus (kūdikio krikštatėvius), buvo žiūrima, kad kūma būtų dora, nes buvo manoma, kad vaikas pasekąs ja. Ateidama į krikštynas, kūma turėdavo atnešti kūdikiui suknelę, kepury-

tę ir valinį. Kūmas atnešdavo vyno, pusbutelį degtinės, sumokėdavo už krikšto apeigas, o kūmai nupirkdavo saldainių. Bobutė kūdikį suvystydavo ir paduodavo kūmams į rankas. Išvykdami į bažnyčią, kūmai atsisveikindavo su kūdikio motina, ši peržegnodavo savo vaiką ir kūmus, bet į lauką neišlydėdavo. Grįžę su pakrikštytu kūdikiu, kūmai, įnešę vaiką į trobą, tuojau jį išvystydavo ir atrišdavo kojas. Tai daryta, kad kūdikis būtų greitas. Kūmas turėdavo dovanoti bobutei pinigų prijuostei („ant kvartuko"). Jei jis nesusiprasdavo, ši prisitaikiusi paslėpdavo kūmo kepurę; jis turėjo kepurę išsipirkti.

Svečius išlydint iš vestuvių, krikštynų ar atlaidų vaišių namo, būdavo paprotys įdėti vaikams lauktuvių („gastinčiaus", „kiškio pyrago"): sausainių, pyrago ir kt. Dovanas šeimininkė įvyniodavo į skepetėlę ir įdėdavo į tą pačią pintinę, kurioje svečiai buvo atvežę savo dovanas.

Gimus kūdikiui, kaimynės moterys eidavo lankyti motinos. Su savimi turėdavo atsinešti ligonei nekasdieniško maisto. Dažniausiai nešdavosi pyrago, kiaušinienės, virtinių, taip pat vaikui nuprausti muilo.

Kaimynės lankydavo susirgusius savame kaime. Ligoniui atnešdavo taip pat nekasdieniško maisto. Besišnekučiuodamos paklausdavo, kaip ligonis jaučiasi, kaip jo sveikata. Išeinant būdavo priimta palinkėti: „Greičiau pasveik".

Jeigu ligonis būdavo visiškai silpnas, pirmas visų rūpestis buvo atvežti jam ne gydytoją, o kunigą. Mat silpnam gydytojas nedaug tepadėsiąs, o pinigus didelius paimsiąs. Mirusiojo lavoną visuomet prausdavo. Tam patiesdavo kūlį šiaudų, ant jų padėdavo numirėlį. Prausdavo tik svetimi. Aprengdavo velionį pačiais naujausiais jo drabužiais. Mirusi moteris būdavo aprengiama juoda ilga suknele, užrišama balta skarelė, o jauna mergaitė — balta suknele, ant galvos uždedamas veliumas arba rūtų vainikas. Vainikų ir gėlių mirusiajam atnešti nebuvo įprasta. Mirusįjį paguldydavo ant balta drobule užtiestos lentos, ant rankų jam užnerdavo rožančių, į rankas įdėdavo kokio nors šventojo paveikslėlį. Nuo lentos į karstą velionis buvo dedamas tik prieš išlydint į kapines. Laikyti mirusįjį namie buvo įprasta tris dienas. Žinią apie mirtį giminėms pranešdavo kaimynai. Per laidotuves giesmėms vesti būdavo vienas paprašytas giesmininkas. Lydėdami velionį į bažnyčią, giedodavo visu keliu. Lai-

dodavo paprastai iš ryto. Jeigu bažnyčia būdavo toli, tai kartais išlydėdavo mirusįjį iš vakaro ir palikdavo su karstu bažnyčioje iki ryto.

Išvežant numirėlį iš namų, visa šeimyna, giminės ir pažįstami su juo atsisveikindavo: vaikai bučiuodavo mirusiajam į rankas ir kojas. Į veidą bučiuodavo seserys ir broliai, visi kiti — į kojas. Karstą nešdavo giminės ir svetimi. Sūnums ir broliams nešti karstą nebuvo priimta. Įleidus mirusįjį į duobę, giminės ir artimieji berdavo ant karsto tris saujas žemių, atlikdami vadinamąjį paskutinį patarnavimą. Duobkasiui ir pirmajam giedoriui („pravadnykui") dovanodavo po stuomenį drobės.

Moterys gedulą nešiodavo dėvėdamos juodą suknelę ir skarelę, vyrai ant švarko ar apsiausto rankovės prisiūtą juodos spalvos šilkinę ar kitokios medžiagos juostelę. Apie 1930 metus vyrai pradėjo gedulą nešioti prisiūdami juodą juostelę ant švarko atlapo. Mirus tėvams, gedulą nešiojo vienerius metus, mirus vyrui, broliui ar seseriai — mažiausiai tris mėnesius.

Palaidoję giminės, kaimynai ir kiti kviestieji dar tą pačią dieną mirusiojo namuose susirinkdavo giedoti *rožančiaus*. Eidami nešdavosi sviesto, sūrio, dešrų, pyrago ir kitokių maisto produktų. Pertraukų metu buvo valgoma ir kalbamasi.

Lygiai po metų, mirties dieną, buvo minimos mirusiojo atminimui *metinės*. Susirinkę mirusiojo namuose, giedodavo ir vaišindavosi.

Savotiškai liaudies etiketas atsispindi ir kituose, ypač jaunimo susiėjimuose. Kartais jaunimas rengdavo įvairius pasilinksminimus — *vakarones, gegužines, vakarėlius*. Vakarones („vakaruškas") ruošdavo dažniausiai merginos: prašydavo aplinkinių kaimų vaikinus ir savo kaimo merginas. Kartais tą dieną merginos pasikviesdavo kito kaimo merginas pas save į svečius ir tada kartu eidavo į vakaronę. Neprašytoms merginoms atvykti į kitą kaimą vakaroti būdavo labai negražu. Vaikinai į vakarones ateidavo ir kviesti, ir nekviesti. Vakaronės dažniausiai būdavo ruošiamos klėtyje.

Vasarą būdavo rengiamos gegužinės. Jos vykdavo lauke, gražioje vietoje. Šokių vieta būtinai būdavo apkaišoma berželiais. Gegužines ar vakarones rengdavo sekmadieniais. Šokiai prasidėdavo anksti, dar nenusileidus

saulei. Daugiausia jaunimas šokdavęs kadrilį, polką, krakoviaką, valsą. Buvo šokama ir įvairių ratelių: „Pasėjau žilvitį", „Noriu miego", „Sėjau rūtą" ir kt. Buvo įprasta dainuoti, dalyti „žiedą", gaudyti „gužutį".

Ne visi kaimynai draugiškai sugyveno. Būta ir nesutarimų, barnių. Susipykdavo dėl įvairių priežasčių. Pasitaikydavo išganyti svetimus pasėlius, nuganyti ežią. Tokiais atvejais vienas kitą išplūsdavo: „Kad tave perkūnas užtrenktų!", „Kad tu skradžiai žemę prasmegtum!", „Kad tu sukeptum!" Susipykę kai kada vienas kitam parodydavo špygą. Špygos parodymas reiškė: „Man dalia atiduota".

Susipykusių ginčą matydami, pašaliniai paprastai sakydavo: „Septyni stuomenys žemę drebina". Šnekėdamiesi, supratę savo pašnekovą meluojant, sakydavo: „Šneki kaip su nugara" arba „Kaip šlapias nedega".

Apskritai žmonės retai tesikeikdavo. Sulaužyti duotą žodį būdavo labai negražu ir negarbinga: tokiu žmogumi daugiau niekas netikėdavo.

Ėriškiečių senovės etiketas liudija, kad XIX a. pabaigoje—XX a. pradžioje žmonių tarpusavio santykius daugiausia reguliavo senosios tradicijos. Vystantis kapitalizmui, kylančiai kaimo buržuazijai jos nekliudė išnaudoti bežemius ir mažažemius valstiečius, pasisavinti jų darbo vaisius, santykiuose pabrėžti savo išskirtinumą. Liaudies etiketas įgavo klasinį pobūdį.

VESTUVIŲ PAPROČIAI XX a. PRADŽIOJE

VIKTORAS RADZEVIČIUS

Medžiaga rinkta 1970 m. ekspedicijoje pagal Lietuvos TSR MA Istorijos instituto etnografijos skyriaus anketą [98].

Šiame straipsnyje pamėginsime atkurti XX a. pirmųjų dešimtmečių Ėriškių apylinkės valstiečių vestuvių vaizdą.

Vestuvių ciklą tada sudarė piršlybos, pačios vestuvės ir atlankai, arba sugrįžtuvės (pirmą sekmadienį pas jau-

[98] Vyšniauskaitė A. Senieji ir dabartiniai lietuvių liaudies vestuvių papročiai.— V., 1962. Apklausos medžiaga saugoma ES 112(43).

nosios tėvus, antrą — pas jaunojo). Piršlybų papročius sunku aprašyti, nes vieni greit susitardavo, kiti ilgai derėdavosi. Vedybų sandėriai seniau būdavo neretai daromi prieš sūnaus ar dukters valią. Socialiniu požiūriu nelygiose vedybose nulemdavo turtas (dažniausiai jaunojo), bet ne tikrosios jaunųjų dvasinės ir fizinės vertybės — jų tarpusavio meilė, grožis ir pan. Vedybų sutartis rėmėsi vienos ir kitos pusės išskaičiavimu. Pagrindinė to priežastis buvo kapitalistinio ūkio sąlygos. Jaunųjų likimą galutinai apsprendus, susitarus dėl pasogos ir kraičio, būdavo sakoma: „Jau sugėrė, bus vestuvės".

Piršlybų tradicinis laikas buvo tarp kalėdų ir užgavėnių, vadinamasis *mėsiedas*. Piršliai daugiausia važiuodavo ketvirtadieniais, rečiau šeštadieniais. Pastaroji diena buvo mažiau darbinga. Apie piršlių atvykimą mergina jeigu ir nežinodavo, tai bent nujausdavo. Piršlys retai kada iš karto pasisakydavo, ko atvykęs. Dažniausiai vaidindavo: atvažiavęs pirkti kokio gyvulio ar padargo; jei jaunikis užkuriomis taikėsi ateiti į merginos ūkį, tai sakėsi norįs žemės pirkti. Susitarus dėl pasogos, jaunosios tėvai, kartais ir ji pati, važiuodavo peržvalgų — pasižiūrėti jaunikio ūkio.

Tik tada, jei ūkis jaunosios tėvams tiko, būdavo galutinai sutariama vestuvių data ir visa kita (kas bus į jas kviečiama ir pan.).

Ruošdamiesi vestuvėms, kurios paprastai prasidėdavo antradienį, jaunieji susiprašydavo savo draugus ir draugės, gimines, kaimynus. Jaunoji iš savo pusės turėjo du ar bent vieną pajaunį, pamergių ir svočią; jaunikis — pajaunių, piršlį ir muzikantus.

Vestuvėms, pagal ūkio galimybes, ruošdavosi abi pusės — jaunosios ir jaunojo: pjaudavo kiaulę ir paukščių, pasidarydavo miežių alaus. Jei savos moterys nepajėgdavo suruošti vestuvių, samdydavo virėją. Vestuvės prasidėdavo pas jaunąją antradienio rytą, o trečiadienio vakare visi išvažiuodavo pas jaunąjį. Vestuvių dienos išvakarės buvo vadinamos *devičvakariu:* tada jaunosios draugės pindavo jai rūtų vainiką. Pas jaunąjį taip pat buvo pinamas vainikas, kurį jis turėjo nuvežti jaunajai.

Seniau jaunieji buvo priversti tuoktis bažnyčioje, kad jų santuoka būtų teisėta, o iš jos gimę vaikai turėtų teisę paveldėti tėvų turtą. Prieš jungtuves jaunikis su savo palyda vykdavo pas jaunąją. Jį išleisti susirinkdavo

giminės ir kaimynai. Tada piršlys padėdavo ant stalo lėkštutę su pinigais atseit vainikėliui, botagui ir jaunosios vartams išpirkti. Paskui piršlį visi kiti dėdavo lėkštelėn pinigų, stengdamiesi dedama suma pralenkti piršlį. Po šios ceremonijos piršlys, pajauniai ir svečiai keldavosi iš užstalės. Piršlio prašomi, tėvai palaimindavo sūnų ir išleisdavo kelionėn pas jaunąją.

Jaunikis visada atveždavo jaunajai rūtų vainiką. Vyresnysis pajaunys vainikėlį padėdavo ant lėkštutės, uždengtos nosine. Po nosine būdavo padėta pinigų. Atnešęs paduodavo per stalą vyresniajai pamergei sakydamas: „Prašom priimti šį žalią rūtų vainikėlį nuo Jono Onai". Jeigu pamergė nežiopla, ji pakelia nosinaitę, išsiima pinigus, vainikėlį prisega jaunajai, o ant lėkštelės uždeda savo nosinaitę ir grąžina pajauniui.

Piršlybų metu suderėta pasoga jaunikiui būdavo atiduodama viešai, prieš išvažiuojant į jungtuves, visą kitą pasogos dalį, kurią sudarė gyvuliai, jaunieji parsigabendavo kada nors po vestuvių.

Išvažiuodami į bažnyčią, abu jaunieji atsisveikindavo su jaunosios tėvais. Piršlys juos pasodindavo ant suolo. Jaunieji, atsiklaupę prieš tėvus, pabučiuodavo jiems į rankas, kelius ir veidą, o tėvai juos palaimindavo. Po to jaunoji atsisveikindavo su visais giminėmis ir kaimynais, šilčiau apsirengdavo, nes paprastai vestuvės būdavo žiemą. Jaunuosius išleidžiant, muzikantai grodavo išleistuvių maršą.

Pasilikusieji namie, laukdami sugrįžtančių jaunųjų, puošdavo kertę, kur sėdės jaunieji. Ten pataisydavo mažutį lopšiuką, pakabindavo palubėje, pririšdavo siūlą, kad, toliau sėdėdami, galėtų supti. Patys, apsirengę „jaunaisiais", susėsdavo už stalo. Sugrįžę vestuvininkai turėdavo stalą išsipirkti stipria degtine. Gavę degtinės, svečiai stalą užleisdavo tikriems vestuvininkams. Sugrįžtančių vestuvininkų laukdavo viso kaimo vaikai. Jau galukaimėje padarydavo vartus ir reikalaudavo saldainių. Namie svečiai irgi užkeldavo jiems kiemo vartus. Pajauniai turėdavo pavaišinti vartų sargus gėrimu, moteris — saldainiais. Prie trobos durų jaunuosius pasitikdavo jaunosios tėvai su duona, druska ir alumi. Kas nors iš moterų jaunuosius apsiausdavo kailiniais. Senovėje tikėta, kad nuo to jaunųjų gyvenimas būsiąs turtingas. XX a.

pradžioje ši apeiga Ėriškių apylinkėse buvo atliekama daugiau iš tradicijos, neteikiant jai pirmykštės maginės prasmės.

Atvykdami į vestuves, giminės ir kaimynai jaunajai atnešdavo dovanų: kas rankšluostį, kas staltiesę, kiti indų, lėkščių, šakučių, šaukštų ar panašių daiktų.

Jaunosios kraitį išveždavo į jaunojo pusę antrąją vestuvių dieną, prieš jauniesiems išvažiuojant. Kraitį veždavo *kviesliai* — kraitvežiai, atvykę iš jaunojo pusės. Kraitį iš jaunosios motinos išpirkdavo pinigais (tik simboliškas išpirkimas: duodavo rublį ar keletą litų) vyresnysis pajaunys, o vietą klėtyje jam padėti nuvežus į jaunojo pusę,— jaunosios pajauniai, kurie kraitį lydėdavo. Kraitvežiai būdavo taip pasipuošę: iš šiaudų nusipynę kardus, diržus, kepures apsikarstę visokiais popieriukais ir saldainiais, nusigrimavę veidus, arklius aptaisę barškučiais ir blizgučiais. Buvo mada kviesliams jaunosios namuose viską vogti, kas tik pakliūva: indus, vištas, kalakutus ir pan. Nevogdavę tik didelių gyvulių, mat tokių nėra kur paslėpti. Pavogtuosius daiktus kraitvežiai atiduodavo jauniesiems drauge su atvežtu kraičiu jaunikio namuose.

Pirmaisiais XX a. dešimtmečiais jaunosios kraitis paprastai buvo laikomas skryniose. Turtingų valstiečių duktė tekėdama turėdavo prisiaudusi dvi ir daugiau skrynių drobės rietimų, audeklų, drabužių. Samdinės merginos kraitis dažniausiai tilpdavo vienoje nedidelėje skrynutėje. XX a. trečiame dešimtmetyje skrynios išėjo iš mados. Jų vietoje atsirado drabužių spintos. Patalynės kraičiui buvo duodama bent keturios pagalvės, vienos ar dvejos „duknos" (patalai). Visa tai buvo vadinama *kraičiu,* nes tai pačios jaunosios pasidaryta — „susikrauta". Pinigai, gyvuliai, rogės, ratai, pakinktai, miško medžiaga — lentos, rąstai — buvo vadinama *pasoga.* Padarynės (padargų, įrankių) ir kitų panašių ūkio inventoriaus reikmenų buvo duodama tiek dukteriai, tiek sūnui.

Antros vestuvių dienos vakarop jaunuosius išleisdavo į jaunojo pusę. Juos lydėdavo jaunosios pusės pajauniai, pamergės, svočia. Jaunojo pusėje sutinkamus jaunuosius vyresnės moterys kartais apiberdavo grūdais, linkėdamos, kad jiems niekados nestigtų duonos, taip pat apsiausdavo kailiniais, kad jie meiliai ir santaikoje gyventų.

Jaunuosius guldydavo be ypatingų ceremonijų. Rytą, muzikantams grojant maršą, visi eidavo kelti jaunųjų. Paduodavo geldoje vandens jiems nusiprausti, šalia kai kada padėdavo medinį gręblį „galvai susišukuoti".

Svarbiausia šios dienos apeiga buvo svočios duodami pietūs, vadinami *marčpiečiu*. Per marčpietį arba po jo jaunoji duodavo vyro tėvams ir giminėms dovanas: motinai — sijoną, palaidinukę, tėvui — drobės stuomenį marškiniams arba gražius pasiūtus marškinius, broliams — taip pat stuomenis marškiniams arba marškinius, seserims — skareles, kitiems giminėms rankšluosčius. Po to jaunojo vyresnysis pajaunys išvesdavo jaunąją šokti. Jaunoji jam dovanodavo gražų rankšluostį ar stuomenį.

Vestuvėms baigiantis, buvo kariamas piršlys. Pirmiausia perskaitydavo raštą apie piršlio nusikaltimus, esą jis viską melavo, taigi už melagystes nusipelnęs pakarti. Skaitant sprendimą, vienas iš vyrų užsilipdavęs ant aukšto. XX a. pradžioje ėriškiečių gyvenamojo namo lubose dar buvo daug kur palikta skylė, vadinamasis *aukštinis*, likęs iš tų laikų, kai gryčios buvo dūminės, ir pro aukštinį buvo išleidžiami dūmai. Pro tą skylę nuleisdavo virvę su užmegzta kilpa. Kiti tuojau užnerdavo virvę piršliui per juosmenį. Buvo vaizduojama, lyg norėtų piršlį iš tikrųjų pakarti. Tuomet pribėgusi jaunoji uždėdavo ant piršlio rankšluostį ar stuomenį ir taip jį išvaduodavo. Išvaduotas piršlys kviesdavo visus prie stalo ir vaišindavo.

Baigiantis vestuvėms, dar būdavo vadinamieji *prindėliai*. Vėl susirinkdavo visi kaimynai, moterys susinešdavo valgių, vyrai — gėrimų. Susidėdavo viską ant stalo, kviesdavo šeimininkus ir vaišindavo.

Į vestuves pakviestos moterys nešdavosi didelį pyragą su razinomis *(babką)*, dešrų, sūrio, sviesto, veršienos, šaltienos, bandelių su cukrumi ir kt. Žinoma, viskas priklausė nuo jaunųjų tėvų turtingumo. Turtingesnieji susikviesdavo daugiau svečių, giminių bei kaimynų, pridarydavo daugiau alaus, ilgiau vaišindavosi. Mažažemiai turėjo visko mažiau pasiruošę, o samdiniams kartais užtekdavo tik nueiti į bažnyčią, iš kur po jungtuvių grįždavo susikibę už parankių, ir po visų vestuvių. Bet ir jie stengdavosi apsirengti gražiausiais savo drabužiais. Šiaip jaunoji visada būdavo apsirengusi baltai, su veliumu, pamergės taip pat rengdavosi baltomis ar šviesiomis sukne-

lėmis, svočios — tamsiomis, o vyrai — padoresniais naminio milo ar pirktinės medžiagos kostiumais.

Kai kurie tradiciniai liaudiškieji senųjų vestuvių papročių momentai, teigią gyvenimo džiaugsmą, skatiną džiugią vaišių nuotaiką, panaudojami ir dabartinėse ėriškiečių vestuvėse.

VARDINIŲ PAPROČIAI XIX a. PABAIGOJE—XX a.

ELENA ADOMAVIČIENĖ

Šia tema pagal Lietuvos TSR MA Istorijos instituto anketą [99], apimančią 29 klausimus, 1970 m. birželio—liepos mėnesiais Ėriškių kolūkyje apklausta 12 asmenų (keturios moterys, g. 1872—1899 m., penkios — 1901—1918 m., trys vyrai, g. 1900—1906 m.). Jaunesniųjų atsakymai sutapo, vyresniųjų šiek tiek skyrėsi. Tai kaip tik parodė papročių kitėjimo šio amžiaus pradžioje ir vėlesniais dešimtmečiais pobūdį ir kryptį. Visi apklausiamieji atsakinėjo labai nuoširdžiai.

Paaiškėjo, kad Upytės apylinkėse vardinės buvo švenčiamos ir seniau, tačiau jų intensyvumas kiekvienu atveju priklausė nuo *vardininko* (varduvininko) amžiaus, socialinės padėties ir jo vardo populiarumo visuomenėje.

XIX a. antroje pusėje populiariausi vyrų ir moterų vardai čia buvo: Jonas, Petras, Povilas, Antanas, Kazimieras, Laurynas, Ambroziejus, Jokūbas, Mykolas, Juozapas, Adomas, Rapolas, Lionginas, Kostas, Jurgis, Pranciškus, Domininkas, Karolis, Albinas, Alfonsas, Ona, Marijona, Kotryna, Anastazija, Veronika, Ieva, Agota, Uršulė, Pranciška, Barbora, Julijona, Darata, Morta, Konstancija, Paulina, Magdalena, Domicelė, Petronėlė, Elžbieta, Monika, Marcelė, Salomėja.

Šiuo metu apylinkėje populiariausi yra šie vardai: Algis, Vidas, Rimas, Arūnas, Valdas, Virgilijus, Vitalijus, Arvydas, Rolandas, Šarūnas, Saulius, Gintautas, Dainius, Danutė, Aldona, Daiva, Vaiva, Jurgita, Rita, Gaiva, Jūratė, Gražina, Diana, Milda, Dalia, Astra, Violeta, Rasa.

---

[99] Vardinių papročiai seniau ir dabar.— V., 1969, mašinr. Parengė Angelė Vyšniauskaitė. Apklausos medžiaga saugoma ES 54(183).

Daugiausia buvo švenčiama suaugusiųjų vardinės, rečiau — samdinių (tik tarp pačių samdinių) ir visai nepaminima vaikų ir nusenusiųjų vardo dienos. Atsimindavo tiktai populiariausiais vardais krikštytų — Jono, Antano, Petro, Povilo, Kazimiero, Juozapo, Mykolo, Jurgio, Lauryno, Onos, Marijonos, Veronikos, Barboros, Elžbietos, Kotrynos, Mortos, Ievos vardines, nes tokių asmenų vardo dienos sutapo su parapijos šventėmis.

Ligi pat XX a. II—III dešimtmečio buvo mada, vardininkui nežinant, vardinių dienos išvakarėse nupinti žalumynų vainiką ir juo apvainikuoti vardininko trobos išorines duris. Vainikus dažniausiai pindavo merginos, o šakelių iš miško parnešti kartu su jomis nueidavo ir vyrai. Nupintą vainiką prie durų taisydavo visi drauge. Vainikas buvo pinamas ilgas, kad apjuostų durų staktas. Kartais ties durų viduriu dar pakabindavo mažą vainikėlį iš rūtų, o kai kada ant jo užkabindavo ir raštuotą rankšluostį — dovaną. Seniau nebuvo papročio apipinti vardininko kėdę trobos viduje, nes pynėjai, atnešę vainiką, trobon neidavo, stengdavosi vainiką prikalti slapčia, niekam nematant. Vasarą vainikai buvo pinami iš ąžuolo lapų, jazminų, pinavijų, jurginų, žiemą — daugiausia iš eglių, pušų ar ėglio šakelių, pataisų ar mirtų, kartais papuošiami spalvoto popieriaus gėlėmis.

Apvainikavę duris, vainiko kalėjai, netoliese kur pasislėpę, vainiką saugodavo ligi aušros, kad kas pašalinis jo nenuplėštų. O tokių atvejų yra buvę. Jeigu kaime buvo daugiau Jonų ar Onų, kartais nesaugomą vainiką kiti tyčia, nuėmę nuo vienų durų, prikaldavo nunešę kitam. Kartais bernai, norėdami pasityčioti iš kurios nors merginos, nesaugomą vainiką pavogdavo nuo trobos durų ir juo apvainikuodavo tvarto, daržinės ar pirties duris, padarydami tuo būdu jai gėdą. Todėl, prikalus vainiką, reikėdavo jį išsaugoti. Vainiko pavogimas visuomenės buvo smerkiamas, laikomas negarbingu dalyku ir rimtu vardininko įžeidimu.

Vardininkas ir jo namiškiai taip pat slapčia sekė, kas ateis durų puošti: reikėjo žinoti, ką paskui kviesti į vaišes. Bet sveikintojus atspėti nebuvo sunku, nes eidavo su vainiku tik artimieji, draugai, kaimynai.

Jau pats durų apvainikavimas reiškė vardininko pagerbimą, todėl jokių dovanų jam nebuvo duodama. Netgi ir rankšluostis ar drobės stuomuo prie vainiko imta

kabinti tiktai XX a. Nešti individualias ar kolektyvines dovanas, taip pat sveikinamai merginai ar moteriai teikti gėlių puokštę pradėta dar vėliau, VI dešimtmetyje. Pradžioje dovanos buvo kuklesnės: pačių merginų išaustas rankšluostis, keletas nosinių, kaklaraištis. Ilgainiui imta dovanas pirkti vis brangesnes: staltieses, lovatieses, marškinius, įvairius suvenyrus. Pagaliau įsigalėjo neigiamas paprotys — neštis drauge butelį degtinės.

Sveikintojai paprastai kitos dienos vakare, kartais artimiausią šeštadienį ar sekmadienį būdavo vardininko vaišinami. Vaišės seniau būdavo kuklios: miežinis alus, džiovintas sūris, ragaišis ar pyragas, kumpis, sviestas. Paskutiniu laiku kolūkiečių vardinių vaišėms specialiai ruošiamasi, kepami kepsniai, perkami tortai, gėrimai.

Vardininkas vaišių metu prie stalo tradicinės vietos neturėjo: jis drauge su kitais namiškiais vaišindavo svečius. Vaišių metu buvo dainuojamos populiarios liaudies dainos: „Alutį gėriau", „Kas subatos vakarėlį", „Augo kieme dagilėlis" ir kt. Užbaigdavo vaišes palinkėdami vardininkui „ilgiausių metų". Jaunimas vaišėse šokdavo polką, valsą, suktinį, kadrilį, žaisdavo įvairius žaidimus. Specialiai vardinėms skirtų dainų ar žaidimų nebuvo.

Jei vaišės vykdavo sekmadienį, vardininko pakviestī svečiai į jas susirinkdavo tos dienos popiete, o jei darbo dieną — vakare, po darbo. Linksmindavosi iki vidurnakčio, o trumpomis vasaros naktimis — iki aušros. Tik turčiai, susikvietę giminių, kartais vaišindavosi alumi ir porą dienų.

Šiuo metu vardinės švenčiamos tiek šeimoje, tiek kartais ir su darbo draugais. Vardininką pasveikina jo draugai, brigadininkas ar fermų vedėjas. Kartais ta proga įteikiama jam kolektyvinė atminimo dovana. Vardinės ar gimimo dienos paminėjimas šiuolaikiniame kaime yra viena iš progų pagerbti savo kolektyvo narį.

LIAUDIES MEDICINA

REGINA GUCEVIČIŪTĖ

Ekspedicijos metu medžiagą šiuo klausimu pateikė devyniolika moterų (iš jų aštuonios gimusios 1872—1896 m., septynios — 1900—1905 m., keturios — 1913—1928 m.) ir

keturi vyrai (iš jų du gimę 1888—1891 m., du — 1903—1908 m.)[100].

Aprašomi gydymo būdai ir priemonės yra iš XIX a. ir tik kai kuriais atvejais iš XX a. pradžios. Ėriškėse liaudies medicina jau gerokai pamiršta. Tik nedaugelis senų ėriškiečių prisimena gydymą liaudiškomis priemonėmis. Jų žinios daugiausia iš tėvų ir senelių pasakojimų, pačių jau mažai praktiškai taikytos. Tiesa, kai kurios senos moterys dar pasirenka vaistažolių, kad, nesunkiai susirgusios, galėtų pasigydyti.

Kaip kitur Lietuvoje, taip ir čia daugiau dėmesio buvo kreipiama į gydymą, stengtasi savaip išsiaiškinti kiekvienos ligos priežastis. Ligos buvo mažai diferencijuojamos. Gydydavo daugiausia nuo nervų, išgąsčio (priemėčio, škrupulo), nuo širdies, gumbo (virškinimo organų sutrikimai), nuo plaučių uždegimo, peršalimo. Žinota kai kurios infekcinės ligos: jadra (tymai), škarlatina (skarlatina), kokliušas, krupas (difterija), šiltinė, raupai, kruvinės (dizenterija), džiova, cholera, rožė. Teisingai buvo manoma, kad šiomis ligomis žmonės, ypač vaikai, užsikrečia vieni nuo kitų, kad daugiausia užsikrečia tie, kurie labiau bijosi užsikrėsti, kurių silpnas kraujas. Prieš užsikrėtimą buvo imamasi profilaktinių priemonių, daroma dezinfekcija. Tuo tikslu ruginiais miltais arba žolelėmis buvo rūkomos patalpos ir žmonės. Nuo ligų nešėjų blusų buvo ginamasi išbarsčius patalpas paparčių lapais ar ajerais. Buvo manoma, kad „liga ateina" nuo peršalimo, nuo išgąsčio, nuo sunkių išgyvenimų arba nevalgymo. Bet drauge su tuo tikėta, kad žmonės ir gyvuliai galį susirgti juos nužiūrėjus „blogoms akims". O blogas akis įgyjąs žmogus, kurį motina maitindama du kartus nujunkė...

Psichinius ligonius ėriškiečiai vadindavo bepročiais. Iš jų pasijuokdavo, bet nesityčiodavo. Gydyti jų nemokėjo. Dažniausiai juos uždarydavo kamarose, triukšmaujančius pririšdavo. Gydyti išveždavo į psichiatrinę ligoninę. Manydavo, kad žmogus išprotėjo nuo sunkių išgyvenimų.

Kaip ir kitur Lietuvoje, taip ir Ėriškių apylinkėse daugiausia buvo paplitęs gydymas vaistingaisiais augalais, kiek mažiau gyvulinės kilmės produktais ir fiziotera-

[100] Medžiagą surinko: I. Adomonytė, V. Balčiūnaitė, A. Gucevičiūtė, R. Gucevičiūtė, D. Jasonytė, M. Lazdinskaitė.

pinėmis priemonėmis. Vaistažolės buvo renkamos vasarą, jų žydėjimo metu. Džiovindavo jas pavėsyje, po stogu, kad nuo saulės spindulių nežūtų vaistingosios dalys. Per žiemą jas laikydavo kamarose ar ant aukšto, drobiniuose maišeliuose. Panašiai laikydavo ir kmynų, krapų, aguonų sėklas.

Kam nors susirgus, žoles užpildavo verdančiu vandeniu, palaikydavo, kad prisitrauktų, ir duodavo gerti arbatą. Antpilus ruošdavo nestiprius. Jų niekad nevirindavo. Nuplautas augalų šaknis laikydavo pavėsyje, prieš vartojimą susmulkindavo. Iš šaknų taip pat ruošdavo vandens ar degtinės antpilus arba, sumaišę su riebalais, gamindavo tepalus. Vasarą vartodavo ir nedžiovintas žoles.

Daugiausia ėriškiečiams tekdavo gydytis nuo peršalimo. Karščiuojantiems duodavo gerti liepžiedžių *(Tiliae sp.),* baltojo bezdo *(Sambucus nigra L.* — juodauogis šeivamedis), ramunėlių (*Matriecaria Chamomilla L.* — vaistinė ramunė) žiedų, aviečių uogų ar stiebų arbatos. Nuo kosulio vartodavo puplaiškių (*Menyanthes trifoliata L.*— puplaiškis trilapis), žibuoklių (*Viola adorata L.*), aviečių *(Rubus ideeus L.* — paprastoji avietė) stiebų arba uogų arbatą, tarkuotą alijošių *(Aloe sp.)* su medumi ar cukrumi. Nuo slogos irgi gydydavosi aviečių, liepžiedžių arba čiobrelių arbata. Skaudant gerklei, gerdavo „raschodniko" (*Glochoma hoderacea L.* — šliaužiančioji tramažolė), našlaitėlių *(Viola arvensis Murr.* — dirvinė našlaitė) arba šalavijų (*Salvia officinalis L.* — vaistinis šalavijas) žiedų arbatą, dėdavo ant kaklo joje suvilgytus kompresėlius arba karštų pelenų. Gerklę skalaudavo šalavijų arba imbiero (*Zingiber officinale Rose* — tikrasis imbieras) šaknų nuoviromis. Galvos skausmus ramindavo rūgštynių kompresais, krapų (*Anethum graveolens L.* — paprastasis krapas) žiedų ar sėklų, jonažolių (*Hypericum sp.*), baltojo bezdo arbata.

Sergančiam plaučių uždegimu (zapalenija) duodavo gerti baltojo bezdo, šermukšnio (*Serbus aucuparia L.* — paprastasis šermukšnis), ievų (*Padus avium Mill.*— paprastoji ieva), žibučių (*Viola collina Bess.*— šlaitinė našlaitė) žiedų, morkų sėklų, kanapių (*Cannabis sativa L.*— sėjamoji kanapė), vingiarykštės (*Filipendula ulmaria Maxim.*— pelkinė vingiarykštė) arbatą, taip pat nasturtų (*Tropacolum majus L.* — didžioji nasturta) ar pavasarį

skintų pušies (*Pinus sylvestris L.* — paprastoji pušis) ūglių antpilą. Alijošiaus lapai buvo kaitinami orkaitėje ligi išbėgant skysčiui. Paskui į jį pridėdavo truputį degtinės, sviesto, medaus ir duodavo gerti ligoniui po arbatinį šaukštelį tris kartus per dieną. Nuo dusulio gydydavosi dilgynių (*Urtica dioica L.* — didžioji dilgėlė) arba žemuogių (*Fragaria vesca L.* — paprastoji žemuogė) arbata. O gailių (*Ledum palustre L.* — pelkinis gailis), usnių (*Cirsium arvense Scop.*— dirvinė usnis) lapų, baltųjų vandens lelijų (*Nymphea sp.*), pušų spyglių ir jonažolių nuoviras gerdavo nuo džiovos.

Seniau Ėriškių apylinkėse daugelį virškinamojo trakto ligų dažniausiai vadindavo gumbu. Vėliau pradėta skirtingai gydyti nuo skrandžio, kepenų, tulžies ir nuo vidurių skaudėjimo. Nuo gumbo, kai „ein aukštyn blogumas, spaudžia viduriuose", anot B. Peleckienės, gerdavo gumbažolių, pelynų, jonažolių, šermukšnių arbatą arba sutarkuoto juodojo ridiko sultis. Nuo vidurių skaudėjimo vartodavo jonažolių, mėtų (*Mentha crispa L.* — garbanotoji mėta) žiedų ar lapų, beržo (*Betula L.*) pumpurų, pelyno (*Artemisia absinthium L.*), ąžuolo (*Quercus rebur L.* — paprastasis ąžuolas) žievės arba pinavijų šaknų nuoviras, džiovintas mėlynes (*Vaccinium myrtilus L.*). Vaikams nuo pilvo skaudėjimo duodavo česnako (*Allium sativum L.* — valgomasis česnakas), pelyno nuovirų ar tarkuotos kaštono (*Aesculus hippocastanum L.*— paprastasis kaštonas) žievės. Nuo skrandžio dažniausiai vartodavo gyslalapio (*Plantago major L.* — plačialapis gyslotis) lapų ir šaknų, kmynų (*Carum Garvi L.* — paprastasis kmynas) stiebelių ir sėklų, mėtų, rūtų (*Ruta graveolens L.*— žalioji rūta), apynių (*Humulus lupulus L.*), juodalksnio (*Alnus glutinosa Gaertn.*), „kondroto" (*Potentilla erecta Hamp.*— miškinė sidabražolė), puplaiškio, ugniažolės (*Chelidonium majus L.* — didžioji ugniažolė), ramunėlių, pelynų arbatą, šermukšnio uogų ir žievės apatinio sluoksnio nuoviras. Nuo viduriavimo gydydavosi pelynų arbata, valgydavo džiovintas mėlynes, gerdavo jų arbatą. Viduriuodami taip pat gerdavo pūkuotųjų mėtų (*Mentha erispa L.* — garbanotoji mėta), ąžuolo žievės, juodalksnio kankorėžių, varnalėšų (*Arcitium L.*) šaknų arbatą. O viduriams laisvinti vartodavo šunobelės (*Rhamnus cathartica L.*) uogų nuoviras, valgydavo morkas, slyvas. Nuo kirminų valgydavo česnaką, gerdavo čyžmo (*Tanacetum*

vulgare L.— paprastoji bitkrėslė) nuoviras. Nuo trūkio gerdavo puplaiškių ir trūkžolių (*Cichorium intybus* — traukžolė) arbatą. Sergančius kepenų ir tulžies takų ligomis gydydavo jonažolių, kmynų, medetkų (*Calendula officinalis L.* — vaistinė medetka) arbata, morkomis ir jų sultimis, snaudalių (kačpėdėlių) (*Helichrysum arenarium Moench.* — smiltyninis šlamutis), takažolių (*Polygonum aviculare*) nuoviromis.

Kankindavo ėriškiečius ir inkstų ligos. Nuo inkstų gydydavosi ožkabarzdžių (*Eguisetum arvensis L.* — dirvinis asiūklis) arbata, paprastųjų dilgėlių, petražolių nuoviromis. Sergantieji inkstų ir kepenų ligomis (akmenlige) gerdavo takažolių (*Polygonum aviculare L.*), varnalėšų, šermukšnių uogų arbatą.

Širdies ligas čia irgi gydė vaistažolėmis. Daugiausia vartodavo centurijos (*Centaurium minus Moench.* — skėtinė širdažolė) žiedų ir lapų, rūtų, konvalijų (*Convallaria majalis L.* — paprastoji pakalnutė) arbatą, alijošių, valerijono (*Valeriana officinalis L.* — vaistinis valerijonas), raudonųjų pinavijų ir ajerų (*Acorus calamus L.* — balinis ajeras) šaknų nuoviras.

Esant padidintam kraujo spaudimui, gerdavo takažolių, krapų, rūtų arbatą, valgydavo spanguoles (*Oxycoccus guadripetalus Gilib.* — paprastoji spalgena).

Nuo išgąsčio daugiausia gydydavo valerijonų šaknų nuoviromis, bizūnėlių, rūtų arbata, kurią gerdavo arba ja prausdavo vaikus. Taip pat vartodavo „parstapo" (*Bronia alba L.* — baltoji driekana), baltųjų pinavijų šaknų, šalpusnio (*Tussilago Farfora L.* — ankstyvasis šalpusnis), geltonųjų dobilų arbatą. Nuo priemėčio į vandenį, kuriame maudydavo vaikus, įpildavo truputį durnadagilio (*Datura Stramonium L.* — durnaropė) skysčio. Kai kurie pasakoja, kad nuo išgąsčio padedančios šviežios ar džiovintos juodųjų serbentų (*Ribes nigrum L.*) uogos. Nuo nemigos gerdavo aguonų sėklų arba džiovintų aguonų galvučių arbatą.

Epilepsiją ėriškiečiai vadino nuomaru. Nuo jo duodavo gerti žydinčio putino (*Viburnum epulus L.*) arbatą. Nuo galvos skausmų gerdavo krapų, jonažolių, čiobrelių arbatą, kad ištrauktų karštį, skepeta prie galvos pririšdavo žalių burokų lapų. Akių uždegimą gydydavo takažolių arbatos arba rūtų su rūgusiu pienu kompresėliais. Skaudančias ausis skalaudavo šilta ramunėlių arbata. Ug-

niažolės arba raschodniko arbatą gerdavo nuo dantų skaudėjimo.

Tinstant ir skaudant sąnariams, manė, jog žmogus serga „ramatu" (reumatu). Nuo jo gerdavo dilgėlių, čiobrelių, šv. Petro raktelių (*Primula veris L.* — pavasarinė raktažolė) arbatą, kaštonų žiedų antpilus. Nuo kaulų skaudėjimo vartojo kraujažolių arbatą.

Senovėje vėžio visai nežinota. A. Kaupienės nuomone, „gumbas būdavo galbūt vėžys išsikerojęs". Vėžiui gydyti ėriškiečiai rekomenduoja „kondroto" šaknų nuovirą ar degtinės antpilą.

Kraujavimui sustabdyti ant žaizdos dėdavo gysločio arba beržo lapų, barstydavo sutrintą kraujažolę, užpildavo bulvių krakmolo, sutrintos anglies, dėdavo voratinklių. Kad žaizda geriau gytų, ją plaudavo arniko (*Arnica montana sp.*) nuoviromis arba pabarstydavo sutrintu žaliu arniku, dėdavo močekalapių (*Tussilago Farfora L.* — ankstyvasis šalpusnis), alijošiaus, gysločio, kopūsto lapų, gerdavo šermukšnio uogų arbatą. Nudegimus patepdavo sėmenų aliejumi, liepų žievės nuoviromis, kiaušinio baltymu.

Odos pūlinius irgi gydydavo augalinėmis priemonėmis. Duodavo gerti meliotų (*Melilotus albus L.* — baltažiedis barkūnas), sidabražolių (*Potentilla L.*), našlaitėlių, centurijos arba kraujažolių arbatos. Ant tvinkinio dėdavo tarkuotą morką, jaunų beržų pumpurų arba užplikytų karštu vandeniu beržų bei gysločių lapų, sėmenų.

Nuo rožės gerdavo raudonųjų dobilų (*Trifolium pratense L.*), ievos (*Padus avium Mill.* — paprastoji ieva) žiedų arbatą, tepdavo patinusias vietas tepalu, pagamintu iš džiovintų ramunių žiedų, dervos, žibalo, sviesto arba iš ruginių miltų, kanapių grūdų, kiaušinio trynio, taukų.

Nuo spuogų gerdavo ir prausdavosi asiūklių (*Eguisetum arvense L.* — dirvinis asiūklis) arbata. Nuo miežio (akies voko pūlinys) gydėsi puplaiškių arbata. Iššutus tarpupirščiams, prikišdavo į juos ruginių šiaudų arba džiovinto tabako.

Moterų ligoms gydyti vartodavo baltųjų dilgėlių (*Lamium album L.* — baltažiedė notrelė) ir baltųjų lelijų arbatą.

Gydymas kai kuriomis vaistažolėmis buvo labai paplitęs. Manė, kad jonažolių, čiobrelių, ramunėlių, kmynų arbata ir alijošius gydo visokias ligas.

Gyvulinės kilmės produktai Ėriškių apylinkėse gydymui buvo mažiau vartojami. Gamindami tepalus, sutrintus augalus sumaišydavo su sviestu ar kiaulės taukais ir jais trindavo skaudamas vietas. Rakšties vietą tepdavo kiškio taukais. Nuo kokliušo gerdavo šviežią kumelės pieną. Užsilaikius šlapimui, virindavo sudžiovintą kiaulės pūslę ir duodavo nuoviras ligoniui gerti.

Džiovintos rupūžės antpilus rekomenduodavo gerti nuo voties, nuo skarlatinos, nuo gerklės skaudėjimo, nuo blogumo (blogo virškinimo). Vaistams gaminti gyvą rupūžę pakabindavo galva žemyn, kad subėgtų į ją nuodai, džiovindavo saulėje, paskui galvą virdavo ir duodavo sergančiam gerti. Gyvą arba sudžiovintą gyvatę užpildavo degtine ir antpilo lašais gydydavo nuo gumbo, nuo krūtinės skaudėjimo, nuo negerumo. Nuo džiovos gerdavo šunų taukus.

Gydydavosi žmonės ir gyvulių išmatomis. Sergančiam tymais duodavo gerti avies spirų arbatos. Ir šiandien tose apylinkėse daugelis senų žmonių pasakoja, kad žmogaus šlapimas — labai geri vaistai nuo plaučių uždegimo. Egzemą gydydavo dėdami kompresėlius su šlapimu.

Daugelis čia išvardytų liaudies gydomosios medicinos priemonių rekomenduojama ir šiuolaikinėje farmacijoje. Tai rodo ėriškiečių liaudies medicinos racionalumą. Tačiau šalia racionalių priemonių, kaip matome, pasitaiko nemažai ir nieko bendra su medicina neturinčių.

Buvo gydoma ir be vaistų — fizioterapinėmis priemonėmis. Sergančiam plaučių uždegimu arba diegliais šone, statydavo „bankas" (taures). Jos būdavo stiklinės, dar seniau — metalinės. Jei tokių taurių neturėjo, statydavo molinius „uzboniukus". Šildymo būdai buvo įvairūs: dėdavo prie skaudamos vietos butelį šilto vandens, įkaitintą plytą, ištrintą ir sudžiovintą kiaulės pūslę, pripiltą šilto vandens.

Prie skaudamos gerklės dėdavo šiltus kompresus arba kojinę, pripiltą karštų pelenų, o prie galvos — šaltus kompresus. Kartais tą vandenį dar pasūdydavo, įpildavo į jį acto arba burokų rasalo.

Atskirą senosios liaudies medicinos dalį sudarė gydymas magiškomis priemonėmis. Ėriškių apylinkėse šie gydymo būdai dabar jau nebežinomi. Neteko rasti mokančių užkalbėti, nepavyko sužinoti užkalbėjimų formulių.

Aišku tik, kad užkalbėjimai praeito šimtmečio pabaigoje čia buvo praktikuojami. Buvo užkalbama nuo rupūžės, gyvatės įkirtimo, pasiutusio šuns įkandimo. Užkalbėdavo tiesiog ant žaizdos arba kopūsto lapo, duonos riekelės, ruginių miltų, ant mėlyno popieriaus. Užkalbant buvo prijungiami ir kai kurie krikščionių religiniai elementai — žegnojama žaizda arba popierius, kalbami poteriai, kartais atžagariai, t. y. pradedant nuo pabaigos. „Atneša kopūsto lapą, ištiesia, uždeda jį ant rožės, vedžioja su pirštu ir šnibžda kažką",— pasakoja E. Lyberienė. A. Bygienė (gim. 1894 m.) priduria: „Man kartą užkalbėjo ant kopūsto lapo. Kažką murma, bet aš nesuprantu, rodos, poterį atžagariai kalba". Kartais užkalbantieji apie ligonio raudoną dėmę vedžiodavo pinigą. Paimdavo keletą negyvų bičių, truputį korio, žiupsniuką ruginių miltų, viską sumaišę, sudėdavo į puodą, uždegdavo ir rūkydavo nuo rožės.

Pasakoja, kad karpos pranykdavo, trinant lango stiklo rasą rytą ir vakare tuo pirštu, ant kurio yra karpa, arba atžagaria ranka triskart perbraukiant kiaulę prieš šerius saulei tekant. Esant mėnulio delčiai, rankas plaudavo kiaulės šlapimu, tepdavo karpas putomis, kurios susidaro vandeniu vilgant ruošiamos kepti duonos kepalą. Kiti patrindavo kur nors rastu senu kaulu, kurį vėl padėdavo atgal į tą pačią vietą, arba zuperiniu maišu, kurį po to pakasdavo po lietaus lašais. Dedervines *(Herpes)* gydydavo taip: rytą, kai langų stiklas būdavo rasotas, su bevardžiu pirštu sukdavo aplink ratą prieš saulę, ir sakydavo: „Labs vakars, dedervine", o vakare — „Labs ryts, dedervine". Manė, kad taip erzinama ji greičiau pranyks. Miežį gydydavo nugąsdindami: „Fiū, tau miežis!". Prietarais gydydavo nuo išgąsčio, nemigos. „Jei vaikas išsigąsdavo šuns,— pasakoja A. Kaupienė,— tai šuns plaukus nukirpdavo, vaiką paimdavo į rankas, uždengdavo paklode ir rūkydavo tais plaukais saulei leidžiantis. Kartais motina ištraukdavo seiles iš vaiko burnos ir spjaudavo tris rozus". Jei vaikas blogai miegodavo, paimdavo iš kambario kampų samanėlių, pagrandydavo nuo stalo kojų, įdėdavo viską į vandenį ir prausdavo vaiką. Po tik ką gimusio vaiko pagalve, kad jis būtų gudrus, visą parą laikydavo knygą, o kad būtų labai sumanus, tai ant jos vaiką dar ir apvartydavo.

Reikia pažymėti, kad, nepaisant magiškų priemonių, būrimų ir užkalbėjimų, ėriškiečiai ir XIX a. daugiausia gydėsi racionaliomis, patirtimi patikrintomis gydymosi priemonėmis. Pvz., gyvatės įkirtimo vietoje dėdavo tabako, duonos su druska, verždavo kaspinu, rišdavo tabako nuovirų kompresus.

Apie liaudies akušeriją Ėriškių apylinkėse surinkta mažai žinių. Dar visai neseniai, prieš 2—3 dešimtmečius, moterys čia beveik visada gimdydavo namuose. Būta prityrusių priėmėjų — bobučių, kurios padėdavo gimdyvei. Pavyzdžiui, V. Kriaučiūnienė sakosi „pagavusi" apie 40 naujagimių. A. Pazukienė — irgi apie 40, o A. Nefienė — net 200. Teikti pagalbą gimdyvėms jos išmoko pačios arba viena nuo kitos. Didelis dėmesys buvo kreipiamas į švarą. Eidama prie gimdyvės, priėmėja švariai apsivilkdavo, užsirišdavo švarią prijuostę, nusikarpydavo nagus, du kartus su muilu nusiplaudavo rankas, patiesdavo gimdyvei švarią paklodę. Gimdymo metu priėmėja būdavo gana pasyvi. Gimdymą palikdavo natūraliai eigai. Užėjus skausmams, gimdyvę paguldydavo į lovą, kartais pavedžiodavo. Gimdymui pagreitinti šildydavo gimdyvės kojas, duodavo jai gerti medetkų arbatos, šaukštelį medaus, porą rugių skalsių stiklinėje vandens, po liemeniu padėdavo voliuką. Vaisiaus padėties iš anksto nenustatydavo. Vaisiaus pūslės nepjaudavo. Jei kūdikis gimdavo kojytėmis arba strėnomis į priekį (sėdynine pirmeiga), nieko nedarydavo arba jį truputį patraukdavo, kol pasirodydavo petukai; jiems pasirodžius, skubėdavo ištraukti galvutę, kad kūdikis neuždustų. Pasirodžius galvutei, ją suimdavo dviem smaližiais pirštais. Kad traukiant pirštai neslystų ir nagais nesužeistų kūdikio, juos apvyniodavo švariai išplautu perkeliu. Placentą susukdavo į švarų skudurą ir užkasdavo į žemę kamaroje po girnomis, po namų pamatais ar tvarte. Labai kraujuojančiai ligonei prie pilvo dėdavo šaltą kompresą, užverždavo viršum kelių kojas, o rankas — viršum alkūnių. Prieš gimdymą ir po jo moterį apiplaudavo virintu vandeniu su ramunėlėmis. Nukraujavusiai ligonei duodavo geresnį maistą. Po gimdymo ligonės vidurius surišdavo rankšluosčiu. Keltis gimdyvei leisdavo po 3—7 dienų. Gimus kūdikiui, priėmėja triūsdavo apie jį. Virkštelę (bambutę) perrišdavo lininiu ar vilnoniu siūlu per 2—3 pirštus nuo pilvuko, paskui ją nukirpdavo ir palikdavo nudžiūti.

Nuolat stebėdavo, kad ji nekraujuotų. Kūdikį prausdavo nedidelėje geldoje šiltu (kartais virintu) vandeniu. Ant virkštelės dėdavo sausą drobinį skudurą, retkarčiais jį suvilgydavo arbata. Virkštelei pūliuojant, ant jos dėdavo ramunėlių arba motinos pieno kompresėlius. Vystydamos kūdikį, jo pilvuką du kartus apvyniodavo juosta — valiniu, kojytes ištempdavo ir standžiai suverždavo. Jei vaikas gimdavo priduseęs, iš karto virkštelės nenukirpdavo. Kad atsigautų, sūpuodavo, truputį sušerdavo ranka, šlakstydavo šaltu vandeniu. Pirmą parą naujagimį maitindavo ramunėlių arbata. Tik nuo antros paros jis gaudavo motinos pieno. Po gimdymo bobutė dar pasilikdavo prie gimdyvės keletą dienų arba kasdien ją aplankydavo, prižiūrėdavo naujagimį ir motiną, prausdavo, patardavo.

Apie nėščiosios higieną mažai težinota. Nėščiai moteriai liepdavo sunkiai nekelti, neperšalti, vengti nervinių sukrėtimų. Gresiant persileidimui, liepdavo ramiai gulėti, ant pilvo dėti šaltą kompresą.

Pastaruoju metu, esant nemokamam gydymui ir pakankamai medicinos įstaigų, liaudies medicina Ėriškių apylinkėse nesinaudojama. Čia pateiktieji duomenys turi tik pažintinę istorinę reikšmę ir prisidės prie platesnių lietuvių liaudies medicinos istorijos tyrinėjimų.

LIAUDIES METEOROLOGIJA UPYTĖS APYLINKĖJE

VYTAUTAS BALIŪNAS

Iš kartos į kartą su pasakomis ir padavimais, patarlėmis ir priežodžiais, dainomis ir raudomis buvo perduota liaudies sukaupta patirtis, kaip atspėti orą pagal gyvosios ir negyvosios gamtos požymius. Mūsų proseneliai, per šimtmečius stebėdami gamtą, įprato skirti požymius, pagal kuriuos galima spręsti apie būsimą orą.

Nors liaudies meteorologija yra panaši visoje Lietuvoje, tačiau kiekviena vietovė turi ryškų lokalinį charakterį. Norint išaiškinti, pagal kuriuos požymius prognozuoja orą Upytės apylinkės gyventojai, buvo apklausiami įvairaus amžiaus žmonės. Talkininkaujant Ėriškių aštuonmetės mokyklos mokiniams, vadovaujamiems geografijos mokytojos Teklės Kulikauskienės, buvo apklausti 177 asmenys. Upytės aštuonmetės mokyklos mokiniai,

vadovaujami geografijos mokytojos Vlados Slavikauskienės, apklausė 47 asmenis. Taigi apklausta daugiau kaip 200 žmonių, užrašyta daugiau kaip 2000 atsakymų. Juos išanalizavus, buvo išskirti 539 ilglaikės ir trumpalaikės prognozės variantai, o tai leidžia daryti kai kurias išvadas apie Upytės apylinkės liaudies meteorologiją.

Upytės apylinkės gyventojai, prognozuodami orą, remiasi tiesioginiais gamtos reiškinių (dangaus spalvos, atmosferos vaiskumo, debesuotumo, vėjų krypties ir stiprumo), žmogaus savijautos, gyvūnų elgesio, augalų ir kt. stebėjimais. Mitologinio pobūdžio prietarais paremtų spėjimų negausu.

Visus Upytės apylinkėje užrašytus oro spėjimus apibūdina 4 lentelė.

4 lentelė

Trumpalaikės ir ilgalaikės orų prognozės variantų užrašymų skaičius

Prognozės pobūdis	Variantų skaičius pagal prognozės požymius			
	Pasikeitusi žmogaus savijauta, paukščių, gyvulių, gyvūnų elgesys	Augalijos požymiai	Negyvosios gamtos požymiai	Meteorologiniai spėjimai
Trumpalaikė	199	24	226	7
Ilgalaikė	40	8	18	17
Iš viso:	239	32	244	24

Pabandykime paanalizuoti tuos oro spėjimus, palyginti juos su šiuolaikine meteorologija.

Iš pateikėjų medžiagos matyti, kad, prognozuodami orą, jie naudojasi ne vienu kuriuo, o visu požymių kompleksu ir palyginti neblogai atspėja besiartinantį orą. Tiesa, sutinkame vienas kitam prieštaraujančių požymių, atsiradusių iškraipant iš lūpų į lūpas perduodamą kartų informaciją.

Trumpalaikė prognozė

Pagal žmonių savijautą, gyvulių, paukščių, vabzdžių ir kitų gyvūnų elgseną. Užrašyta 13 variantų spėjimų pagal žmogaus savijautos pakitimus. Daugumas spėjimų

apie orų pakitimus remiasi pablogėjusia žmonių, daugiausia vyresnio amžiaus, sergančių reumatu, širdies ligomis, savijauta. Štai ką sako liaudies meteorologija: „Ligoniui labai pablogėja sveikata prieš oro atmainą". „Jei sergančiam reumatu pradeda skaudėti sąnarius, bus lietaus". „Seniems žmonėms suka sąnarius, bus oro atmaina".

Senų, nesveikuojančių žmonių organizmas labai jautrus atmosferos slėgio, drėgmės pasikeitimams. Taigi senyvo amžiaus žmonės beveik visuomet pajunta artėjančius orų pasikeitimus.

Liaudis pastebėjo, kad „nuovargis ima prieš lietų", „prieš lietų ima snaudulys". Vasarą prieš lietų dažniausiai būna karštas, drėgnas oras, o tai iš tikrųjų greit sukelia dirbančio žmogaus nuovargį, snaudulį.

Tuo tarpu spėjimas „Vaikai išdykauja — bus vėjo" — savotiška vaizduotėje susidariusi vaikų judrumo ir vėjo darbo padarinių (medžio šakų lingavimas, lapų skraidymas ir kt.) asociacija, nieko bendra neturinti su meteorologija.

Daug užrašytų oro spėjimų remiasi naminių ir laukinių gyvulių bei paukščių, vabzdžių ir kitų gyvių elgesiu įvairiose situacijose.

Labiausiai populiarūs upytiečių ir ėriškiečių meteorologijoje šuo, katė, gaidys, vištos, varnos, kregždės, varlės, rupūžės, bitės, skruzdėlės ir kt. gyvūnijos atstovai.

Neįprastą šunų ir kačių elgesį skabyti žolę žmonės pavertė populiariu besiartinančio lietaus spėjimu. Gana prieštaringai aiškinamas šuns bei katės voliojimasis: „Šuo kočiojasi prieš šaltį", „Šuo voliojasi — bus lietaus" ir t. t. Ir vis tai „reikšmingi" besiartinančio lietaus, sniego, darganos, šalčio požymiai. Spėjimai „Besipjaunantys šunys vėjus atneša" arba „Katė žaidžia su šuniukais — bus lietaus" — tik lakios fantazijos vaisius.

Karštą dieną suaktyvėja vabzdžiai, mintantieji gyvulių krauju. Gindamasis nuo jų, „arklys purto karčius", „arklys galva linguoja", „karvės zylioja (laksto)". Juk tai netiesioginis, teisingai pastebėtas besiartinančio lietaus požymis, nes po didelių kaitrų beveik visuomet būna lietus, perkūnija.

Gaidžiui liaudies meteorologijoje skiriama garbinga gero meteorologo vieta. Patikėjus jo prognoze, nebereikalingas būtų ir barometras. Koks platus jo veiklos diapazonas: „Gieda priešpiet — lis", „Gieda popiet — šals",

„Gieda po pietų — nustos lyti", „Gieda ant tvoros — bus giedra", „Gieda ant prieklėčio ar patvory po krūmais — lis" ir t. t.

Užrašytoje liaudies meteorologijoje vyrauja tie paukščiai, kuriuos žmogus tose apylinkėse daugiausia sutinka: tai varnos, žvirbliai, kregždės ir kt. Iš jų elgesio prognozuodami orą, kaimo meteorologai daugeliu atvejų yra teisūs.

Kai kurie gyvūnai labai jautrūs atmosferos slėgimo, temperatūros, drėgnumo, atmosferos įelektrinimo kitimui. Vabzdžiai, jausdami oro pasikeitimą, skraido žemai. Kregždės, čiurliai, kurie minta tais vabzdžiais, gaudydami juos, taip pat nusileidžia į pažemę. Žmonės vabzdžių nemato, tad ir gimsta teisingas, labai populiarus oro spėjimas: „Kregždės skraido žemai — bus lietaus".

Spėjimo „Varnos tupi medžių viršūnėse ir žiūri į šiaurę — šals, į pietus ar į vakarus — bus atodrėkis" atsakymui raktą duoda užrašytas spėjimas: „Į kurią pusę žiūri medžio viršūnėje tupėdama varna, iš tos pusės pūs vėjas". Žiemos metu šaltos oro masės atslenka iš šiaurės ar rytų, o vakariai ir pietų vėjai — šiltų oro masių palydovai. Paukščiai, tupėdami medžių viršūnėse, atsuka galvas prieš vėją, kad nebūtų šiaušiamos plunksnos. Štai ir gyvas vėjarodis. Taigi šis spėjimas, papildomas kitais, gali būti tikras.

Geras barometras yra bitės, skruzdės. Jos labai jautrios oro pasikeitimams. Skruzdės, pajutusios artėjant blogą orą, skubiai užtaiso šapeliais skruzdėlyno angas, o bitės skuba į avilį arba neišskrenda iš jo. Žmonės tuo pasinaudoja ir daro teisingas prognozes.

Pagal augalijos požymius meteorologinių spėjimų užrašyta daug mažiau — tik 24 trumpalaikės prognozės variantai.

Apylinkėje žinomas savos gamybos „barometras". Tai prie sienos prikalta eglės šakelė, kuri prieš lietų nusvyra, o prieš giedrą — pakyla. Išaiškinti šio „barometro" veiklą galima taip: prieš lietų, padidėjus oro drėgmei, atsileidžia spygliai, ir šakelė nulinksta, o drėgmei sumažėjus (tai būna gražių vasaros orų metu), spygliai ir šakelė sudžiūva ir riečiasi aukštyn.

Žinomi ir kiti „barometrai": „Miškas ošia — bus lietaus", prieš lietų aprasoja kai kurių augalų lapai ir t. t. Čia taip pat aiškinama padidėjusia oro drėgme.

Pagal negyvosios gamtos požymius užrašyta labai daug spėjimų, kurioje apie besiartinančius orų pasikeitimus sprendžiama pagal optinius atmosferos reiškinius: įvairias aureoles (drignes, ratus), stulpus apie saulę, mėnulį, apie tris saules ir t. t.

Visi šie reiškiniai paaiškinami lūžimu šviesos spindulių, einančių per ore esančius vandens lašelius ar ledo kristalėlius. Iš užrašytų spėjimų matome, kad aureolių (ratų) daugiausia matyti apie mėnulį. Iš tikrųjų taip ir yra, nes tokie pat ženklai aplink saulę geriau matyti tik per tamsų stiklą arba veidrodiniame stovinčio vandens atspindy.

Spėjimus „Apie mėnesį mažas ratas — bus staigus oro pakitimas", „Apie mėnesį didelis šviesos ratas — nestaigus oro pakitimas" galima paaiškinti tuo, kad, esant atmosferoje dideliems vandens lašeliams (kartu ir didelei oro drėgmei, būdingai prieš lietų), aplink šviesulį dėl spindulių lūžimo tam tikru kampu susidaro mažesnė aureolė, ir atvirkščiai.

Plunksniniai debesys sudaryti iš smulkių ledo kristalėlių. Spinduliai, eidami per tokius debesis, lūžta, ir susidaro „didelis šviesos ratas", „trys saulės", „stulpai". Kadangi plunksniniai debesys — ciklono pranašai, šilto oro fronto artėjimo ženklas, tai jų pasirodymas, ypač po to didėjantis debesuotumas, teisingai liaudies aiškinamas artėjančio blogo oro (lietaus, sniego) požymiu.

Vaivorykštės pasirodymas dar neleidžia spręsti apie lietaus trukmę. Norėdami pasinaudoti vaivorykšte, spręsdami apie lietaus trukmę, turime žinoti, kokios jos ryškiausios spalvos. Vyraujanti raudona spalva rodo, kad atmosferoje yra daug stambių vandens lašelių. O tai ir yra drėgno, lietingo oro požymiai. Vyraujanti žalia spalva rodo, kad atmosferoje nedaug vandens garų. Vadinasi, ir lietaus galime nelaukti.

Stiprėjantis žvaigždžių mirgėjimas — padidėjusios oro drėgmės, taip pat ir besiartinančių kritulių požymiai.

Raudonai vakares žaras nudažo ore esantys vandens garai. Taigi raudonos žaros — artėjančio drėgno, lietingo oro požymis.

Net 41 pateikėjas, prognozuodamas orą, paminėjo vėją. Iš tikrųjų, vėjai — besiartinančio ciklono, o kartu ir šilto oro fronto su krituliais požymis. Labai teisingas pa-

sakymas: „Rytą ir vakare vėjas silpnas, dieną stiprus — bus gražus oras".

„Dūmai kyla aukštyn — bus giedra", — teigia net 14 pateikėjų. Tai tikrai besiartinančio gero oro požymis; atvirkščiai, dūmų kritimas — blogo oro požymis. Įdomus iš dūminių pirkių laikų išlikęs spėjimas: „Jei dūminėje pirkioje dūmai neina pro duris — bus lietaus". Tai atitinka kitą mūsų minėtą atvejį apie dūmus.

Palyginti labai tikslūs užrašyti spėjimai pagal debesis, jų formą, slinkimo kryptį. „Jei iš ryto dangus skaistus, bet apie 10 valandą pasirodę apskriti buriniai debesys didėja iki popiečių, o vakarop dingsta — bus gražus oras". Juk tai atslenkančio anticiklono požymiai, ir pagal juos galima spręsti apie gerą, šiltą orą. Tačiau, „jei buriniai debesys vakarop nepražūna, galima laukti lietaus ar oro pablogėjimo".

Giedromis vasaros naktimis oras atvėsta, vandens garai kondensuojasi, susidaro rūkas, o padidėję jo lašeliai iškrinta ir tokiu būdu atsiranda rasa. Rytą, saulei patekėjus, rūkas išsisklaido, rasa išgaruoja. Tuo tarpu, užslenkant ciklonui su šilto oro mase, naktį menkai atvėsta ir rūkas nesusidaro. Neiškrinta ir rasa. Tai ir yra artėjančio lietaus, darganos požymiai. Tad visiškai teisūs liaudies meteorologai, sakydami: „Nėra rasos nei rūko — bus lietaus", „Jei daubose, lomose pakyla rūkas, o saulei patekėjus, išsisklaido — bus gražus oras".

Artėjant drėgnam orui, lietui, kaip jau minėta, padidėja oro drėgmė, todėl teisingai net 34 pateikėjai pareiškė, kad „mėsa varva — nuo lietaus". Dėl tos pačios priežasties, „pamatų akmenys šlapiuoja", „druska sudrėksta", „žirklės rūdija".

Drėgname ore geriau girdėti įvairūs garsai. Taigi „toli girdėti — bus lietaus", „tykus vakaras, girdėti garsų atskambiai — bus lietaus, sniego".

Krintant temperatūrai, pagal bendruosius dėsnius, traukiasi daiktai. Dėl tos priežasties labiau įsitempia laidai, kurie kaip muzikinio instrumento stygos, pučiant ir labai silpnam vėjui, gaudžia. Taigi giedras, šaltas oras prognozuojamas: „Kaukia laidai — šals", o kaip rezonatorius — laidų virpesio išdava — „prieš šaltį telefono stulpai kaukia".

Plačiai žinomi dar tokie oro spėjimai: „Vanduo šulinyje kyla — bus šaltis", „Eketėse vanduo išsilieja prieš šaltį", „Šuliniuose vanduo nuslūgsta prieš lietų".

Pagal mitologinius ir kitus požymius. Mūsų dienas pasiekė ir tokie trumpalaikiai oro spėjimai, kurie susiję su prietarais. Šypsnį sukelia tokios prognozės: „Moterų daug susirenka į vieną kambarį — bus dargana" (matyt, moteriško klegesio asociacija) arba: „Suskaitai dvylika plikių — šaltis sprogs, bus šilčiau".

Ilgalaikė prognozė

Iš Upytės apylinkėje užrašytų orų spėjimų (4 lent.) matyti, kad 84,6% jų sudaro trumpalaikiai ir tik 15,4% — ilgalaikiai spėjimai. Taigi ilgalaikiams oro spėjimams skiriama mažiau dėmesio. Liaudis mažiau randa ir „požymių", pagal kuriuos būtų galima spręsti, atspėti po kelių mėnesių ar pusmečio būsiantį orą. Daugelį požymių, pagal kuriuos liaudis daro trumpalaikę prognozę, šiuolaikinė meteorologija gali paaiškinti ir pripažinti, tačiau ilgalaikės prognozės užrašyti variantai turi tik nedidelę tiesos dalelę, daug čia mitologinio prado.

Pagal gyvulių, paukščių ir kitų gyvūnų elgesį iš 40 į šį skyrių patekusių spėjimų variantų pusėje spėjimų kalbama apie praskrendančių paukščių — gervių, žąsų, gandrų, gegučių ir kitų — elgesį. Kai kurie iš šių spėjimų — tai tik gamtos reiškiniuose įvykusio fakto konstatavimas: „Pavasarį, atskridus kregždėms, šalčių nebebus". Juk aišku, kad kregždės parskrenda tik atšilus orams, ir tokia „prognozė" beveik visada tikra. Pagal išskrendančių gervių, žąsų skridimo aukštį liaudies meteorologai spėja apie besiartinantį ilgą ar trumpą rudenį. O skridimo aukštis priklauso nuo šiltų ar šaltų oro masių, nuo vėjo krypties. Tačiau nuo jų priklauso tik trumpalaikiai orų reiškiniai, ir daryti ilgalaikes prognozes nėra pagrindo.

Skruzdžių, pelių elgesys — tai taip pat įvykusio fakto — padidėjusios drėgmės — rezultatas.

„Pavasarį kurmiai rausia kurmiarausius slėnyje — bus sausas ruduo" ir atvirkščiai. Bet tai ne sauso ar drėgno rudens, o esančio sauso ar drėgno pavasario požymiai. Kurmiai nesirausia permirkusioje, dar neišdžiūvusioje dirvoje. Išdžiūvus lomoms, kurmiai nusileidžia iš kalvelių į žemesnes vietas.

Pagal augalijos požymius. Į šį skyrių pateko tik 8 spėjimų variantai. Vieni iš jų paremti fenologiniais stebėjimais, pvz., „Po ievų žydėjimo būna šalnos". Kai kuriems spėjimams pagrindą davė neįprasti gamtos reiškiniai, kaip „Rudenį pražysta obelys ir vyšnios — bus ilgas ruduo". Ieškodami šio neįprasto reiškinio priežasčių, liaudies meteorologai ir padarė toli siekiančias išvadas. Rudeninis pavasarį žydinčių augalų žydėjimas nėra labai retas reiškinys. Pavieniai augalai pražysta dažnai (tai atsitinka paprastai pažeistiems augalams), tačiau maždaug kas 10 metų augalai pražysta masiškai. Nustatyta, kad rudenį augalai žydi tuo atveju, kai vegetacijos periodu juos veikia neįprasti ir dideli orų pasikeitimai ar neįprastos sąlygos. Be to, jei vasara labai palanki augalų vegetacijai, sukrautuose augalų pumpuruose susidaro maisto medžiagų perteklius. Rudenį, esant palankioms orų sąlygoms, augalai gali pradėti žydėti antrą kartą. Obelys, vyšnios pražysta rudenį po ilgai trukusių šiltų, giedrų orų. Taigi toks Upytės apylinkėje užrašytas spėliojimas ne tiek būsimo, kiek jau esamo gero oro požymis.

Pastebėta, kad pavasarį ir rudenį maždaug tuo pat metu toje vietovėje būna šalnos. Liaudies meteorologai pagal fenologinius stebėjimus įsidėmėjo ir jų pasirodymo, tiksliau sakant, jų padažnėjimo laiką. Taip kilo spėjimas: „Po ievų žydėjimo būna šalnos". Bet tai nereiškia, kad šalnos turi būtinai būti.

Pagal negyvosios gamtos požymius. Negausūs ir ilgalaikiai spėjimai pagal negyvosios gamtos požymius. Jų išskirta tik 18. Pateikėjų skaičius taip pat nedidelis — 31. Tuo tarpu pagal panašius požymius trumpalaikių spėjimų variantų užrašyta net 224.

Daugelis pateikėjų pagal žiemą įvairiais aspektais sprendžia apie būsimą vasarą.

Iš dalies teisūs pateikėjai sakydami: „Daug sniego ir didelės pusnys — vasara bus derlinga ir šilta". Su pirma teiginio dalimi iš dalies galima sutikti, nes sniego danga apsaugo žiemkenčius nuo iššalimo ir derlius gali būti geras (nors derlingumas priklauso ne vien nuo šių sąlygų), tačiau pagal sniego dangos storį nėra pamato teigti, kad vasara bus šilta.

Šerkšną žiemą lyginti su lietumi vasarą nėra pakankamai pamato. Tiesa, dabar nustatyta, kad ciklišKai besikeičiantis saulės dėmių skaičius turi tam tikros įtakos

ir žemės atmosferai, taigi ir orams. Spėjimas pagal „apšerkšnijusią" žiemą apie lietingą vasarą teisingas tik lietingais metais.

„Apie medį nėra sniego — bus ilga žiema". Tai savotiškas „termometras" esamoms sąlygoms nustatyti, bet ne orams numatyti. Žiemą medžio temperatūra būna aukštesnė už aplinkos temperatūrą. Taigi, esant nešaltiems orams, apie medį sniegas ir nušyla.

Išgirstas griaustinis — savotiškas vasaros pranašas. Šiam reiškiniui liaudies meteorologai irgi suteikė vasaros savybių „pranašo" vaidmenį. „Jei pavasarį pirmąkart išgirsime griaustinį pietuose — bus šilta vasara, žiemiuose — šalta",— sako ėriškiečiai ir upytiečiai. Beje, ne tik jie. Šis spėjimas labai paplitęs mūsų respublikoje.

To paties elektros išlydžio garsą (griaustinį) žmonės, kad ir netoli vienas nuo kito gyvendami, gali girdėti skirtingose pusėse. Taigi tas pats griaustinis vieniems žmonėms „pranašauja" gerą, šiltą (jei jie pirmąkart išgirdo griaudžiant pietuose), o kitiems — šaltą, nemalonią vasarą (jei išgirdo griaudžiant šiaurėje).

Pagal mitologinius požymius. Iš būdingesnių, prietarais paremtų spėjimų užrašyta: „Kas per vestuves grando katilus, per to vestuves ar laidotuves bus pūga", „Per kūčias sninga — per Joną lis", „Per kūčias gausiai sninga — bus geras medunešis". Ne tik šiose apylinkėse, bet ir kitose Lietuvos vietose plačiai žinomi pasakymai „Martynas (XI.11) ant vandens — kalėdos (XII.25) ant ledo, Jurginės (IV.23) su lapu" turi tam tikrą pamatą, aišku, susijusį ne su vardais, o su laiku. Žmonės pastebėjo, kad anksti prasidėję šalčiai — dar ne žiemos pradžia. Po ankstyvų šalčių beveik kasmet atšyla. Taip ir gimė spėjimas: „Martynas ant vandens — kalėdos ant ledo". Ilgai užsitęsus rudeniui, gruodžio pabaiga beveik visada būna „su ledu".

Vasario, kovo, balandžio pirmosios dienos liaudies meteorologijoje kažkodėl labai reikšmingos, „nulemiančios" visus metų laikus. Nors tos rūšies spėjimų užrašyta nedaug, tačiau žmonėse jie žinomi daug plačiau.

Liaudies meteorologija vaidina tam tikrą praktinį vaidmenį kaimo gyvenime. Kai kurie vizualiniai požymiai savotiškai gali papildyti ir šiuolaikinę meteorologiją.

ETNOGRAFINĖS MEDŽIAGOS PATEIKĖJAI

(pavardė, gimimo metai, medžiagos užrašymo metu — 1970 m. — buvusi gyvenamoji vieta)

Bagdonienė P., g. 1895 m., Užliaušių k.
Banaitis Jonas, 1890 m., Palivarko k.
Barauskienė Marija, 1900 m., Žaibgalos k.
Bygienė Antanina, 1894 m., Sabonių k.
Cemnolonskas Adolfas, 1900 m., Žvirblių k.
Drąsutienė Michalina, 1899 m., Ėriškių k.
Gėgžnienė Jadvyga, 1913 m., Valatkiškio k.
Gritėnienė Apolonija, 1912 m., Radikonių k.
Joneikienė Ona, 1886 m., Barklainių k. Ramygalos apyl.
Juozapaitienė Ona, 1896 m., Ėriškių k.
Kaupienė Antanina, 1884 m., Ėriškių k.
Klimaitienė Elžbieta, 1900 m., Ėriškių k.
Klimaitis Jonas, 1894 m., Ėriškių k.
Koleišienė Apolonija, 1904 m., Rojūnėlių k.
Kranauskaitė Vincenta, 1881 m., Žvirblių k.
Kriaučiūnienė Veronika, 1900 m., Rojūnų k.
Krištanaitis Petras, 1910 m., Ėriškių k.
Kunskas Antanas, 1897 m., Ėriškių k.
Laurinčiukienė Antanina, 1914 m., Ėriškių k.
Levickas Antanas, 1908 m., Papiškių k.
Lyberienė Elžbieta, 1896 m., Žaibgalos k.
Lyberienė Kazimiera, 1896 m., Ėriškių k.
Lyberienė Ona, 1911 m., Ėriškių k.
Marozaitė Agnė, 1918 m., Ėriškių k.
Marozienė Bronė, 1905 m., Mintaušio k.
Masiliūnaitė Domicelė, 1901 m., Žvirblių k.
Masiliūnas Pranas, 1906 m., Ėriškių k.
Masiokaitė Nastė, 1903 m., Palivarko k.
Nefas Juozas, 1895 m., Ėriškių k.
Nefienė Anastazija, 1903 m., Ėriškių k.
Nefienė Antanina, 1872 m., Gėlainių k.
Nefienė Kotryna, 1890 m., Ėriškių k.
Nemanienė Karolina, 1893 m., Papiškių k.
Pakeltienė Barbora, 1899 m., Kumpių k.
Pakeltis Jeronimas, 1891 m., Kumpių k.
Pazukienė Apolonija, 1884 m., Rojūnų k.
Peleckas Albinas, 1908 m., Ėriškių k.
Peleckas Aleksas, 1900 m., Ėriškių k.
Peleckienė Barbora, 1872 m., Ėriškių k.
Peleckienė Janina, 1928 m., Papiškių k.
Peleckienė Joana, 1900 m., Ėriškių k.
Petraitis Juozas, 1888 m., Tvankstės k.
Plekštienė Kotryna, 1922 m., Tvankstės k.
Raicevičienė Stefanija, 1896 m., Ėriškių k.
Railienė Antanina, 1905 m., Ėriškių k.
Rankelienė Marija, 1904 m., Žaibgalos k.
Rimaitė Kotryna, 1901 m., Ėriškių k.
Rimaitienė Rozalija, 1904 m., Vitriškio k.

Rinkūnienė Agnė, 1900 m., Papiškių k.
Sniečkaitė Sofija, 1911 m., Ėriškių k.
Statkevičienė Ona, 1915 m., Papiškių k.
Šliurpienė Michalina, 1918 m., Rojūnų k.
Tarutienė Uršulė, 1899 m., Papiškių k.
Tarutis Jurgis, 1903 m., Papiškių k.
Truščinskienė Antanina, 1913 m., Ėriškių k.
Tvaska Stasys, 1894 m., Sabonių k.
Valikonienė V., 1905 m., Žaibgalos k.
Venckūnienė Ona, 1900 m., Deveikiškio k.
Vidikšienė Jadvyga, 1902 m., Ėriškių k.
Vizbarienė Viktorija, 1898 m., Papiškių k.
Urbonienė Ona, 1888 m., Papiškių k.

KALBA IR ŽYMUSIS JOS PUOSELĖTOJAS

ĖRIŠKIŲ TARMĖ [101]

JONAS ŠUKYS

Senas ir didelis Ėriškių kaimas palyginti gerai išlaikęs gimtąją tarmę. Tačiau pastaruoju metu tradicinė tarmė šiek tiek niveliuojasi, po truputėlį nyksta. Kaip visas tarmes, ją veikia ir literatūrinės kalbos įtaka.

Ėriškių tarmės terminą čia vartojame sąlygiškai, dėl patogumo. Reikėtų sakyti *Ėriškių šnekta.* Ši šnekta pri-

[101] Straipsnyje daugiausia remtasi senųjų, neraštingų ar mažai raštingų, šios tarmės atstovų kalbos stebėjimu: 1. Barboros Peleckienės, g. 1872 m., beveik visą laiką gyvenusios Ėriškiuose; 2. Katrės Kunskienės (1893—1969), augusios ir gyvenusios Ėriškiuose; 3. Antano Kunsko, g. 1897 m., augusio ir gyvenusio Ėriškiuose; 4. Vincentos Kranauskaitės, g. 1881 m., augusios ir gyvenusios prie pat Ėriškių, Žvirblių k.; 5. Rozalijos Garuckienės, g. 1917 m., augusios ir gyvenusios Ėriškiuose; 6. Ignieškos Rinkūnienės, g. 1900 m., augusios ir gyvenusios šalia Ėriškių, Papiškių k.; 7. Jono Banaičio, g. 1890 m., augusio ir gyvenusio 3 km nuo Ėriškių į Ramygalos pusę, Palivarko k.

Tarmė straipsnio autoriaus buvo tyrinėjama 1959 m. vasarą, papildomai — 1970 m. vasarą.

klauso aukštaičių tarmės pačiai didžiausiai šakai — *rytų aukštaičiams*, nors geografiniu atžvilgiu Ėriškiai yra Vidurio lygumoje. Rytų aukštaičius tarybiniai dialektologai dabar skirsto į 6 patarmes. Ėriškiai įeina į stambiausią rytų aukštaičių patarmę — *panevėžiškius*. Panevėžiškių patarmė labai nevienalytė. Ypač skiriasi šiaurės panevėžiškiai nuo pietų panevėžiškių. Ėriškiai priklauso *pietų panevėžiškiams*.

Pagal kitokį (ankstesnįjį) tarmių skirstymą Ėriškiai priklauso *rytų aukštaičiams pantininkams*. Už 3—4 km į šiaurę nuo Ėriškių jau prasideda pontininkai. Artimiausia didesnė gyvenvietė Upytė kalba „pontininkiškai". Maždaug už 20 km į rytus (Míežiškiai, Raguvà) gyvena puntininkai.

Ėriškių tarmės apžvalgą pradėsime nuo *fonetikos* ir *kirčiavimo* dalykų.

Daugumas Ėriškių tarmės garsų tokie patys, kaip ir literatūrinėje kalboje, tačiau vienas kitas skiriasi. Trumpieji *i, u* tariami neįtemptai, neaiškiai, labiausiai žodžio gale. Tiek žodžio gale, tiek kamiene ėriškiečių trumpieji *i, u* žymimi *ι, ν*. Ilgieji balsiai *ė, o* tokie kaip literatūrinės kalbos būna tik kirčiuoti. Nekirčiuoti *ė, o* žodžio gale yra trumpi ir susiaurėję. Ėriškiečiai, kaip ir visi rytų aukštaičiai, turi vidurinės eilės balsius *ė, i*, kurie žymimi *ε, ы*, o priebalsis prieš juos visada kietas, pvz.: *matε* „mataĩ", *mιlεk* „mylėk", *bvldы* (ištiktukas) [102].

Dėl spausdinimo ženklų stygiaus kirčiuotų balsių *ι, ν, ε, ы* priegaidė nepažymėta. Skaitytojas suvoks, kad jei žodyje joks kitas skiemuo kirčio ženklo neturi, tad kirčiuotini *ι, ν, ε, ы*.

Priegaides ėriškiečiai turi keturias.

1. Tvirtapradę, pvz.: *láime* „láimė", *láukι* „láukia", *kéikι* „kéikia", *pántĩs'* „pántis", *týltvs* „tiltas".

---

[102] Kad būtų patogiau spausdinti ir kad plačiajai visuomenei lengviau būtų skaityti, transkripcija (garsų žymėjimas) labai suprastinta. Nežymimas balsių ilgumas (išskyrus įprastas raides *y, ū*). Kitur balsio ilgumą galima jausti iš kirčio ženklų ´ arba ~ (čia galūnės balsiai kiek aptrumpėję). Nekirčiuoti ar kirčiuoti ženklu ` balsiai visada trumpi. Subtilesni dvibalsių bei mišriųjų dvigarsių vieno ar kito sando kokybės bei kiekybės niuansai nežymimi. Tačiau priebalsių asimiliacija žymima, pvz.: *rãzdava* „rãsdavo", *ušãla* „užšalo". Minkštinamojo ženklelio *i* vietoje rašomas apostrofas ('). Apostrofas dar vartojamas priebalsio minkštumui žodžio gale žymėti.

2. Tvirtagalę, pvz.: *laũkvs* „laũkas", *vaĩkvs* „vaĩkas", *keĩčı* „keĩčia", *muĩlvs* „muĩlas", *svñkvs* „sunkùs".

3. Vidurinę, kuri būdinga pailgėjusiems trumpiesiems balsiams. Dėl spausdinimo patogumo ir dėl to, kad labai panaši į tvirtagalę, ji visur žymima tvirtagale, pvz.: *kỹtvs* „kìtas", *bern'ũkvs* „berniùkas".

4. Kirstinę, kuri būdinga kirčiuotam žodžio galui (trūkstant spausdinimo ženklų, ji pažymėta tvirtagale arba, kur yra *ε, ы,*— visai nežymėta). Ilguosius balsius ir dvibalsius kirstinė priegaidė žodžio gale sutrumpina ne taip žymiai, pvz.: *akỹ* „akyjè", *vaikũ* „vaikų", *javaĩs,* tačiau balsius *ė, ε, o* ši priegaidė sutrumpina vos ne iki trumpųjų, pvz.: *nešẽ* „nešeĩ", *gerε* „geraĩ", *buvõ* „buvaũ".

Trumpųjų kirčiuotų skiemenų priegaidės negirdėti. Jie žymimi kairiniu kirčio ženklu, pvz.: *katràs, nèš, jìs, namvs, trvktelεk.*

Ten, kur literatūrinė kalba turi trumpuosius kirčiuotus *a, e,* ėriškiečiai juos pailgina šiais atvejais:

a) savybiniuose įvardžiuose, pvz.: *mãna* „màno", *tãva* „tàvo", *sãva* „sàvo";

b) aukštesniojo laipsnio būdvardžiuose, pvz.: *gerẽsnıs'* „gerèsnis", *mažẽsnıs'* „mažèsnis", *mažẽsne* „mažèsnė";

c) veiksmažodžių bendratyse ir iš jų išvestose formose, pvz.: *kãst'* „kàsti", *nẽšt'* „nèšti", *nẽždava, nẽšim, nẽštvm, nẽš'k. . .;*

d) veiksmažodžių priešdėliuose, pvz.: *ãpsvke* „àpsukė", *prãneše* „pranešė", *nẽveže* „nèvežė".

Žodžių kamieno ilgųjų balsių ir dvibalsių *ie, uo* tvirtapradė ir tvirtagalė priegaidė Ėriškiuose supanašėjusios, iš klausos atskirti jų nebeįmanoma. Dialektologai tokiu atveju žymi arba vidurinę, arba tvirtagalę. Šiame straipsnyje nuosekliai žymima tvirtagalė, nes ji labiau atitinka tarimą, pvz.: *grũdvs* „grúdas", *rũkvs* „rũkas", *šõkv* „šóka", *sõdvs* „sõdas", *piẽnvs* „pienas", *šiẽnvs* „šiẽnas".

Ėriškiečiai kirčiuoja ne visada taip, kaip kirčiuojama literatūrinėje kalboje. Jie kirtį dažnai atitraukia. Kirtis visada atitraukiamas nuo dabartinės trumpos galūnės į ilgą prieš einantį skiemenį, pvz.: *adatẽlvs* „adatėlės", *laũkvs* „laukùs", *šırdıs'* „širdìs", *vıršvs* „viršùs", *mıñkštv* „minkštà", *baĩsv* „baisù", *ž'ũr'v* „žiūriù", *veřpı* „verpì".

Toks kirčio atitraukimas kalbos moksle vadinamas sąlyginiu. Tačiau šių dienų Ėriškių tarmė iš sąlyginio kirčio atitraukimo jau pereina į vadinamąjį visuotinį kirčio atitraukimą, kuris ypač būdingas šiaurės panevėžiškiams. Šitas perėjimas dar nepasibaigęs, todėl užfiksuota daugybė nenuoseklumų ir svyravimų. Iš ilgos galūnės į ilgą prieš einantį skiemenį kirtį dažniau atitraukia, pvz.: *liẽtɛ* „lietaĩ, t. y. lietūs", *vaĩkɛ* „vaikaĩ", *skaĩč'o* „skaičiaũ", *vžmiršɛ* ir *vžmiršɛ* „užmiršai", *neblõgɛ* „neblogai", tačiau kartais ir neatitraukia, pvz.: *velnẽ* „velniaĩ", *gaidỹs'* „gaidys", *isigvndõ* „išsigandaũ". Iš trumpos galūnės į trumpą prieš einantį skiemenį kirtis dažniau neatitraukiamas, pvz.: *švvà, balà, gvbv* „gubà", *linvs* „linùs", *dvi geldelv, rvgel'vs, skani, kitv* „kità", bet užfiksuota ir atitraukimo pavyzdžių: *dvris'* „durìs", *mètvs* „metùs", *givènv* „gyvenù". Iš ilgos galūnės į trumpą prieš einantį skiemenį kirtis paprastai niekada neatitraukiamas, pvz.: *rvgẽ* „rugiaĩ", *spenẽ* „speniaĩ", *sesuõ, linũ, javaĩs, lazdõs, bvvõ* „buvaũ", *gan'õ* „ganiaũ", *skanẽ* „skaniaĩ", *matɛ* „mataĩ"; tiktai keletas pavyzdžių girdėta, kur kirtis šiuo atveju buvo atitrauktas: *ràš'o* „rašiaũ", *bvvo* „buvaũ". Apskritai, kirčio atitraukimo svyravimai Ėriškiuose tokie ryškūs, kad tame pačiame sakinyje tas pats žodis kartais sukirčiuojamas skirtingai, pvz.: *Àš ẽ j o kárvės' mélšt', bvvo išvìrtvs, i j õ pas dãktara, dãve vaistũ, bỹški ger'aũ pasidãre.* Kartais pozicija ta pati, o kirčiavimas skiriasi, pvz.: *gèrɛ sakɛ* „geraĩ sakaĩ".

Kirčio atitraukimas stiprėja, einant nuo Ėriškių į šiaurę, į Upytės pusę, ir silpnėja, einant į pietryčius, į Ramygalos pusę.

Skiemens, į kurį atitrauktas kirtis, priegaidė visada tvirtagalė, pvz.:

šir̃dis' „širdìs", plg. *šỹrdi* „šìrdį";

baĩti „baltì", plg. *báltvs* „báltas";

miñkštv „minkštà", plg. *mýnkštvs* „mìnkštas".

Kirčio atitraukimas paveikė žodžio galo vokalizmą, todėl Ėriškiuose, kaip ir visuose panevėžiškiuose, žodžio kamieno ir žodžio galo garsų dėsniai ne visai tie patys.

Mažiau skirtumų nuo literatūrinės kalbos turi žodžių kamienas.

1. Kirčiuoti ilgieji balsiai ir dvibalsiai žodžio kamiene tariami taip, kaip literatūrinėje kalboje, pvz.: *rãtvs* „rãtas", *žẽme* „žẽmė", *dẽt'* „dėti", *rỹtvs* „rỹtas", *lõvv* „ló-

va", *grãdvs* „grũdas", *láime* „láimė", *pláukvs* „pláukas", *kéikı* „kéikia", *liẽt'* „líeti", *duõt'* „dúoti".

Tvirtagalių ir nekirčiuotų dvibalsių *ai, au, ei, ui* pirmasis sandas šiek tiek redukuotas, ne toks aiškus, kaip literatūrinėje kalboje, bet ši ypatybė straipsnio transkripcijoje neatsispindi, pvz.: *vaĩkvs* „vaĩkas", *laũkvs* „laũkas", *keĩčı* „keĩčia", *muĩlvs* „muĩlas".

Nežymimas ir balsio *e* platėjimas. Šis balsis platėja, kai tolesniame skiemenyje yra užpakalinės eilės balsis, pvz.: *gẽrvs* „gẽras", *mẽtɛ* „mẽtai"; tariama beveik kaip *g'ãrvs, m'ãtɛ.*

2. Kirčiuoti trumpieji žodžio kamieno balsiai yra ilginami (iš klausos atrodo — iki visiško ilgumo), pvz.: *kỹtvs* „kìtas", *mỹškvs* „mìškas", *bũva* „bùvo", *bern'ũkvs* „berniùkas", *mãna* „màno", *senẽsnıs'* „senėsnis".

3. Ilginamas žodžio kamieno tvirtapradžių dvigarsių *il, ĩm, in, ir, ul, um, un, ur* pirmasis sandas, pvz.: *mýltɛ* „mìltai", *vškýms'v* „užkìmsiu", *gýrtvs* „gìrtas", *mýnka* „mìnko", *kůl't'* „kùlti", *kůmštıs'* „kùmštis", *kl'ůnksı* „kliùnksi", *kůrmıs'* „kùrmis". Jei minėtieji dvigarsiai yra tvirtagaliai, jų pirmasis sandas kiek redukuotas, pvz.: *pĭrštvs* „pĭrštas", *šĭmtvs* „šĭmtas", *pvĭlkvs* „pulkas", *svñkvs* „sunkùs".

4. Nekirčiuoti žodžio kamieno ilgieji balsiai ir dvibalsiai trumpinami.

a) Nekirčiuoti *į, y* bei *ų, ū* trumpėja ir tariami kaip *ı, v*, pvz.: *grıžõ* „grįžaũ", *vıžẽlɛs* „vyžėlės", *grvdẽlıs'* „grūdėlis", *s'vlãlıs'* „siūlėlis".

b) Nekirčiuoti *ė, o* trumpėdami keičia ir savo kokybę — siaurėja, todėl virsta *ı, v*, pvz.: *grıbl'ũkvs* „grėbliùkas", *pavılavɛ* „pavėlavaĩ", *žmvgẽlıs'* „žmogėlis", *kraujãžvla* „kraujãžolė", *bl'vvỹmvs* „bliovìmas".

c) Nekirčiuoti *ie, uo* trumpėdami taip pat keičia savo kokybę ir tariami kaip *e, v*, pvz.: *letũvĭškɛ* „lietùviškai", *susỹreč'o* „susìriečiau", *svl'ũkvs* „suoliùkas", *dvnýte* „duonýtė", *jvdũmvs* „juodùmas" [103].

5. Ėriškių tarmės žodžio kamieno tvirtapradžiai *ám, án, ém, én* išlaikomi sveiki, pvz.: *sámtıs', pántıs', pémpe* „pėmpė", *žvéngı* „žvéngia". Tai vadinamoji pantininkavimo ypatybė. Tvirtapradiškos prigimties *am, an, em, en*

[103] Kai kurie ėriškiečiai vietoj nekirčiuotų žodžio kamieno *o, uo* po minkštojo priebalsio jau taria *ɩ* (beveik *i*), pvz.: *blɩvỹmvs* „bliovimas", *„jɩdũmvs* „juodùmas".

išlieka sveiki ir būdami nekirčiuoti, pvz.: *tamsũmvs* „tamsùmas", *langẽlıs'*, *pemp'ũkvs* „pempiùkas", *žvengỹmvs* „žvengìmas".

Tvirtagaliai *am, an, em, en* tiek kirčiuoti, tiek nekirčiuoti verčiami *vm̃, vñ, ım̃, ıñ* (išskyrus esamojo laiko šaknį, neseniai atėjusius žodžius ir dar kai kuriuos atvejus), pvz.: *svm̃dem* „samdėm", *svmdỹdavɛm* „samdýdavom", *rvñkv* „rankà", *rvnkẽla* „rankėlė", *tımpı* „tempia", *tımpỹmvs* „tempìmas", *pıñkı* „penkì", *pınk'õlekv* „penkióleka, t. y. penkiólika".

Žodžio kamieno *ą, ę* tiek kirčiuoti, tiek nekirčiuoti, neatsižvelgiant į priegaidę, kitais garsais neverčiami, pvz.: *žãsi* „žąsį", *trãšos* „trąšos", *trẽšı* „tręšia", *trašũ* „trąšų", *patrešỹmvs* „patręšìmas".

6. Žodžio pradžioje vietoj dvibalsio *ei* paprastai tariama *ai*, pvz.: *aĩnv* „einù", *aĩk* „eĩk", *aĩgvlıs'* „eigulỹs", *ail'õm* „eiliõm, t. y. eilėmìs". Žodžio pradžios *e* dažniau išlaikomas sveikas, pvz.: *ežỹs'*, *ešerẽ* „ešeriaĩ", *ežerũ*, nors apie Pãpiškius, Palivárką užfiksuota ir *až'ũkvs* „ežiùkas", *ãžervs* „ẽžeras". Kai kurių žodžių pradžioje *e* verčia *a* visi ėriškiečiai, pvz.: *ãkete* „eketė", *Alenv* „Elenà".

Žodžio galūnė nuo literatūrinės kalbos galūnės skiriasi labiau negu žodžio kamienas.

1. Žodžio galūnėje ilgieji balsiai išlikę sveiki tik kirčiuotoje pozicijoje. Jų priegaidė kirstinė, todėl šie ilgieji balsiai kiek trumpesni kaip literatūrinėje kalboje, pvz.: *tã* „tą, tõ", *anã* „aną, anõ", *katrõ* „katróji, t. y. katrà", *kvk'õs* „kokiõs", *gaidỹs'*, *mıškũ*.

2. Dvibalsių likimas žodžių galūnėje ėriškiečių tarmėje labai nevienodas.

Tvirtapradžiai dvibalsiai tiek uždaroje, tiek atviroje galūnėje visada išlaikomi sveiki, pvz.: *katrái* „katrái, (su) katrà", *katráis* „katràs", *kabaldái* (ištiktukas), *pvs'áu* „pusiáu".

Tvirtagaliai dvibalsiai sveiki išlieka tik uždaroje galūnėje, ypač *aĩ, eĩ, iẽ, uõ*, tik dvibalsių *aĩ, eĩ* pirmasis sandas yra kiek redukuotas, pvz.: *sv taĩs javaĩs, sv tıvaĩs* „su tėvaĩs", *ketvreĩs' mẽtais, kvkeĩs' arkleĩs'* „kokiaĩs arkliaĩs", *pakeĩs* „pakeĩs", *patiẽs* „patiẽs", *tvk'uõs* „tokiuõs, t. y. tókius". Atviroje kirčiuotoje galūnėje sveiki paprastai išlieka tik *ie, uo*, pvz.: *aniẽ, katriẽ, akmuõ, sesuõ*.

Atviroje galūnėje kirčiuoti tvirtagaliai dvibalsiai (išskyrus *ie, uo*) yra virtę ilgaisiais balsiais, kuriuos kirstinė priegaidė kiek sutrumpinusi. O nekirčiuoti atviros galūnės žodžio galo visi dvibalsiai virtę trumpaisiais balsiais. Tas virtimas toks:

a) *au* virtęs *o*, pvz.: *bvvõ* „buvaũ", *ısıgvndõ* „išsigandaũ", *skaĩč'o* „skaičiaũ", *ravẽjo* „ravėjau". (Beje, *au* virtęs *o* kai kurių tarmės atstovų kalboje ir uždaroje galūnėje. Šalia *alaũs, sõdž'aus* užfiksuota *alõs, sõdž'os*);

b) *ai, ei* po kietojo priebalsio virtę *ɛ*, pvz.: *vaĩkɛ* „vaikaĩ", *gerɛ* „geraĩ", *kẽlɛ* „kėlei";

c) *ei, ai* po minkštojo priebalsio virtę *ė*, pvz.: *kãtė* „kãtei", *nešẽ* „nešeĩ", *mẽdžė* „mėdžiai", *svečẽ* „svečiaĩ".

d) *ui* virtęs *v*, pvz.: *paskv* „paskuĩ";

e) nekirčiuotas *ie* virtęs trumpuoju *ė*, pvz.: *šỹtė* „šitie", *klɛtės'* „klėties";

f) nekirčiuotas *uo* virtęs trumpuoju *o*, pvz.: *mẽno* „mėnuo", *kėik'os* „kėikiuos".

3. Nekirčiuoti ilgieji balsiai *ą, į, y, ų, ū* žodžio gale sutrumpėję iki trumpųjų, pvz.: *meĩrga* „meĩrgą", *vaĩka* „vaĩką", *ãki* „ãkį", *miškẽli* „miškėly, t. y. miškelyje", *mẽtu* „mėtų", *sũnu* „sũnų". Trumpėjimas balsio kokybės nepakeitęs. Išimtį sudaro senojo nosinio balsio ę trumpėjimas. Šio balsio atliepimai žodžio galūnėje labai įvairuoja.

Apie Pãpiškius, Palivárką vienaskaitos galininko ę sutrumpintas nepakeičiant kokybės, pvz.: *kãte* „kãtę", *kárve* „kárvę", *teisýbe* „teisýbę", tačiau dalyvių galūnėse vietoj ę tariamas trumpasis *i*, pvz.: *bũvis'* „bùvęs", *pasmýrdis'* „pasmìrdęs", *áugi* „áugę", *nukrỹti* „nukrìtę". Žvìrbliuose abiem šiais atvejais vietoj ę užfiksuotas trumpas siauras *ė*, pvz.: *kãtė* „kãtę", *žẽmė* „žẽmę", *dãvės'* „dãvęs", *suprãšė* „suprašę". Šitaip tariama apie Upýtę, Naujãmiestį, Pãnevėžį ir dar labiau į šiaurę. Pačiuose Ėriškiuose tas *ė* kai kurių tarmės atstovų kalboje tiek susiaurintas, kad girdėti *i* (ar *ı*), pvz.: *pũsmergi* „pùsmergę", *kráutuvi* „kráutuvę".

4. Atviroje kirčiuotoje galūnėje vietoj literatūrinės kalbos *o, ė* tariama ilgi ar dėl kirstinės priegaidės kiek aptrumpėję *a, e*, pvz.: *tã* „tõ", *anã* „anõ", *katẽ* „katẽ", o atviroje nekirčiuotoje galūnėje — trumpi *a, e*, pvz.: *ãkmena* „ãkmeno", *mõke* „mókė". Uždaroje kirčiuotoje galūnėje yra ilgieji *o, ė*, nesiskiriantys nuo literatūrinės

kalbos, pvz.: *kvk'õs* „kokiõs", *katẽs'* „katẽs". Jeigu galūnė nekirčiuota, tie *ė, o* būna trumpi, pvz.: *duõnos, sveikãtos, kárvės', kãtės'*.

5. Tiek uždaroje, tiek atviroje galūnėje visi trumpieji balsiai po kietojo priebalsio suplakti į vieną balsį *v*, kuris nekirčiuotas vos girdimas, pvz.: *nãmvs* „nãmas", *nãmv* „nãmu, t. y. nãmui", *sv namv, namvs, su akelv* „su akelė", *galvv* „galvà", *sv gálvv* „su gálva", *dỳrbv* „dìrbu", *dỳrbv* „dìrba". Po minkštojo priebalsio visi trumpieji žodžio galūnės balsiai suplakti į balsį *ı*, pvz.: *vẽjıs'* „vẽjas", *akıs'* (vns. vrd. ir dgs. gal.), *katıs'* „katės", *dařžı* „daržė", *jõjı* „jója", *kẽlı* „kẽlia", *kelı* „kelì". Senieji ėriškiečiai po minkštojo priebalsio dar nėra suplakę balsio *u*, ką jau yra padarę visi kiti panevėžiškiai, pvz.: *namel'vs* „nameliùs", *aš tur'v* „turiù", *gal'v* „galiù", *tỹl'v* „tyliù", *stõv'v* „stóviu".

Iš priebalsių tarimo skirtumų pirmiausia minėtinas *l* kietinimas prieš *e, ę, ei, en, ė*.

1. Balsis *e* po sukietinto *l* žodžio kamiene visur virtęs *a*, pvz.: *lãdvs* „lẽdas", *vẽlanvs* „vẽlenas", *gelažỹnıs'* „geležìnis", o žodžio gale tariamas *v* — kaip ir visi užpakalinės eilės balsiai po kietojo priebalsio, pvz.: *pelvs* „pelės", *k'aũlvs* „kiaulės", *sv akelv* „su akelė", *tv vařlv* „tu vařle!".

2. Dvibalsis *ei* po sukietinto *l* žodžio kamiene virtęs *ai*, pvz.: *láidžı* „léidžia", *láis'k „léisk"*. Atviroje žodžio galūnėje *ei* po sukietinto *l* virtęs *ε*, pvz.: *sáulε* „sáulei", *skarẽlε* „skarẽlei", *malε* „maleĩ".

3. Mišrusis dvigarsis *en* po sukietinto *l* tariamas *an*, tačiau, būdamas tvirtagalis, jis per pereiginį *an* jau virtęs *vn*, pvz.: *svsılvñkvs* „susilenkusi", *slvnkstỹs'* „slenkstỹs, t. y. sleñkstis", *lvñtv* „lentà — iš *lantà*, kaip *rvñkv* — iš *rankà*".

4. Balsis *ė* po sukietinto *l* žodžio kamiene virtęs *ε*, pvz.: *lεk* „lėk", *klεtıs'* „klėtis", *lεkỹmvs* „lėkìmas". Toks pat virtimas yra ir uždaroje žodžio galūnėje, pvz.: *kalεs* „kalẽs", *sáulεs* „sáulės", *vıžẽlεs* „vyžẽlės". Atviroje žodžio galūnėje literatūrinės kalbos *ė* po sukietinto *l* atitinka ėriškiečių *a*, pvz.: *sáula* „sáulė", *balãla* „balẽlė", *nedỹdela* „nedìdelė", *prapuõla* „prapúolė".

5. Balsis *ę* po sukietinto *l* žodžio galūnėje atliepia nevienodus garsus. Vienaskaitos galininko galūnėje po sukietinto *l* daugumas ėriškiečių taria trumpą siaurą *ε*, pvz.:

nẽšası skarẽlɛ, pastãte bažnıtẽlɛ, ỹškase viẽna dvbẽlɛ, net kartais beveik *ы*, pvz.: *tũrı kũlы* „kũlę", tačiau kai kurių tarmės atstovų šnekoje pasitaiko ir *a*, pvz.: *tã saujẽla* „tą saujẽlę". Dalyvių galūnėse *l* paprastai nekietinamas ir vietoj *ę* tariamas trumpasis *i*, pvz.: *kẽlis'* „kėlęs", *neišãlis'* „neišsãlęs".

6. Neseniai į tarmę atėjusiuose žodžiuose priebalsis *l* dažniausiai nekietinamas, pvz.: *pleñtvs* „plėntas", *lémpv* „lémpa", *lénkvs* „lénkas".

Seniesiems tarmės atstovams nebūdingi priebalsiai *ch, f, h* (tariama *k, p, g*), pvz.: *makãnıkvs* „mechãnikas", *kvlıgãnvs* „chuligãnas", *prvñtvs* „fròntas", *gvsãrvs* „husãras".

Žodžio pradžioje kai kuriais atvejais mėgstama pridėti priebalsius:

a) prieš *ie* pridedamas *j*, pvz.: *jĩẽška, jiẽvos;* kai kada *j* pridedamas ir prieš *e, ė*, pvz.: *ješıs'* „ešìs, t. y. ašìs", *jẽdv* „ėda", *Jẽrıškė* „Ėriškiai", bet dažniau pasakoma be *j;*

b) prieš *uo* pridedamas *v*, pvz.: *vuõgv* „úoga", *vuõdegv* „uodegà", *vuõdžı* „úodžia", *žémvvgės'* „žémuogės".

Trumpų žodelių gale priebalsius mėgstama numesti, pvz.: *ı* „iř", *à* „ař", *dà* „dár", *vẽ* „vẽl", *nebẽ* „nebẽr".

Gerai išlaikytas žodžio galo priebalsių minkštumas, jei seniau po šių priebalsių yra ėję priešakinės eilės balsiai ar dvibalsiai *ei, ie:*

a) bendratyse, pvz.: *gér't', kúl't', nẽš't'* (plg. kitų tarmių *gérti, gértie,* taip pat *gérty* — Míežiškiai, Kařsakiškis);

b) liepiamosios nuosakos vienaskaitos II asmenyje, pvz.: *gér'k, kúl'k, nẽš'k* (minkštinami tik prieš *k* einantys priebalsiai, pats *k* žodžio gale neminkštinamas), plg. kai kurių tarmių *gérki, gérkie;*

c) esamojo laiko padalyviuose, pvz.: *išláidžın't'* „išléidžiant", *nemãtvn't'* „nemãtant", *pareĩnvn't'* „pareĩnant";

d) ištiktukuose, pvz.: *trèkš't', žỹp't'* „žýbt", *strỹkt', viñgvr'* „viñgur";

e) kai kuriuose vienskiemeniuose žodeliuose, pvz.: *mán'* (plg. žemaičių *mùnie*), *gál'* (plg. *gãli*), *kõl'* (plg. *kõlei*).

Ėriškių tarmei, kaip ir kitiems panevėžiškiams, būdingas retas reiškinys — žodžio galo priebalsio *s* asimiliacinis minkštinimas po priešakinės eilės balsių, pvz.: *trỹs'*

kárvės' „trỹs kárvės", *šešıs' katıs'* „šešiàs katės", *mẽs'* „mẽs", *rešvtỹs'* „riešutỹs, t. y. riešutas", *vélnıs,* „vélnias". Retkarčiais minkštinami ir kai kurie kiti priebalsiai, kaip antai *n: tvlỹn'* „tolỹn", *labỹn'*. Asimiliacinio minkštumo nebūna būsimojo laiko III asmenyje, pvz.: *matıs* „matỹs", *sakıs* „sakỹs".

Nuo literatūrinės kalbos kai kuo skiriasi ir Ėriškių tarmės *morfologija.* Mažiau skirtumų turi žodžių daryba, daugiau — žodžių kaityba.

Iš mažybinių priesagų daiktavardžio moteriškajai giminei dažniausiai dedama *-elė* (daugiaskiemeniams — *-ėlė*), pvz.: *geldẽla* „geldẽlė", *saujẽla, skarẽla, vgnẽla, vıžẽlės, bažnıtẽla, šlepetẽlės.* Vyriškajai giminei dažniausiai dedama *-elis* (daugiaskiemeniams — *-ėlis*), pvz.: *kalnẽlıs', žmvgẽlıs', brvzdvklelıs', dvbılelıs',* arba *-iukas,* pvz.: *brvl'ũkvs* „broliùkas", *sen'ũkvs, brandal'ũkvs, vırbal'ũkvs.*

Iš būdvardžio ypatingesnių priesagų minėtina *-ienis,* kuri dažniausiai vartojama kalbant apie maisto produktus, pvz.: *bvlbiẽnė blỹnɛ* (t. y. bulviniai blynai), *kvetiẽnė mýltɛ, mežiẽnės', avıžiẽnės' kruõpos.*

Skaitvardžiai nuo 11 iki 19 senųjų tarmės atstovų paprastai sakomi su *-eka,* pvz.: *venuõlekv, dvỹlekv, ... devın'õlekv.*

Kai kuriems žodžiams ėriškiečiai mėgsta pridėti įvairių pasturdėlių. Vietoj skaitvardžio *dù* senieji dažniau sako *dũjen, dũjenos,* vietoj įvardžių *àš, tù, jì* — neretai *àšenos, tũjenos, jınãjos.* Įvairių pasturdėlių daugiausia pridedama kai kuriems prieveiksmiams ir prieveiksminiams žodeliams, pvz.: *A č ı n ã j o s ganỹsı? Gãlı nvskrỹst' ı nvsılaist' t ı n ã j o s* (t. y. Mėnulyje). *K ã gı sẽnıs' bedarıs — davái lekt' n a m õ l e. I mán' aĩt' n a m vl' ũ k a* „namoliùko". *Apı Mãženıs' ẽgl'u d a ũ g a l e. Aĩkım v ẽ l e k* (t. y. dar kartą). *Sesuõ apsıžėnıje, brõlė v ẽ l e k o s* (t. y. irgi).

Vietoj prieveiksmio *per daug* paprastai vartojamas žodelis *par,* kuris tarmėje, rodos, jau tapęs priešdėliu, pvz.: *nepardỹdelıs' žmvgẽlıs'; neparsenẽ* „ne per seniaĩ" *rãše; ı àš neparlabɛ žınõ.*

Kai kurie silpnesniųjų kamienų (t. y. III, IV ir V linksniuotės) daiktavardžiai ar atskiri jų linksniai galūnes tarmėje jau gavę iš stipresniųjų kamienų, t. y. iš I ar II linksniuotės daiktavardžių, pvz.: *Nėra nı viẽna ž m õ g a.*

Papuõla l i ẽ t ε „lietaĩ, t. y. líetūs". *Và ã k m e n v s: stõk vnt ã k m e n a ι pasiẽksι. Bãva tvkι m õ t e r e* „móterė, t. y. móteris". *S e s e r ẽ s'* „seserės, t. y. seserìs" *dvktẽ rãšė, kat prι d v k t e r ẽ s' gιvėnv. Pagėda dvñčė* „dančiai, t. y. dantys". *Netrvnkỹk d ũ r'u* „dùrių, t. y. dùrų". *Žuv'ũ? — gι lỹdžė, kuõjos, karõsε.*

Kai kurie žodžiai Ėriškiuose yra ne tik kito kamieno, bet ir kitos giminės negu literatūrinėje kalboje. Sakoma *dalge* (dalgė, t. y. dalgis), *paũkšte* (t. y. paũkštis). Išlaikytas senasis Vilniaus vardo kamienas *Vìlnia* (linksniuojama kaip *móčia*), pvz.: *Parsιkẽla vn V ỳ l n'a gιvént', õška Výln'o laĩke.*

Daiktavardžiai, kurie turi galūnę *-a* po kietojo *l*, pvz.: *balà, ganιklà, Ramỹgala,* suplakti su daiktavardžiais, kurių galūnė *-a* yra atsiradusi palyginti neseniai dėl *l* kietėjimo, pvz.: *sáula* „sáulė", *pelã* „pelė", ir linksniuojami taip, kaip *sáula, pelã*, pvz.:

vns. kilm. *bãlεs, ganỹklεs, Ramỹgalεs* (kaip *sáulεs);*

vns. gal. (Žvìrbliuose) *bãlε, ganỹklε, Ramỹgalε* (kaip *sáulε*);

vns. viet. *bãlε, ganỹklε, Ramỹgalε* (kaip *sáulε*),

dgs. vard. *bãlεs, ganỹklεs* (kaip *pẽlεs*);

dgs. kilm. *bãl'u, ganỹkl'u* (kaip *pel'ũ*) ir t. t.

I ir IV linksniuotės daiktavardžių vienaskaitos naudininkas turi galūnę *-u*, ne *-ui*, pvz.: *tám brõl'v Jõnv, tám vél'n'v, tám gaidž'ũkv, tám sũnv.*

Vienaskaitos vietininkas, kuris literatūrinėje kalboje turi galūnes *-oje, -ėje, -yje, -uje*, Ėriškiuose yra sutrumpėjęs ir tariamas be paskutinio skiemens *-je*, pvz.: *Viẽnvs skersιnẽlis' v e n õ p ũ s ė, kỹtvs — k ι t õ p ũ s ė, p a č'a m̃ v ι d v r ỹ — skılãla.* Vyriškosios giminės būdvardžių ir įvardžių vienaskaitos vietininko galūnė irgi sutrumpinta, pvz.: *senam̃* „senamė", *anam̃* „anamė".

Daugiskaitos vietininkas dažniausiai vartojamas su pilna galūne, pvz.: *kel'uõsι kemuõsι* „keliuosė kiemuosė", *tuõsι kapuõsι, Ėrιšk'vsι* „Ėriškiuose", *Pãpιšk'vsι* „Pãpiškiuose", *Ũškaln'vsι* „Ùžkalniuose".

Visų vardažodžių ir įvardžių daugiskaitos naudininkas galūnę turi atėjusią iš dviskaitos, todėl tariamas be *-s*, pvz.: *vỹram, rvñkom, katẽm, tiẽm mažiẽm paršam, tõm tιkrõm seserỹm.*

Tokią pat galūnę turi ir daugiskaitos įnagininkas, išskyrus I ir IV linksniuotės daiktavardžius, pvz.: *sv kõjom, sv sesỹtėm, sv šakným, sv šulkỹnėm svknẽlɛm, sv tõm tıkrõm seserým.*

Dviskaita Ėriškių tarmėje yra išnykusi, išlaikytas tik galininko linksnis, pvz.: *Tãr'am dv sũnv. Dv mẽnes'v išgvlɛjo* „išgulėjau". *Parsỹneš'o dvı geldelv. Rãda dv senv baravỹkv.* (Veiksmažodžių dviskaitos nebėra nė likučių, pvz.: *Pasısvėikınem abỹdvı, pasıbvč'ãvem.*)

Iš būdvardžio morfologinių ypatybių pirmiausia minėtina, kad beveik nevartojami įvardžiuotiniai būdvardžiai,— juos pakeičia paprastieji, gana dažnai su priesagomis *-ėlis* ir *-ulis*, pvz.: *Serbıñtɛ — raudõnı ı balt ı; juõdu bũdava, ale mãžv. Didž'ũla* (duktė), *tõ vırẽsne, Ramỹgalɛ gıvẽnv. Jaunẽlıs' karuõmenė tebẽ.* Prie įvardžiuotinio būdvardžio pakaitų mėgstama pridėti įvardžius *tàs, tà*, pvz.: *Diẽvı, tàs dıdž'ũlıs' švvà gũlı. Gál' tàs mažẽlıs' ỹškepe bakan'ũkvs? Pérnė tõ balt v alỹvine bũva teip stõrɛ nvlỹpvs* (obuoliais).

Būdvardžių aukštesnysis laipsnis yra ne II, o IV kirčiuotės, pvz.: (Linai) *nebruktı pıgesnı. Daug'aũ tvk'ũ ı nẽr, kat senesn' ũ labɛ.*

Iš kai kurių tarmės atstovų užfiksuota vyriškosios giminės aukščiausiajam laipsniui apibendrinta bevardės giminės priesaga *-iausia*, pvz.: *Tas Vỹtrišk'u Balčıkõnıs' vır'áusı* (t. y. vyriausias). *Neparger'áusı žmõgvs, kat uõsta vısvr̃.* Čia galėjo paveikti ir dažnai vartojamas būdo prieveiksmių aukščiausiasis laipsnis, kurio priesaga tarmėje yra *-iáusia*, o ne *-iáusiai*, pvz.: *Tie pánčė gelažỹnė* „geležìniai" *báršky baisáusı* „baisiausia". *Apsiãvė* „apsiavę" *vısı kuo gražáusı.*

Įvardžių *jì, tà, anà, kokià, tokĩà...* vienaskaitos įnagininkas yra *sv jéi, sv tái, sv anái, sv kvkéi, sv tvkéi*, o daugiskaitos galininkas — *jéis, táis, anáis, kvkéis, tvkéis*, pvz.: *Sv jéi nesvsıšnekẽsı. Katráis paduõt'* (žirkles): *anáis a táis?*

Įvardžių *àš, tù, savęs* vienaskaitos kilmininkas ir galininkas kai kurių tarmės atstovų yra *manỹ, tavỹ*, savỹ, kitų — *manì, tavì, savì*, pvz.: *be tavỹ* arba *be tavì, pas manỹ* arba *pas manì.*

Daugiskaitos galininkas yra ne *mùs, jùs,* bet *mvm̃, jvm̃,* pvz.: *Gıvẽns p a s m v m̃. A j v m̃ rãda namie?*

Vietoj *jì* dažniausiai sakoma *jıñ, jınãjos,* vietoj *tà, anà, katrà* — visada tik *tõ, anõ, katrõ* (sutrumpėjusios įvardžiuotinės formos iš *tóji, anóji, katróji*), pvz.: *T õ b õ b v nvsıvılka káilınıs': breñdv õškos ıštráukt'.*

Įvardžiai *tóks, kóks, katràs, viskàs* visuose linksniuose kirtį turi galūnėje, pvz.:

tõks, tvk'ã, tvk'ám, tvkỹ, tvk'uõ, tvk'am̃;

tvkiẽ, tvk'ũ, tvkiẽm, tvk'uõs, tvkeĩs', tvk'uõsı.

Gale kirtį nuosekliai išlaiko ir moteriškoji įvardžių *tóks, kóks, katràs* giminė.

Veiksmažodžių II asmenuotė sutapusi su I asmenuote, pvz.: *gırdžı* „girdžia, t. y. *girdi", gırdž'am; gırdž'ası; týngı, týng'am, týng'ası* (plg. *kẽlı* „kẽlia", *kẽl'am, kẽl'ası*).

Bendratis vartojama tik sutrumpėjusi (su išlaikytu minkštuoju *t'*), pvz.: *bũt', kél't', grıbáut'.*

Visų nuosakų ir laikų daugiskaitos I ir II asmuo yra sutrumpėjęs, be *-e,* pvz.: *keĩpam, svmdėm, gérsım, duokıt', bũtvmėt'.*

Esamojo, būtojo kartinio ir būtojo dažninio laiko daugiskaitos I ir II asmenyje, kur literatūrinė kalba turi galūnes *-om, -ot,* ėriškiečiai paprastai sako *-ɛm (-ėm), -ɛt (-ėt),* pvz.: *sãkɛm* „sãkom", *žỹnɛt* „žinot", *svdỹnɛm* „sodinom", *tvrẽjėm* „turėjom", *prıvařgɛm, vštẽkɛt, svsırıñkɛt, aĩdavɛm, darỹdavɛm, rašỹdavɛt.*

Būsimojo laiko nepriesaginių veiksmažodžių, kurių šaknis trumpa, vienaskaitos I ir II asmuo kirčiuojamas galūnėje, pvz.: *àš ras'v, veš'v, ıškeps'v; tv rası, vešı, ıškepsı.* Į tvirtagalę ilgą šaknį kirtis dėsningai atitrauktas, pvz.: *àš aĩs'v, šaũks'v; tv aĩsı, šaũksı.* Jei šaknies priegaidė tvirtapradė, kirčiuojama šaknyje, pvz.: *àš bárs'v, láuks'v; tv bársı, láuksı.*

Būsimojo laiko III asmenyje vietoj literatūrinės kalbos ilgųjų *y (į), ū (ų)* tarmė turi trumpuosius *ı, v,* pvz.: *darıs, svgrıš, svpvs* (t. y. vėjas supūs), *apskvs* (t. y. apskūs).

Tariamoji nuosaka asmenuojama taip:

àš bũč'a, lɛkč'a,

tù bũtvm, lɛktvm,

jıs, jıñ bũtu (rečiau: *bũt, bvt*), *lɛktu* (rečiau: *lɛkt*). *mẽs bũtvmėm* (rečiau: *bũtvm*), *lɛktvmėm* (rečiau: *lɛktvm),*

jũs bũtvmėt' (rečiau: *bũtvt), lɛktvmėt'* (rečiau: *lɛktvt*), *jiẽ, jõs bũtu (bũt, bvt), lɛktu (lɛkt).*

Geidžiamosios nuosakos III asmenį paprastai atstoja žodžių junginys, kur prie esamojo laiko formos pridėtas žodelis *tegu*, pvz.: *tegv sãka, tegv pỹlasi.*

Ėriškiuose labai savotiškai asmenuojami sangrąžiniai veiksmažodžiai.

Bendratis: *kéltis'*[104].

Tiesioginė nuosaka

Esamasis laikas

'Åš kel'uõs'v || ret.: *kel'uõs'uos'v.*
Tv keliẽsi || ret.: *keliẽsesi.*
Jis, jiñ kẽl'asi „kẽliasia?"

Mẽs' kẽl'asem „kẽliasiam?"
Jũs kẽl'aset' „kẽliasiat?"
Jiẽ, jõs kẽl'asi „kẽliasia?"

Būtasis kartinis laikas

Åš kẽlas'v || *kẽlas'o.*
Tv kẽlaisi || *kẽlɛsi.*
Jis, jiñ kẽlase.

Mẽs' kẽlasem || *kẽlasim.*
Jũs kẽlaset' || *kẽlasit'.*
Jiẽ, jõs kẽlase.

Būtasis dažninis laikas

Åš kéldavas'v || *kéldavas'o.*
Tv kéldavaisi || *kéldavɛsi.*
Jis, jiñ kéldavase.

Mẽs' kéldavasem || *kéldavasim.*
Jũs kéldavaset' || *kéldavasit'.*
Jiẽ, jõs kéldavase.

Būsimasis laikas

Åš kélses'v.
Tv kélsesi.
Jis, jiñ kel̃sis.

Mẽs' kélsesem || *kélsesim.*
Jũs kélseset' || *kélsesit'.*
Jiẽ, jõs kel̃sis.

[104] Iš vieno kito atstovo girdėta ir *kéltisi.*

Tariamoji nuosaka

Àš kel̃č'as'v || kélč'as'o.
Tv kel̃tasvm || kéltasım.
Jıs, jıñ kel̃tasv.

Mẽs' kel̃tasem || kéltasım.
Jũs kel̃taset' || kéltasıt'.
Jiẽ, jõs kel̃tasv.

Liepiamoji ir geidžiamoji nuosaka

Tv kélkıs'.
Jıs, jıñ tegv kẽl'ası.

Mẽs' kélkesem || kélkesım.
Jũs kélkeset' || kélkesıt'.
Jiẽ, jõs tegv kẽl'ası.

Pvz.: *Jiẽ kal̃bası ı kal̃bası. Mẽs' čı ı kavõjasem* (=laidojamės). *Kadv kẽlaset'? Pıñk'os — mẽs' ı kẽl'asem. I àš tı* (=ten) *mõkes'o. Jıs vñkstı kẽlase. Tõ ūpė máudıdavase* (t. y. toje upėje būdavo maudomasi). *Tiẽk juõkdavasım, pakv priprãtem. Mẽs' žẽnıtasem* (t. y. tekėtume), *tegv tık ỹmv. Katrõ dabar už manỹ žẽnısesıt'? Vaĩkε, žẽnıtıs' vvravõkesıt'* (t. y. saugokitės) *smark'ũ* (mergaičių). *Kél'kesıt', aĩkım vnt vakarũšku.*

Pasitaiko veiksmažodis *galimėti (galımẽt', ... galımẽje, ... galımẽtu),* pasidarytas pagal barbarizmą *možnėti.*

Užfiksuota savotiškų sangrąžinio pusdalyvio formų, pvz.: *Jõs* (mergaitės) *juõkdamas'vs sãka: „Aĩnam, bern'ũkε, vakaruõt'!"*

Ėriškiečiai nevartoja esamojo laiko veikiamųjų dalyvių su galūnėmis *-ąs, -įs,* neužfiksuota būtojo dažninio bei būsimojo laiko veikiamųjų dalyvių. Iš neveikiamųjų dalyvių dažni tik būtojo laiko, o esamojo — retoki, nes pasyvinių konstrukcijų vengiama ir verčiamasi arba sangrąžiniais veiksmažodžiais, pvz.: *Rõmε* (t. y. avilio rėmai) *vnt vıšos dẽdası* (t. y. dedami), arba nusakoma dar kitaip, pvz.: *Ne teĩp graĩt atstatỹt'* (t. y. ne taip greit miestai atstatomi). Būsimojo laiko neveikiamieji dalyviai nevartojami.

Pasitaiko kiek kitokių negu literatūrinėje kalboje prielinksnių.

Apì: *Apı Upýtė kitaĩp bỹški šnėkv. Apı ãžvla kláuse, apıkã gı dà?*

(Apì reikšme pavartojama ir apliñk, pvz.: *Pasakýk aplıñk táis juõstvs. Dvidešimtı, mvsẽt', mẽtɛ— aplıñk tiẽk.*)

Pagù: *Aĩk pagv rvg'vs. Gıvẽnv pagv pleñta. Pagv grỹščа* (rugius) *va teĩp parláužı.*

Paĩ: *Aĩnv par žmõnıs'. Par kãra kã* (=vos) *nenušõve. Miẽga neduõs par nãkti.*

Prì: *Prısỹglaudž'o prı mẽdž'a. Kıtı vaĩkɛ prı tẽva. Kaĩp jõs tı* (=ten) *datũrı prı tũ k'aũl'u!*

Príešais: *Gıvẽnv priẽšais kráutvvės'.*

Šalỹ: *Jıs šalỹ Jõna stvvẽje.*

Teĩp, teĩpu: *Terp kõju svspáudžı. Terp v kõju vesẽlıjı* (iš mįslės).

Sintaksės skirtumai nuo literatūrinės kalbos ne tokie ryškūs.

Pasitaiko įdomaus linksnių vartojimo, pvz.: įnagininkas *kójom* priežasčiai nusakyti sakinyje *Vỹrvs nekvk'õs sveikãtos bũva, nebepaĩdava, kõjom ı nãmıre.* Pasitaiko įdomios prielinksnių vartosenos, pvz.: *Nãgıne aĩtı čeverỹkos bũdava* (t. y. naginė buvo vertinama labiau negu vyža,— beveik kaip suvarstomi batukai).

Beveik visi ėriškiečių prielinksniai vartojami su tais pačiais linksniais kaip literatūrinėje kalboje, tik prielinksnis *lìg* vartojamas paprastai su vienaskaitos įnagininku, pvz.: *Gẽrı teip lık neparıjımv* (t. y. kol nebegali namo pareiti).

Ėriškiuose neblogai išlaikytas veikėjo kilmininkas: *Mãna neš'õtvs, lũptvs* (tas vaikas). *Par laũka nẽštvs, vẽja neũšpvstvs, rasõs neũškrıstvs* (iš vestuvinės oracijos apie rūtų vainiką).

Beasmeniuose sakiniuose su galininkine bendratimi dažniau vartojamas galininkas, o ne vardininkas, pvz.: *Sãka, reĩkı nukélt' vısvs* (gyventojus) (plg. daugelyje rytų Lietuvos tarmių: *Reikia nukelti visi gyventojai).*

Nusakant, kas kuo yra (buvo, bus...), Ėriškiuose vartojamas ir įnagininkas, ir galininkas su prielinksniu *ùž*, pvz.: *Mãna tıvũkvs ıžbũva aĩgvl'v dvỹdešıms pıñkıs' metvs. Bvvõ vš pũsmergi.* Kai pasakomas pastovus, nuolatinis būvis, vartojamas tik vardininkas, pvz.: *Adõmvs Ladũkvs bũva knỹgnešıs'.*

Priemonės įnagininkas pasakomas ir su prielinksniu *sù*, ir be prielinksnio, pvz.: *Sen'au mýntvvais mýndava. Nvpjáunv sv dalgi, sūrišv, svneš'õji, svstãta. Dabař mãšinom kūli, sen'au ti* (=tai) *màt rvñkom.* Senieji tarmės atstovai šį linksnį kiek dažniau vartoja be prielinksnio.

Kokybės įnagininkas taip pat pasitaiko ir su prielinksniu *sù*, ir be jo, pvz.: *Sẽnis' stõrvs sv raudõnv pãletv. Õžis'* (=žiogas) — *vž'ūkvs tàs kõjom lvnktõm.* Dažnėlesnė konstrukcija su prielinksniu.

Kryptis reiškiama ne einamuoju vidaus vietininku, įprastu beveik visoms rytų Lietuvos tarmėms, o dažniausiai galininku su prielinksniu *añ(t)*, pvz.: *Ainv vn kráutvvi. Žvýrbl'u bern'õkɛ lɛgdava vnt Ėrišk*ɪ*s'.* Literatūrinės kalbos paveikti tarmės atstovai pasako ir su prielinksniu *į*, pvz.: *Nvvẽje gvlt' ɪ daržɪne.* Užfiksuota keletas pavyzdžių, kur vietoj einamojo vidaus vietininko pavartotas esamasis vidaus vietininkas, pvz.: *Ar ainat bažnỹč'o* „bažnyčioje, t. y. į bažnyčią".

Apytikris kiekis dažniausiai nusakomas vartojant ne žodelį *apiẽ*, bet įvardį *kóks*, pvz.: *Bvs kvkiẽ piñkɪ kɪlõmetrɛ. Àš da gan'õ — kvkỹ dvyleku mẽtu bvvõ.* Kartais tam reikalui vartojama dalelytė *a(r̃)*, pvz.: *Svirškɪs' a kẽtrɪs' krỹžɪs' būva čɪ padãrės'. Flaũka apiñkɪ kã zelɪzɪnɛ* (t. y. antinai).

Kiekio viršijimas paprastai nusakomas ne konstrukcijomis *daugiaũ kaip*, *daugiaũ negù*, bet pridedant polinksnį *su viršum̃*, pvz.: *Jõ* (=jau) *devỹn'azdešims mẽtu, dà sv vɪr̃švm. Jɪs ỹmv pv tũkstvnti sv vɪr̃švm.*

Labai įvairiai reiškiamas lyginimas. Būdingi lyginimo žodeliai *kaip*, *kì*, *kaipi* (tikriausiai iš *kaip ir̃*), *lỹgi* (tikriausiai iš *lýg ir̃*, bet gali būti ir iš *lýgiai*, kai kuriose rytų aukštaičių tarmėse vartojamu lyginimo konstrukcijose vietoj *kaip*), pvz.: *Žmõn'u kaip skrũzdel'u. Lãkɪ kaip pas'ũtɪs'. Àš vỹsiškɛ kɪ zɪlãla be sveikãtos bvvõ. Ỹšlendv iš pãpeče kaipɪ k'aũla — baisv ž'vrẽt'. Tõks lỹgɪ rvžãvvs* (tas grybas), *apáugɪs' lỹgɪ kat pũkais. Kat cɪgarẽtės' nẽra, neramv, váikštɛ lỹgɪ dvr̃nvs.*

Lyginant amžiaus, ūgio, svorio ar pan. atžvilgiu, vartojamas vien prielinksnis *ùž*, pvz.: *Àš vž jỹ ketvreis' mẽtais vɪrẽsne, vž Balčɪkõni. Jɪñ dɪdẽsne vž manỹ.*

Šiek tiek skirtumų nuo literatūrinės kalbos turi sudėtinis sakinys.

Priešpriešinio sujungimo sakiniai niekada nejungiami jungtuku *tačiaũ*, o senieji tarmės atstovai nevartoja ir *bèt;* jį keičia skoliniu *alè* (retkarčiais *al'*), pvz.: *Žadẽt' žãdv, a l è kı* „kaĩ" *reĩkı, tı* „taĩ" *negàusı. Dabà bvt gerɛ gıvént', a l' kat sveĩkãtos nebẽ.*

Neužfiksuota skiriamojo sujungimo sakinių su *arbà... arbà*, tik su *a(r̃) ... a(r̃)*, pvz.: *A tı* „teñ" *ãkmenvs skálda, a tı maniẽbrɛ* (t. y. manevrai) *kvkiẽ.*

Prijungiamieji sakiniai niekada nejungiami jungtukais ir jungiamaisiais žodžiais *jóg, kadángi, kurìs, nès, võs, nórs.*

Šalutiniuose pažyminio sakiniuose jungiamąjį žodį *kurìs* dažniausiai atstoja *žodelis kuř*, pvz.: *Tàs, k v ř pjõve šiẽna, dà gál' septın'õlekos mẽtu, ale nváugıs', pas panvs lãkı. Aĩk „tekėk" vš tã, k v ř duõna vždıřps.* Kartais vartojamas ir jungiamasis žodis *katràs*, pvz.: *Dabař tuõs varıs* (padirbėti), *k a t r ĩ ẽ namiẽ bũva.*

Šalutiniai laiko aplinkybės sakiniai dažniausiai jungiami jungtuku *kaĩp*, pvz.: *K a ip lɛk'o — žỹpt' par kõja, k a ip krıtõ — ı káula parláuže.* Rečiau vartojamas jungtukas *kì*, pvz.: *kı lỹjı — negẽrv.* Šalutiniai sakiniai, kurie rodo tam tikrą laiko ribą, dažniausiai jungiami jungtukais *pakù* ir *kõlek* (sukietėjus *l* — ir *kõlɛk, kõlvk*), pvz.: *P a k v šiẽna nvpjáunam, pavařkt' reĩkı. K õ l v k išaũša, vısũ vısũ tr'õbos nvvažãva* (t. y. sudegė).

Šalutiniai priežasties aplinkybės sakiniai, kai eina po pagrindinio sakinio, dažniausiai jungiami slaviškos kilmės jungtuku *bõ (bù)*, pvz.: *Nesvstõk niẽkvr, b v àš viẽnv akelv matỹs'v*, o kai eina prieš pagrindinį sakinį, dažniausiai jungiami jungtukais *kaĩp, kì*, pvz.: *K ı àš nelabɛ gıřdž'v, nebıjõ nı perkũna.* Kiek kitokio tipo šalutiniai priežasties aplinkybės sakiniai paprastai jungiami jungtuku *kàd*, pvz.: *Ātlɛke sõdž'os žmõnıs', davái tã sẽni põrıt'* (t. y. mušti), *k a t gỹvvlıs' svkvliẽčıje* (t. y. sužeidė).— *Šves'áusı karaláite, kõde tvkı raudõnv? — K a t vvdegõ ugnẽs' tvr'v, tı* „taĩ" *ı raudõnv* (iš pasakos). Jungtukai *kadángi* ir *nès* nevartojami.

Šalutiniai sąlygos aplinkybės sakiniai beveik visada jungiami jungtuku *kàd* (tariama *kàt, kà*), pvz.: *K a t aĩnv aukštỹn' dũmɛ — nelıs. K a t bvt neišãlıs', bvt sõdvs gra-*

žvs. Retkarčiais pasitaiko ir su *jéi, jéigu,* pvz.: *J é i g v nvrvks* [105] — *niẽka nebebvs* (iš alaus).

Šalutinius nuolaidos aplinkybės sakinius dažniausiai jungia *kàd i(ř),* pvz.: *K a t ı svsılvñkvs* „susileñkusi", *válgıt' gal'v.*

Šalutiniai tikslo aplinkybės sakiniai jungiami tik jungtuku *kàd (kàt, kà),* o *idañt* ar koks kitas jungtukas nevartojamas, pvz.: *Ūždengv (gubą), k a liẽtvs nesvlỹtu. Válgık, k a t nebũtvm álkanvs. Vaikũ nekẽla* (kilus gaisrui), *k a t nenugãzdıtu.* Vietoj įprastos tariamosios nuosakos šalutiniuose tikslo aplinkybės sakiniuose kartais pavartojama bendratis, pvz.: *Brvkı skũbını, k a t ı k graíč'aũ n v b r ũ k t'. Nvrẽje jıs letũvıškɛ prasımõkıt', k a t m v k ẽ t' skaitỹt'.*

Ėriškių tarmėje, kaip ir apskritai lietuvių šnekamojoje kalboje, jungtukai ir jungiamieji žodžiai gali būti ne šalutinio sakinio pradžioje, tačiau visada prieš tarinį, pvz.: *Klausınẽje* (ekspedicijos dalyvės), *mažvs vaĩkvs k a ĩ p augỹnv. Ažvlını lazdv k a ip liẽjı — pınıgɛ ižbỹrv. Aĩs'v ž'vrẽt', kárve mãna k a nezıl'õtu.*

Ėriškių tarmei, kaip ir daugeliui lietuvių tarmių, labai būdingi bejungtukiai sakiniai. Jie dažnesni negu jungtukiniai. Pvz.: *Šè táu kvmpẽli, duõs diẽvvs svnẽli. Kỹše jã pv ladv — iškıntẽje. Prıliẽje — lıg kẽl'u braidỹk. Dabař kvř čı bedainuõsu: a bẽr geřklɛs?*

Žodžių tvarka sakiniuose gana laisva; pabrėžiamas žodis dažnai sakomas prieky arba nukeliamas į galą, pvz.: *M á n' iš tā gıvént' r e ĩ k ı.* Pažyminys neretai eina po pažymimojo žodžio, pvz.: *Dabař žmõnis'* „žmónys, t. y. žmónės" *tı* „taĩ" *pasıgaũs šenẽl'a s a ũ s a.*

Atpasakodami, kas iš kitų girdėta, ėriškiečiai nevartoja dalyvinės netiesioginės kalbos, pvz.: *S ã k a, d ẽ g v tiẽ* (užkeikti) *pınıgɛ. S ã k a, p a s v d ỹ n a* (tą ąžuolą) *m ãna tẽtes' tẽtes' brõlıs'.* Be *sãko,* netikrumą gali pabrėžti ir kitas koks modalinis žodis, pvz.: *Bũva* „bùvo" *b ũ k t ɛ dvãrvs.*

Ėriškių tarmės *leksikos* geriausią vaizdą duoda akademinis „Lietuvių kalbos žodynas", kurio iki šiol išėjo 13 tomų. Kiekviename tome mirgėte mirga santrumpa Ėr. Dalį tų sakinių yra užrašęs iš Ėriškių kilęs kalbininkas A. Lyberis, vieną kitą — ir šiaip koks žodyno talkinin-

[105] Nurūgti — per daug išrūgti, perrūgti.

kas, bet daugumą — prof. J. Balčikonis, kuris, kada tik atvažiuodamas, iš gimtojo kaimo šiaudinių pastogių kaip aukso smilteles rankiojo visus bent kiek įdomesnius žodžius, posakius. Šiame aprašėlyje sunku ką bepridėti, ko nebūtų nugirdusi jautri profesoriaus ausis, nebūtų užrašiusi darbšti jo ranka.

Ėriškiečio, kaip ir dažno lietuvio, kalboje žodžiai ir posakiai švyti visomis spalvomis nuo graudžiai lyriško dainos frazeologizmo, kad *močekėlė* (t. y. pamotėlė) *„aũsıs' drãska, veřkt' neduõdv, p a r v g n ẽ l ε válgıt' duõdv"* iki liaudiškai sūraus epiteto: *„Bérnvs dà jáunvs, ale tõks g ı r n a r ũ r ı s'* (t. y. nepavelkąs užpakalio)". Argi ne vaizdingi ir čia pateikiami ėriškiečių sakiniai su nors ne per daug retais, bet savitais žodžiais:

Š ı t (t. y. štai) *ıjõjı j a u n ı k á ı t ı s'* (t. y. vaikinas) *vn grãž'a* (t. y. gražaus) *árkl'a. Tẽvvs ka k ı ř t a* (t. y. sušėrė), *tã kařta ı g a n ẽ j e* (t. y. užteko). *Mãmv dainuõdava ı š'õkıs'* (t. y. pasaulietiškas dainas), *ı švıñtvs — vısõkıs'. T a r ẽ j ı s'* (t. y. kuris taria dainuojant) *bvvõ, kı bãvem p v z b e r n'ã k ε* (t. y. pusberniai, paaugliai), *v e d ẽ j ı s'* (t. y. kuris veda melodiją) — *n e l a b ε* (t. y. prastas, ne koks). *A d g a ı l ek* (t. y. duok, paaukok) *kvmpi — tı pasakỹs'v. Viẽnvs bern'ũkvs tõks svsıraũkis', pỹktvs, v vñtrvs tõks lvñtvs* „leñtas, t. y. lėtas, nedrąsus". *Atıdarε lánga, tı* „taĩ" *mũs'u p r ı v a ž'u õ j ı* (t. y. priskrenda). *Aĩnv ž v l'á u t'* (t. y. žolių kiaulėms rauti). *Unt vaĩstu kiẽk àš pınıgũ ı š p ỹ l o* (t. y. išleidau). *I mũsu sen'ũkvs b a ĩ g' a s ı* (t. y. eina menkyn): *s v k r ỹ p a* (t. y. sukežo, įsiligojo) *vỹsıškε.*

Tarmėje yra įdomių frazeologizmų *(Atlỹkom t e ĩ p k a ĩ p s t õ v ı,* t. y. be jokio turto), įdomių palyginimų *(Tvkı m e ř g v k ı p v š è* „pušẽ, t. y. pušis" — *raudõnv, gražı. T r'õ b o s bãva k a ip s t ỹ k l v s. K a ip l õ v o s k á r v ė s'),* įdomių patarlių *(Gıvenı ı mvkıniẽsı, ı nvdvẽsı — nemvkẽsı),* įdomių linkėjimų ir senoviškų keiksmų *(Užmıršõ, ka t a ũ s v k ı r m ỹ t u! K a j u õ s v ı ĩ k v s, kat uždúlkınv! K a t v s v r ũ k t v m!)*

Straipsnio apimtis neleido Ėriškių tarmės panagrinėti išsamiau. Bet ir tai, kas čia pasakyta, rodo, jog ji įdomi ir verta gilesnių tyrinėjimų.

ĖRIŠKIŲ KOLŪKIO VIETOVARDŽIŲ SĄRAŠAS [106]

Parengė JONAS RUZAS

1. GYVENVIETĖS [107]

Antanãpolė || **Antanãpolis** buv. [108] dv.
Deveĩkiškis k.
Dirvónai vs.
Dubùliai k.
Dũkinė k.
Ėriškėliai k.
Ėriškiai k.
Gėláiniai k.
Kumpiai k.
Kupetỹnė k.
Lepãriškis (Liepariškis?) k.
Liũnai buv. k.
Mikãliškis buv. dv.
Mingeliónys || **Mingelióniai** k.
Mintaũšis || **Mintaušỹnė** k.
Núoskinai vs.
Palivárkas k.
Pãpiškiai k.
Radikonėliai vs.
Rãdikoniai vs.
Rojũnai k.
Rojūnėliai k.
Sabóniai k.
Steponóniai k.
Tvañkstė k.
Valãtkiškis k.
Vìtriškis vs.
Zajañciškiai k.
Zalatõriai || **Zalatãrai** vs.
Žaĩbgala k.
Žvìrbliai k.
Žvirbliùkai k.

2. HIDRONIMAI (VANDENVARDŽIAI)

Dubùlė || **Dubùlis** || **Dubùlka** up., Dubulių k., Upytės kr.
Dubùlių prūdas Upytės up. dalis (buv. užtvanka Upytės upelyje), Dubulių k.
Dũkinė up., Mingelionių ir Žaibgalos k., Upytės kr.
Dúoba Upytės up. dalis, Stepononių k.
Dvišãkė || **Dvišakė** dviejų upelių (Upytės ir Obelės) santaka, Papiškių k.
Gilumà Upytės up. dalis, Ėriškių k.
Jõniškis Upytės up. dalis, Ėriškių k.

---

[106] Vietovardžius rinko Birutė Milčiukaitė ir Jonas Ruzas.

[107] Sąraše nurodytos ir tos gyvenvietės, kurios pagal dabartinį administracinį suskirstymą prijungtos prie kitų kaimų, o taip pat — gyvenamosios vietovės, išnykusios prieš kelis dešimtmečius ar kelerius metus.

[108] Sutrumpinimų reikšmės nurodytos straipsnio pabaigoje.

Liáušė || **Liáušis** up. (dabar gr., tekėjęs pro Tvankstės, Mingelionių ir kt. k.), Upytės kr.

Lỹberio duobė Upytės up. dalis, Ėriškių k.

Linėlis up., dabar gr., Ėriškių k., Upytės dš.

Mólana up., Ėriškių k., Radikonių vs., Nevėžio kr.

Obelis || **Obelinė** up., Papiškių k., Upytės dš.

Platumà Upytės up. dalis, Ėriškių k.

Ravìnis up., dabar gr., Ėriškių k., Upytės dš.

Sievarìuko brastà Upytės up. dalis, Ėriškių k.

Tiltupỹs Linelio up. dalis (dabar gr.), Ėriškių k.

Upýtė up. teka per Mintaušio, Papiškių, Ėriškių ir kt. k., Nevėžio kr.

Užtakỹs Upytės up. dalis, Ėriškių k.

Vešetà up., eina pro Rojūnų, Rojūnėlių ir kt. k., Upytės dš.

Vėžỹnė Upytės up. dalis, Papiškių k.

Vėžynėlė Upytės up. dalis, Papiškių k.

3. MIKROTOPONIMAI (SMULKIEJI VIETOVARDŽIAI)

Ajerýtė b., dabar l., Rojūnėnėlių k.

Aleliűno kalniùkas kln., pv., Gėlainių k.

Aleliűno miškas mš., Gėlainių k.

Alỹvų kálnas mš., Stepononių vs.

Alksnýtė krm., gn., Žvirblių k.

Apskrità balėlė b., gn., Žvirblių k.

Asiūklỹnė b., Ėriškėlių k.

Asiūklýtė b., Papiškių k.

Atãtaisai krm., l., Papiškių k.

Ãtžalos mš., pv., Žvirblių k.

Aukėno balėlė b., dabar l., Ėriškių k.

Aukštãdirvonis mš., Dūkinės k.

Aukštãtrakiai mš., dabar l., Papiškių k.

Ąžuolýtė kln., mš., Žvirblių k.

Ąžuolùpio kálnas pv., gn., Papiškių k.

Bãčiupis pv., Rojūnėlių k.

Balčikonỹnė mš., Kupetynės k.

Balčikónio daržas gn., krm., dabar dr., Ėriškių k.
Báltas akmuõ didelis akmuo, Papiškių k.
Baltrūno skýnimas mš., dabar l., Žaibgalos k.
Barsiukỹnė kln., b., Žvirblių k.
Barsiukỹnės ąžuolas ąžuolas, Žvirblių k.
Beržýnas gn., b., Žvirblių k.
Beržýno balà gn., b., Žvirblių k.
Beržýtė mš., dabar dr., Mintaušio k.
Birbýtė mš., b., Radikonių vs.
Blauzdỹnė 1. balos dalis. 2. Blauzdžių sodyba, Žaibgalos k.
Būdėlės tankỹnė krm., Papiškių k.
Būdõs tankỹnė krm., Papiškių k.
Daniūno aikštė gn., Papiškių k.
Degìmai b., Mingelionių k.
Dėglės b., dabar l., Papiškių k.
Dėgsnė b., pv., dabar l., Ėriškių k.
Desinčìnos 1. mš., pv., Ėriškių k. 2. b., Ėriškėlių k. 3. pv., dabar l., Papiškių k.
Didžiùlė áikštė pv., gn., Ėriškių k.
Didžiùlė obelė obelis, Ėriškių k.
Didžiùlė tankỹnė krm., Ėriškių k.
Didžiùlis akmuõ 1. akmuo, Ėriškių k. 2. akmuo, Žvirblių k., neseniai jį atvežė į Ėriškius; kiti jo vardai: **Velniakuĩnis, Misėvičiaus akmuõ.** 3. akmuo, Papiškių k.
Didžiùlis júodalksnis buv. juodalksnis, Papiškių k.
Didžiùlis kálnas kln., krm., Ėriškių k.
Didžmiškis 1. mš., Papiškių k. 2. mš., Ėriškių k.
Didžtrakis 1. mš., Mingelionių k. 2. mš., Dūkinės k.
Drąsùčio daržas dr., Ėriškių k.
Drùskatrakis pv., kln., Ėriškių k.
Dirvónai 1. l., Žvirblių k. 2. pv., Mingelionių k.
Dubùlių kapẽliai pv., Dubuliųk.
Dūkinė l., Mingelionių k.
Dūkinėlė b., Dūkinės k.
Dzvãnų kalnẽlis buv. gn., dabar l., Mintaušio k.
Ėriškių kapaĩ kp., Ėriškių k.
Gailiūšio líeknas || **Mintaũšio líeknas** mš., Mintaušio k.

Galùkojis mš., dabar l., Žaibgalos k.
Galùravė mš., Papiškių k.
Garãdas 1. krm., pv., Papiškių k. 2. mš., gn., dabar dr., Palivarko k.
Gyvatýnė 1., b., gn., dabar l., Ėriškių k. 2. b., Mingelionių k. 3. b., krm., Radikonių vs.
Gojẽliai mš., gn., dabar l., Ėriškių k.
Gõjus mš., Papiškių k.
Gùbrė kln., gn., Žvirblių k.
Ilgabrada 1. gn., krm. ir aikštė, Papiškių k. 2. b., krm., dabar l., Ėriškių k.
Ilgasėdžiai pv., gn., b., dabar l., Ėriškių k.
Išvara kl., Palivarko k.
Ivanáusko balẽlė b., Žaibgalos k.
Jõnelio balà b., dabar l., Ėriškių k.
Jõno skýnimas pv., gn., dabar l., Papiškių k.
Kálviškis kln., Žvirblių k.
Kampū balà b., pv., dabar l., Papiškių k.
Kamšà b. ir kln., dabar l., Ėriškių k.
Kamšẽlė b., dabar l., Ėriškių k.
Kamšẽlės slėnis gn., Ėriškių k.
Kapótinis l., Mingelionių k.
Karitóniškis b., krm., Papiškių k.
Karvẽlių trãkai mš., pv., Ėriškių k.
Kazachstãnas pv., Papiškių k.
Kekùrtė b., pv., kd., Mingelionių k.
Kérbabalis gn., b., krm., dabar dr., Ėriškių k.
Kìkšai 1. l., Zajančiškių k. 2. b., dabar gn., Žaibgalos k.
Kintalùpė gn., krm., dabar dr., Rojūnėlių k.
Klikū̃no daržas gn., krm., Ėriškių k.
Klikū̃no kálnas mš., gn., Ėriškių k.
Kuñpiai l. ir mš., Mingelionių k.
Kuñpių krū̃mai krm., Kumpių k.
Kunigìškiai l. ir pv., Dūkinės k.
Kuprẽlės gn., pv., Papiškių k.
Kuprẽlių balà b., dabar l., Papiškių k.
Kuõdžbalio aikštė pv., gn., dabar l., Papiškių k.
Kuodžbalỹs b., krm., dabar dr., Papiškių k.
Lankaĩ pv., Rojūnėlių k.
Lankẽlės kln., gn., Papiškių k.
Lankẽlių tankỹnė krm., Papiškių k.
Lãpkalnis kln., Papiškių km.

Lãtvė pv., Ė r i š k i ų k.
Laukẽlis l., Ė r i š k ė l i ų k.
Legesỹnė mš., D ū k i n ė s k.
Lelijų kálnas kln., P a p i š k i ų k.
Lénkų bãdymas kln., P a p i š k i ų k.
Lỹberio balà 1. b., dabar dr., Ė r i š k i ų k. **2.** b., Ž a i b g a l o s k.
Lỹberio miškẽlis mš., K u m p i ų k.
Margẽlės pv., gn., dabar mš., Ė r i š k i ų k.
Margẽlių tankỹnė gn., kr., dabar dr., P a l i v a r k o k.
Márgės pv., Ė r i š k ė l i ų k.
Masiliū̃nkalnis kln., Ė r i š k i ų k.
Maskõllieknis mš., gn., P a l i v a r k o k.
Maskõltrakis gn., kln., dabar dr., P a l i v a r k o k.
Mažẽlis kálnas krm., kln., Ė r i š k i ų k.
Meškãduobė pv., dabar krm., G ė l a i n i ų k.
Misẽvičiaus akmuõ akmuo, Ž v i r b l i ų k.
Mólana b., pv., Ė r i š k i ų k.
Mólbestis kln., Ė r i š k i ų k.
Monkẽvičiaus líeknas mš., N u o s k i n ų vs.
Napoleõno kẽlias kl., Ž v i r b l i u k ų k.
Nastòpkos ąžuolas ąžuolas, Ž a i b g a l o s k.
Naũjimas kln., b. mš., Ė r i š k i ų k.
Obelýnas Monkevičiaus liekno dalis, N u o s k i n ų vs.
Pagenėtinis gn., krm., dabar dr., Ė r i š k i ų k.
Palíepinės márgės pv., dabar dr., P a p i š k i ų k.
Paklúonė dr., Ė r i š k i ų k.
Panaminės márgės pv., P a p i š k i ų k.
Pas akmenýtę pv., mš., Ž v i r b l i ų k.
Pasalỹs b., dabar dr., Ė r i š k i ų k.
Pas báltą ãkmeną gn., pv., P a p i š k i ų k.
Pasíekai mš., G ė l a i n i ų k.
Patvorỹnė b., dabar dr., Ė r i š k i ų k.
Paukštẽliai l., M i n g e l i o n i ų k.
Paukštelỹnė b., V a l a t k i š k i o k.
Pavérsmė || **Pavérsmis** kd., M i n g e l i o n i ų k.
Pélkė pv., S a b o n i ų k.
Pinigų balẽlė b., kd., dabar dr., Ė r i š k i ų k.
Pilyponỹnė pv., K u p e t y n ė s k.
Pyrãgbala b., dabar pv., P a p i š k i ų k.
Pleciùkai l., P a p i š k i ų k.
Plentáuka l., Z a l a t o r i ų vs.

Plentùška b., dabar l., Radikonių vs.
Prie Didžiùlės obelės gn., Ėriškių k.
Po Didžiuliù kálnu pv., Ėriškių k.
Po Mažėliù kálnu pv., Ėriškių k.
Purvynėliai pv., Papiškių k.
Pušvino trãkas pv., Papiškių k.
Pušynėlis 1. mš., Kupetynės k. **2.** mš., Kumpių k. **3.** mš., Tvankstės k.
Rãdikonių kálnas kln., Ėriškių k.
Rãdikonių kapėliai pv., Radikonių vs.
Rãdikonių miškas mš., Radikonių vs.
Ragálskio miškas mš., Gėlainių k.
Ragauskỹnė dr., Rojūnų k.
Ramóskerdis b., krm., gn., dabar dr., Ėriškių k.
Rankėlės aikštė pv., dabar mš., Papiškių k.
Rasakilỹnės kalnėlis krm., gn., Mintaušio k.
Rìmo pievėlė gn., krm., Ėriškių k.
Riñkabalis gn., krm., Ėriškėlių k.
Rojūnų kapėliai pv., Rojūnų k.
Rópeda b. ir krm., Ėriškių k.
Ropedėlės kẽlias, Papiškių k.
Ropedėlis kln., Papiškių k.
Rùdbala d., dabar dr., Žvirbliukų k.
Sabónių kapẽliai pv., Sabonių k.
Sabónių lañkos pv., Sabonių k.
Senà būdà buv. iš šiaudų padaryta miške būda, tvora, Ėriškių k.
Skerdìmo balà 1. b., dabar pv., Papiškių k. **2.** b., dabar dr., Palivarko k.
Skýnimai 1. gn., dabar dr., Rojūnėlių k. **2.** b., gn., dabar dr., Rojūnų k.
Skýnimas pv., mš., Žvirbliukų k.
Skirpstỹnė mš., kln., Dubulių k.
Smailỹnė l., Rojūnų k.
Smėlýtės kalnẽlis l., Papiškių k.
Smìdrabalis b., gn., Ėriškių k.
Spulnastis 1. gn., mš., Rojūnų k. **2.** gn., mš., Rojūnėlių k.
Stẽpono kálnas pv., Ėriškių k.
Stùko balà b., dabar dr., Ėriškių k.
Stùko kálnas gn., dabar dr., Ėriškių k.
Sūrynė krm., dabar dr., Sabonių k.
Šaltãlieknis b., pv. ir mš., Žvirblių k.
Šapẽlis pv., Ėriškių k.

Šilálka 1. mš., dabar l., Deveikiškio k. 2. b., dabar dr., Žaibgalos k.
Šilėlė 1. pv., dabar l., Ėriškių k., 2. mš., b., dabar l., Ėriškių k. 3. mš., dabar dr., Valatkiškio k. 4. kd., b., Papiškių k.
Šlapùbala b., Žvirblių k.
Šmilýtės balėlė b., dabar l., Papiškių k.
Šmilýtės kalnėlis l., Papiškių k.
Šniūrãgala mš., Papiškių k.
Šniūrai pv., mš., Ėriškių k.
Šviežìkė b., dabar dr., Ėriškių k.
Trakėlis kln., gn., dabar l., Ėriškių k.
Treinýtė 1. b., Mintaušiok. 2. b., Palivarko k.
Ulýčgalis gn., dabar l., Palivarko k.
Ùpės l., Mingelionių k.
Urlìckai l., Rojūnų k.
Ùžakmenis gn., Rojūnų k.
Ùžkamburio tankỹnė krm., Papiškių k.
Ùžupis pv., gn., Ėriškių k.
Užùsienis 1. b., Ėriškėlių k. 2. b., pv., Ėriškių k. 3. gn., dabar krm., Palivarko k.
Valónio kálnas kln., mš., Ėriškių k.
Vartẽliai pv., dr., Mingelionių k.
Vebrỹnė mš., Mingelionių k.
Vejų̃ kalnẽlis kln., Papiškių k.
Velniakuĺnis akmuo (žr. Didžiulis akmuo, Misevičiaus akmuo), Ėriškių k.
Vėžỹnės lankà pv., Papiškių k.
Vélnio balėlė b., Radikonių vs.
Vergų̃ kẽlias kl., Ėriškių k.
Vešetà 1. pv., Rojūnėlių k. 2. pv., Rojūnų k. 3. pv., Sabonių k.
Vidùgiris l., mš., gn., Ėriškių k.
Vidùpievis 1. b., krm., Deveikiškio k. 2. b., Žaibgalos k.
Vilkãduobė duobė, Papiškių k.
Vitriškis gr., Vitriškio vs.
Zõstaunos mš., Papiškių k.
Žaliavúodai pv., dr., Papiškių k.
Žardenėlės gn., pv., Papiškių k.
Žárdenų líeknas mš., gn., Papiškių k.
Želnio áikštė pv., dabar mš., Papiškių k.
Žỹdbala b., Gėlainių k.

Žỹdiškis pv., Ėriškių k.
Žỹdo pievos pv., dabar krm., Papiškių k.
Žiẽmkelis kl., Ėriškių k.
Žiožiškė b., krm., Ėriškių k.
Žùdžių kertė pv., Ėriškių k.
Žvìrblių kapẽliai pv., Žvirblių k.
Žvyrýtės (Žvirgždýtės) brastà Upytės up. dalis, Mintaušio k.

SUTRUMPINIMAI

b. — bala
buv. — buvęs, buvusi
d. — dabar
dr. — dirva
dš. — dešinysis intakas
dv. — dvaras, dvarelis
gn. — ganykla
gr. — griovys
kd. — kūdra
kl. — kelias
kln. — kalnas, kalnelis
kp. — kapinės
kr. — kairysis intakas
krm. — krūmai
l. — laukas
mš. — miškas, miškelis
pv. — pieva
rst. — raistas
sen. — seniau, senasis
up. — upė, upelis
vs. — viensėdis, vienkiemis
žr. — žiūrėk.

ĖRIŠKIŲ KAIMO FRAZEOLOGIZMAI

JONINA LIPSKIENĖ

Kiekvienas, kam tenka vartyti didžiojo „Lietuvių kalbos žodyno" kartoteką, pastebi tūkstančius profesoriaus J. Balčikonio ranka užrašytų lapelių su žodžiais ir posakiais iš įvairiausių Lietuvos vietų bei senesniųjų knygų. Vieni iš jų užrašyti lygia ir gražia rašysena dar tuo metu, kai profesorius buvo jaunas, kitus užrašė ta pati darbšti, bet jau senatvės paliesta — virpanti ranka. Tarp jų daugybė užrašytų žodžių ir vaizdingų pasakymų iš gimtojo prof. J. Balčikonio sodžiaus — Ėriškių.

Rašydamas ir redaguodamas „Lietuvių kalbos žodyną", profesorius pirmiausia rūpinosi parodyti į žodyną dedamų žodžių morfologines formas, atskleisti jų semantines reikšmes, pailiustruoti žodžių vartoseną gyvais tarmių pavyzdžiais, panaudodamas ir pastovius žodžių junginius — frazeologizmus. Pastebėtina, jog kai kurie žodžiai ar atskiros žodžio formos yra iliustruojamos vien Ėriškių tarmės frazeologizmais, būtent:

bãlis nemãto „tesižinai": *Bãlis nemãto — duosiu tiek, kiek prašai.*

bãlis tos bėdõs „niekis, menka bėda": *Jei sveikata būtų — bãlis tos bėdõs.*

bãliai žìno „nežinia, kas žino": *Bãliai žìno — ar čia augs rugiai, ar ne?* (Plg. kitose tarmėse vartojamus šia reikšme frazeologizmus su žodžiu **bala:** *bala nemato, bala žino).*

išdėrgti ãkį „šnek. apie negražų daiktą": *Bjauri drapana — išdėrgė ãkį.*

išdėrgti gérklę „šnek. apie neskanų valgį": *Toki bandelė buvo negardi — išdėrgė gérklę.*

išdėrgti ranką „šnek. atimti sėkmę, laimę": *Su savo kumelėmis jis man išdėrgė rañką* (nebesiseka kumelėmis verstis). Jei izoliuotas ar „prozišk ame" kontekste veiksmažodis **išdergti** turi ne visai gražią ir nemaloniai asocijuojančią reikšmę, tai pateiktųjų frazeologizmų kontekste ta reikšmė niveliuojasi, ir žodis įgyja visai kitus reikšminius atspalvius.

Žodžio **medelis** malonybinė ir mažybinė reikšmė taip pat papildoma ir praturtinama iliustracine medžiaga tik iš Ėriškių tarmės:

kad tai (tavė) medẽlis (medẽliai)! „o kad tave! *„Kad tai medẽlis, kaip man bloga! Aukštas* [beržas], *kad tave medẽliai!*

Neretai su kitomis to paties žodžio formomis arba dažniausiai kasdieninėje buityje sutinkamais veiksmažodžiais sudaryti Ėriškių tarmės vaizdingieji posakiai papildo pačią frazeologizmų grupę, praturtindami ją sinoniminiais variantais, pvz.: **áitom eĩti** „niekais virsti". *Áitom eĩna tas jos vaikas* (Plg. kitų tarmių ta reikšme vartojamus frazeologizmus: **áitais eĩti, dõliais eĩti, bálkiais eĩti).**

áukso ãkį įdėti „į mokslus išleisti": *Aš tau áukso ãkį įdėjau.*

(Plg. kitų tarmių šios reikšmės frazeologizmus: *akìs sudėlióti, ãkį įdėti* ir kt.).

aĩkį nustùmti „kiek užvalgyti": *Užkąsk plutelę duonos, tam kartui aĩkį nustùmsi.*

blaũzdą láužti „darant ką nors iš paskos, lipti ant kulnų, pridurmui eiti, neatsilikti": *Neláužk man blauzdõs* (pjaunant).

eĩti atgal „silpnėti; menkėti sveikatai": *Eĩna bobelė atgaĩ.*

iš véido išsimùšti „atrodyti labai suvargusiam, paliegusiam": *Iš véido išsimùšęs, kaip šaukštas.*

kas dẽs (dẽjo) „sakoma norint ką paneigti":— *Ar turtingą žentą gavai? — Kas dẽs turtus. Kas jiems dẽjo tuos turtus — kokie buvo driskiai, tokie ir liko!*

peĩliais eĩti „muštis": *Jų vaikai peĩliais eĩna.*

Panašiai Ėriškių tarmės frazeologizmais papildomos pastovių žodžių junginių grupės, sudarytos su žmogaus kūno dalis reiškiančiais žodžiais, pvz.:

ãkį gẽlia „pavydi": *Visiems gẽlia ãkį, žiūrint į tokį arklį.*

visà bùrna „atvirai, drąsiai (kalbėti)": *Čìa gali visà bùrna kalbėti.*

gálvą atimti „apsvaiginti": *Vynas gálvą àtėmė.*

kóją láužti „vyti, skubinti": *Neskubink, niekas kójos neláužia.*

liežiùvį apveĩrsti „kalbėti": *Ar negali liežiùvio apveĩrsti, kad tyli?*

lenciūgą už lūpos vérti (kam) „sugauti, sutramdyti (ką)".

neturėti nė praskirtũ nagũ „turėti daug darbo; visai neturėti laiko": *Aš neturėdavau laiko nė praskirtũ nagũ.*

ant nósies kliūti „nepatikti": *Kam užkliùvo ant nósies?*

iš pečiũ mùšti „sunkiai dirbti, stengtis": *Nieko nereikia iš pečiũ mùšt.*

rañką pérmainyti „nebe iš to paties asmens, o iš kito pirkti":

Reikia rañką permainýti — iš jo paršai nebeina.

širdìs nudrìbus „sunku, nemalonu darosi": *Man, žiūrint į juos, širdìs nudrìbus, gyvena kaip galvìjai.*

Šalia senesniųjų iš kartos į kartą ėjusių frazeologizmų, iš minėtų apylinkių yra užrašyta ir naujesnių, naujose socialinėse sąlygose atsiradusių pastovių žodžių junginių, pvz.:

balsą nèšti „eiti balsuoti": *Ko gi ten skubini? Gi balsą nešù.*

bãslio viẽtoje „nieko nereiškia": *Ta valdyba — bãslio viẽtoje.*

Įvairių ir savitų frazeologizmų iš Ėriškių yra užrašyta labai daug. Vieną kitą būdingesnį ir savitesnį žemiau pateikiame:

baisùs mãtymas a) „baisybė, daugybė": *Baisùs mãtymas kiek daug varnų!* b) „net baisu": *Baisùs mãtymas — kosėja ir kosėja* (kosti) *visą naktį. Baisùs mãtymas, kaip šaltis važiuoja* (į gryčią pro atdaras duris).

blùsos nusìmirė „sakoma labai išsigandus": *Man ant pečiaus blùsos nusìmirė.*

èt-bèt „prastas, niekai": *Jo èt-bèt rugeliai. Tavo darbas tik èt-bèt. Ką jis sako? Nagi èt-bèt* (niekus) *kalba.*

gálvą atsùkęs į anã pùsę turẽjo „laikėsi anos pusės nuomonės".

iš dáikto „nedalinta, vienoje vietoje, krūvoje": *Jų žemė iš dáikto tebėra.*

kaip máuro „labai daug": *Agurkų priaugs kaip máuro.*

kaip sudègt sùdegė „dingo be žinios": *Kirvis kaip sudègt sùdegė.*

kaip vándenio „labai daug": *Prisičirškino* (prisispirgino) *taukų kaip vándenio.*

liežiùvis nuplýšo „nusibodo kalbėti": *Liežiùvis nuplýšo beprašant.*

meĩtelio brólis „apie nemandagų, begėdį": *Esi tikras meĩtelio brólis, daugiau nieko.*

nasrùs paléisti „imti garsiai šaukti, rėkti": *Paléido nasrùs ant viso lauko.*

nebe dáiktas „netinka": *Kad ir drąsus* [vaikas], *nebe dáiktas. Nebe daiktas, kad avelė nukirpta kaip slenkstis.*

nečỹsto káilio „piktas, nedoras": *Mat koks nečỹsto káilio šuvà.*

niẽko nėrà a) „nesunkus": *Lauko darbas niẽko nẽr.* b) „labai menkas, prastas": *Įkiš buroką, ir tas niẽko nėrà.*

paléisti savo aptiẽką „imti niekus kalbėti": *Paléidžia savo aptiẽką.*

sudỹgsi liežiùvis „labai užsinori (ką valgyti)": *Vaikui sudỹgsi liežiùvis sužįsti, ką pagaus.*

suẽsti pãgalį „gauti mušti": *Tylėk, va, suẽsi pãgalį.*

sulįsti į bankrùtą „turėti didelių nuostolių": *Su linais suliñdo į bankrùtą.*

suñkiai nèšti bařzdą „būti senam, nepajėgiam": *Tas jau suñkiai nẽša savo bařzdą.*

tėvas smìlgose sùdegė „kalbant apie nesantuokinį vaiką": *Jo tėvas smìlgose sùdegė.*

tylėk ir mirksėk „stenkis neįkliūti, niekur nesikišti (kalbant apie hitlerinę okupaciją)": *Dabar tokie laikai — tylėk ir mirksėk.*

uždarýti savo aptiẽką „nutilti niekus kalbėjus": *Reikės uždarýti savo aptiẽką.*

viršum nãgą léisti „paviršutiniškai dirbti".

vìsą nórą „visai, visiškai": *Rugiai išaugo vìsą nórą.*

PROFESORIUS JUOZAS BALČIKONIS

ANTANAS LYBERIS

Ėriškiai garsėja respublikoje ne tik šauniais kolūkio laimėjimais, darbščiais žemdirbiais, bet ir tuo, kad iš čia kilęs akademikas profesorius Juozas Balčikonis, žymus kalbininkas lituanistas.

Gimė jis 1885 m. kovo mėn. 25 d. valstiečių šeimoje, kurioje jis buvo vyriausias vaikas.

Jau iš mažens Juozukas stropiai mokėsi. Pirmąsias skaitymo pamokas jis gavo iš sodžiaus daraktorės V. Kranauskaitės, gyvenusios gretimame Žvirblių sodžiuje. Toliau Juozukas mokėsi Ramygalos pradinėje mokykloje ir, ją baigęs, 1898 m. įstojo į Panevėžio realinę gimnaziją.

Tėvai, teturėdami pusę dubos (apie 12 ha žemės), ne ką galėjo sūnui padėti eiti mokslus, todėl nuo ankstyvos jaunystės jam teko pačiam pelnytis duoną. Ypač jo materialiniai reikalai pablogėjo 1905 metais mirus tėvui. Su didele širdgėla pasakodavo, kaip tėvas susirgo (bene plaučių uždegimu), kaip jis, būdamas šeimoje vyriausias, vežė tėvą, sunkiai sergantį, į Panevėžį pas gydytoją, bet tas nieko nebegalėjo padėti. Buvo per vėlu, ir tėvas, parvežtas namo, greit mirė.

Jau Panevėžyje besimokydamas, J. Balčikonis pradėjo domėtis lietuvių kalba, skaitė draudžiamąją literatūrą, kurią gaudavo iš dantų gydytojos J. Janulaitytės, vėliau ištekėjusios už J. Biliūno. Atidžiai studijavo J. Jablonskio 1901 m. gramatiką, rašė korespondencijas bei eilėraščius į lietuvių laikraščius.

1906 m., baigęs realinę gimnaziją, J. Balčikonis nutarė studijuoti ne tiksliuosius mokslus, kaip dažniausiai darydavo abiturientai realistai, bet filologiją. Domėtis filologija, ypač lituanistika, be abejo, bus jį paskatinęs

J. Jablonskis, su kuriuo jis susipažino 1906 m. Panevėžyje, vienoje žemės ūkio parodoje. Ryžtis studijuoti filologiją jo neatbaidė nė lotynų bei graikų kalbų egzaminas, kurį reikėjo išlaikyti iš gimnazijos kurso, stojant į universitetą.

1907 m. rudenį, važiuodamas į Peterburgą, traukinyje J. Balčikonis susipažino su K. Būga, jau aukštesnio kurso studentu. Ne kartą po to jis lankėsi pas K. Būgą, su juo tarėsi įvairiais kalbos klausimais. Bet dažniausiai su K. Būga susitikdavo pas docentą E. Volterį, kuris kviesdavosi lietuvius studentus į savo butą pasikalbėti apie kalbos reikalus. E. Volteris buvo didelis lietuvių studentų bičiulis ir jų rėmėjas. Dažnai studentas, negalėdamas sudurti galo su galu, gaudavo jo vadovaujamoje Mokslų akademijos Slavistikos skyriaus bibliotekoje ir tam tikro apmokamo darbo — po 40 kap. už valandą. Studentas J. Balčikonis šiuo uždarbiu nuolat naudojosi. Tik vėliau skundėsi, kad bibliotekos patalpos buvusios labai šaltos ir jis tenai ne kartą gerokai peršalęs. Apskritai, J. Balčikonio gyvenimas Peterburge buvo sunkus: įtemptas darbas universitete, rūpestis dėl duonos kąsnio pareikalavo iš jo daug sveikatos, kurios jis vėliau savo gyvenime pasigesdavo.

Dar tebestudijuodamas universitete, J. Balčikonis įsitraukė į aktyvų spaudos darbą: rašė korespondencijas į lietuvių laikraščius, vertė į lietuvių kalbą populiarias knygeles. 1908 m. paskelbė du straipsnius apie K. Jaunių, išvertė iš lenkų kalbos M. Baluckio komediją „Aukso dievaičiai", keletą A. Čechovo, L. Tolstojaus, G. Mopasano ir kai kurių kitų rašytojų apsakymų.

1911 m. J. Balčikonis baigė universitetą su I laipsnio diplomu ir apsigyveno Vilniuje, dirbo „Vilties" laikraščio redakcijoje. Tų pačių metų rudenį jis atostogavo Seinuose, kur drauge su K. Būga, J. Šlapeliu ir kt. padėjo J. Jablonskiui surinkti medžiagą „Lietuvių kalbos sintaksei" ir nustatyti kai kuriuos gramatikos terminus. Nuo 1914 m. dėstė lietuvių kalbą „Saulės" draugijos organizuotuose kursuose Vilniuje. Pirmojo Pasaulinio karo metu, pasitraukęs į Voronežą, dėstė lietuvių ir lotynų kalbas lietuvių pabėgėlių gimnazijoje. Čia jis labai susidraugavo su J. Jablonskiu, kuris dirbo toje pačioje gimnazijoje. Kurį laiką net gyveno Jablonskių bute. „Savo gy-

venime su niekuo tiek nebendravau, kaip su J. Jablonskiu", — rašė vėliau savo atsiminimuose J. Balčikonis.

Po karo, 1918 m., J. Balčikonis grįžo į Lietuvą ir apsigyveno netoli savo tėviškės — Panevėžyje. Čia jis buvo pradžioje paskirtas Vyrų gimnazijos, o vėliau Mokytojų seminarijos direktorium. Šiltu žodžiu mini savo mokytoją ir direktorių buvę jo mokiniai. Jis kaip tėvas rūpinosi jais — neturtingiems mokiniams direktoriaus pastangomis buvo įsteigtas bendrabutis.

Iš Panevėžio J. Balčikonis nuolat atvažiuodavo į gimtuosius Ėriškius aplankyti savo motinos, brolio ir seserų. Matydavau jį aukštą, kiek linktelėjusį, einant su juodu berankoviu apsiaustu per sodžių, sveikinantis su pažįstamais ir sustojant valandėlei su jais pasišnekėti. Jis mėgdavo užeiti pas gimines ar pas savo vaikystės draugus šio to paklausinėti. Ypač jis mėgo tuos, kurie mokėjo gražiai ir gyvai pasakoti, mokėjo padainuoti liaudies dainų ar pasekti pasakų. Daug vakarų jis yra prasėdėjęs pas siuvėją J. Lyberį, mokėjusį daugybę pasakų. Dažnai užeidavo pas S. Mikoliūnienę, nepaprastai sąmojingą, linksmą ir gyvą pasakotoją, iš kurios jis yra užrašęs nemaža retų žodžių ir vaizdingų pasakymų. Tada dar buvau vaikas ir nesupratau, ko jis prisispyręs klausinėjo kartą mano tėvą, ką reiškiąs jo pasakymas **traukinio nematę!** (=bala, galas nematę). Ką reiškiąs tėvo pavartotas žodis **nuotrauka** (=sukčius)? Kaip žmonės sako: **ligonis nepamėgo to valgio** ar **ligoniui nepamėgo tas valgis?** Tik vėliau, mokydamasis vidurinėje mokykloje ir skaitydamas jo verstas pasakas, radau tuos žodžius jų tekste ir supratau, kam jie tada buvo jam reikalingi.

Gyvendamas Panevėžyje, J. Balčikonis ypač daug laiko skyrė spaudos darbui. Ne sykį jis yra sakęs, kad „lektūra duoda mokiniui jei ne pusę išsilavinimo, tai bent gerą jo dalį", kad „be geros lektūros sunku yra išmokyti mokinius geros ir taisyklingos kalbos, gero stiliaus". Lektūros to laiko mokyklai labai trūko. Šią kultūros spragą bent iš dalies jis stengėsi užpildyti grožinės literatūros vertimais. J. Balčikonis pasirinko labiausiai mokyklinio amžiaus vaikams mėgstamą literatūros žanrą — pasakas, kelionių aprašymus. 1918 m. išvertė H. Anderseno rinktines pasakas, 1921 m. V. Haufo pasakas ir Ž. Verno romaną „Kelionė aplink žemę per 80 dienų". 1923 m. išvertė ir išleido Š. Pero pasakas. Į vertimo darbą jis, lygiai

kaip ir J. Jablonskis, įtraukdavo ir savo mokinius. Žinoma, po J. Balčikonio taisymų mažai kas likdavo iš mokinių darbo. Iš to laiko jo mokinių, vėliau pasižymėjusių spaudoje ir pedagoginėje veikloje, galima būtų paminėti: N. Grigas, K. Masiliūnas, J. Žilvitis, J. Žukauskaitė ir kiti.

Pokario metais J. Balčikonis iš naujo parengė spaudai pasakų vertimus, juos papildė ir pataisė. Be to, dar išvertė Dž. Svifto „Guliverio keliones" (1957 m.), arabų pasakas „Tūkstantis ir viena naktis" (1958 m.). Iš pasakų vertimų, be abejo, žymiausią vietą užima „Brolių Grimų pasakos" (du tomai), kurios, profesoriaus J. Otrembskio žodžiais tariant, „kalbos ir stiliaus atžvilgiu yra tikras šedevras". Jų kalba tokia natūrali, gyva, liaudiška, jog ne vienam daro ne vertimo, o savų lietuviškų pasakų įspūdį.

1924 m. J. Balčikonis, kaip pagarsėjęs kalbininkas, buvo pakviestas į Kauno universitetą dėstyti lietuvių kalbos kurso. Tapo docentu ir dirbo universitete iki 1931 m.

1930 m. J. Balčikoniui buvo pavesta redaguoti mirusio K. Būgos pradėtą leisti didįjį „Lietuvių kalbos žodyną". Šio darbo J. Balčikonis ėmėsi su dideliu entuziazmu ir tuo nusipelnė vieną iš žymiausių vietų lietuvių leksikografijoje. Jis suprato, kad paliktosios K. Būgos medžiagos (617553 žodžių lapelių) tokiam žodynui yra per maža. Reikėjo žymiai papildyti žodyno kartoteką senųjų ir naujųjų raštų žodžiais, reikėjo sukaupti žymiai daugiau medžiagos iš gyvosios liaudies kalbos, iš tarmių ir tautosakos. Šio darbo ėmėsi jis pats ir negausus jo vadovaujamas talkininkų būrelis. Spaudoje pasirodo daugybė J. Balčikonio straipsnių straipsnelių, kuriais jis kreipiasi į visuomenę, ragindamas rinkti žodžius iš liaudies kalbos. Štai keletas tų straipsnių antraščių: „Rinkime brangiausią savo tautos turtą!", „Tautos turtas neturi nykti!", „Daugiau žodyno rinkėjų!", „Kokius žodžius rinkti", „Mokytojai ir žodynas", „Seimo ir žodyno rinkimai", „Prašymas žodžių rinkėjams", „Niekados nepamirškite žodyno!", „Žodynas ir penkmečio planas" ir kt. Spaudoje, per radiją ir auditorijoje jis kantriai visiems aiškina, kaip užrašinėti žodžius, į ką labiausiai reikia kreipti dėmesį. Savo straipsniuose jis dažniausiai pateikia po pluoštą gau-

tų žodžių su iliustraciniais sakiniais, tuo praktiškai parodydamas, kas žodynui reikalinga.

Iš visų Lietuvos kampelių pasipylė surinktų žodžių srautas, ir Žodyno kartoteka šoktelėjo iki 2 milijonų lapelių. Žinoma, atsiųstoji leksinė medžiaga nebuvo lygios vertės. Šalia gerų žodžių rinkėjų, pasitaikė ir tokių, kurie nemokėjo ne tik žodžių kirčiuoti, bet ir paaiškinti jų reikšmės, pateikti gyvų vartojimo pavyzdžių, atskirti lietuviškus žodžius nuo svetimų kalbų žodžių. Kiti siųsdavo įvairių individualių ar net pačių prasimanytų žodžių. Tokie žodžiai Žodyno redaktoriams sudarė daugiau sunkumų, negu naudos — reikėjo juos aiškinti, klausinėti tarmių atstovus, važinėti jų tikrinti nurodytose vietose.

Sukaupęs tokią gausią žodyninę medžiagą, J. Balčikonis, nedidelio talkininkų būrelio, daugiausia savo buvusių mokinių, padedamas, pradėjo redaguoti pirmuosius Žodyno tomus. Pirmasis jų išėjo iš spaudos 1941 m., antrasis — 1947 m. Jis parengė ir pirmąją III tomo redakciją, pradėjo redaguoti IV tomą (iki žodžio **iš**). Žodyno redakcijai jis vadovavo 24 metus (1930—1954 m.), o leksikografinio darbo nenutraukė iki pat mirties. Kasmet jis atsiųsdavo Žodynų sektoriui didesnį ar mažesnį surinktų žodžių pluoštelį.

Kita svarbi J. Balčikonio veiklos sritis — redagavimas ir leidimas raštų, turinčių didelę reikšmę lietuvių kalbos mokslui. 1933—1936 m. jis surinko ir išleido penkiais tomais J. Jablonskio raštus, kurie lig tol buvo išsimėtę įvairiuose spaudiniuose. 1931 m. suredagavo ir išleido M. Valančiaus raštus, pridėdamas prie jų gan platų žodynėlį. 1939 m. išleido fotografuotinį M. Petkevičiaus 1598 m. katekizmą, turintį didelę reikšmę kalbos istorijai. 1957 m. su kitais kalbininkais paruošė ir išleido D. Kleino 1653 m. pirmosios lietuvių kalbos gramatikos vertimą iš lotynų kalbos. Jis redagavo rusų kalbininko M. Petersono „Lietuvių kalbos apybraižą" (1955). Ypač didžiai jis vertino lenkų kalbininko prof. J. Otrembskio lituanistinius darbus. Paskutiniaisiais savo gyvenimo metais jis išvertė šio mokslininko Lietuvių kalbos gramatiką („Gramatyka języka litewskiego") (3 tomus).

Daug dėmesio savo mokslinėje veikloje J. Balčikonis skyrė vietovardžių ir vardų tyrinėjimui. Jis rūpinosi, kad mūsų vietovardžiai nebūtų kraipomi, kad jie būtų literatūrinėje kalboje vartojami taisyklingomis formomis. Per

netrumpą savo gyvenimą jis yra apkeliavęs daugybę Lietuvos vietų ir apklausinėjęs vietos žmones, kaip koks rūpimas vietovardis yra tariamas. Jis yra rašęs apie **Vilkmergės, Naugardo, Maišiagalos, Alšios, Vilniaus** ir kt. vietovardžių kilmę ir tarimą. Per ilgus amžius labai nukentėjo lietuviškos pavardės, kurios aplenkėjusios dvasininkijos ir kanceliarijos tarnautojų buvo daug kur gerokai iškraipytos. J. Balčikonis rūpinosi, kad būtų grąžintos jų senosios formos. Spaudoje pasirodė nemaža jo straipsnių pavardžių kilmės, jų atlietuvinimo klausimais.

Dar viena svarbi prof. J. Balčikonio kalbinės veiklos sritis — tai straipsniai kalbos praktikos klausimais. Lygiai kaip J. Jablonskis, jis nuolat kėlė spaudoje pasitaikančias kalbos negeroves, rašė recenzijas, straipsnius įvairiais kalbos kultūros klausimais, aiškino leksikos, sintaksės, akcentologijos, rašybos dalykus. Sunku yra išvardyti visa tai, ką J. Balčikonis yra rašęs spaudoje. Suminėsime tik keletą svarbesnių jo straipsnių: „Lietuvių kalbos mokymas vidurinėse mokyklose" (1912), „Dėl Terminologijos komisijos darbo" (1925), „Lietuvių kalba mūsų universitete" (1927), „Laikraščio gerinimas ir kalba" (1928), „Kalba ir rašyba" (1927), „Eilinis profesorių uždavinys" (1927), „Rašomieji darbai" (1918), „Lietuvių kalbos mokslas ir mokytojai" (1935), „Kaip kirčiuoti žodį **procentas**?" (1938), „Būdvardžiai su priesaga **-inis** ir jų kirčiavimas" (1951), „Kada gi vartojamas tikslo naudininkas su bendratimi" (1956), „Apie padalyvio ir pusdalyvio vartojimą" (1959), „Bičių terminologija" (1960) ir kt.

Daug medžiagos ne tik leksikografijai, bet ir apskritai kalbos mokslui teikia tautosaka. Joje geriausiai išsilaiko senosios kalbos formos, senoji leksika ir sintaksė. J. Balčikonis mėgo ne tik liaudies pasakas, priežodžius ir patarles, bet žavėjosi ir dainomis, kurių nemaža yra surinkęs savo gimtųjų Ėriškių, Ramygalos, taip pat Birštono ir kitose apylinkėse. Prieš mirtį jis paruošė spaudai Druskininkų liaudies dainų rinkinį (264 dainas), kartu pasirūpindamas ir jų melodijų užrašymu. Daug vasarų jis praleido Druskininkuose, pėsčias keliaudamas po apylinkes, užrašinėdamas liaudies dainas ir rūpestingai jas tikrindamas. „Druskininkų dainos", jų galutinis paruošimas spaudai — paskutinis jo darbas. Išėjo iš spaudos jau po jo mirties (1972 m.).

Daug J. Balčikoniui teko padirbėti pokario metais. 1944—1952 metais jis vadovavo Lietuvos TSR MA Lietuvių kalbos institutui. 1944—1959 metais dėstė lietuvių kalbą Vilniaus Valstybiniame V. Kapsuko universitete ir buvo lietuvių kalbos katedros vedėjas (1944—1950). Beveik iki mirties J. Balčikonis vadovavo daugeliui lituanistų aspirantų, kurių vieni, apgynę kandidato disertacijas, liko aukštųjų mokyklų dėstytojais, kiti — Instituto moksliniais bendradarbiais. Daugybė jo buvusių studentų dirba žurnalų ir laikraščių redakcijose, leidyklose, vidurinėse ir specialiosiose mokyklose.

Tarybinė vyriausybė didžiai įvertino J. Balčikonio nuopelnus lietuvių kalbos mokslui ir pedagogikai. 1945 m. jam buvo suteiktas Lietuvos TSR nusipelniusio mokslo veikėjo vardas; tais pačiais metais buvo apdovanotas Darbo raudonosios vėliavos ordinu; 1946 m. jis išrinktas Lietuvos TSR Mokslų akademijos tikruoju nariu, o 1948 m. jam suteiktas mokslinis profesoriaus vardas. Jo vardu pavadinta Panevėžio I-oji vidurinė mokykla. Išleisti jo „Rinktiniai raštai" (sudarytojas A. Pupkis).

Prof. J. Balčikonis — kilni ir patraukli asmenybė. Nepaprastai mylėjo savo gimtąjį kraštą, džiaugėsi savo tautiečių laimėjimais ir liūdėjo dėl jų nesėkmių ir vargų. Visą gyvenimą troško, kad jo krašto žmonės būtų kultūringi ir apsišvietę. Daugybę savo pasakų vertimų jis išdalydavo sodžiaus žmonėms, daugiausia tiems, kurie norėjo skaityti, bet neturėjo iš ko nusipirkti knygų. Buvo visada tiesus ir atviras. Visiems išdrįsdavo tiesą į akis pasakyti ir ginti savo įsitikinimus. Dėl savo būdo tiesumo J. Balčikoniui ne kartą gyvenime teko ir nukentėti, bet jis dėl to nesisielodavo, o grauždavosi daugiau todėl, jog laiku nepasipriešinęs neteisybei ar blogiui. Nekentė pataikavimo ir melo, apsileidimo ir tinginystės. Girtuoklystę laikė didžia žmonių blogybe. Savo mokiniams ir studentams buvo reiklus ir griežtas, nes norėjo juos parengti gerais savo srities specialistais. Kartu sugebėjo jiems įkvėpti gimtosios kalbos meilę ir paskatinti ja domėtis. Gyvenime buvo kuklus ir paprastas. Mėgo gamtą ir aktyvų poilsį joje. Mėgstamiausias jo užsiėmimas buvo bitininkavimas.

Jis pats, lygiai kaip ir jo pamėgtos bitelės, visą gyvenimą triūsė savo gimtosios kalbos baruose, rinkdamas iš jos dirvonų visa, kas yra gražiausia, dirbdamas įvai-

riausią kalbos mokslo ir kultūros darbą. Už nuopelnus lietuvių kalbai jo vardas visada paliks tautos atminime.

Mirė prof. J. Balčikonis 1969 m. vasario mėn. 5 d., eidamas 84-uosius metus. Jo paties noru palaidotas gimtųjų Ėriškių kapinėse, kur ilsisi ir jo tėvai. Jo kapą puošia iškilnus skulptoriaus V. Vildžiūno sukurtas paminklas.

NEPAPRASTAS ŽMOGUS

(Truputis atsiminimų apie J. Balčikonį)

KAZYS MASILIŪNAS

Kiekvienam gyvenime tenka susidurti su įvairiais žmonėmis, ir vienaip ar kitaip su jais bendrauti. Vienų žmonių atminimas greit išblėsta, kitų išlieka atminty visam gyvenimui. Toks žmogus ir buvo Juozas Balčikonis — kalbininkas, pedagogas, mokslininkas, akademikas.

J. Balčikoniui mirus, spaudoje pasirodė nemaža straipsnių, daugiausia biografinio pobūdžio, kuriuose velionis apibūdinamas kaip leksikografas ir aukštosios mokyklos dėstytojas, tačiau lyg užmirštas liko Panevėžio laikotarpis — jo darbas Panevėžio vidurinėse mokyklose. Kadangi aš buvau jo mokinys Panevėžio mokytojų seminarijoje (1922—1924) paskui Kauno Universiteto Humanitarinių mokslų fakultete, o dar vėliau kurį laiką ir bendradarbiauti teko, tai, manau, jog vertėtų pateikti keletą atsiminimų iš tos, palyginti, ilgokai trukusios pažinties.

Prieš įstodamas į Panevėžio mokytojų seminariją, jau buvau šį tą girdėjęs apie J. Balčikonį iš Panevėžio vyrų gimnazijos vyresnių klasių mokinių, kuriems J. Balčikonis buvo direktorius ir lietuvių kalbos mokytojas (1918—1920). Girdėjau, kad jis puikus lietuvių kalbos specialistas, kad yra labai gerbiamas, o mokiniai ir bijo, nes yra griežtas, kad kilęs iš Ėriškių... Ir štai 1922 m. pats patenku į Panevėžio mokytojų seminariją — tiesiai į J. Balčikonio rankas.

Buvo šitaip. Pavasarį baigęs parengiamąją seminarijos klasę ir išlaikęs stojamuosius egzaminus į I kursą, vasa-

ros metu pasiruošiau ir rudenį nusprendžiau eksternu laikyti egzaminus į II kursą. Atnešęs pareiškimą, radau laikinai direktoriaus pareigas einantį M. Račkauską, seminarijos inspektorių, o J. Balčikonio būta išvykusio į užsienį gydytis. Laikinasis direktorius mano pareiškimą priėmė labai nenoromis, bijodamas, kaip pats sakė, gauti „pipirų" nuo J. Balčikonio, kuris nemėgstąs jokios skubos darbe, vadinasi, ir jokių šokinėjimų iš vieno kurso į kitą. Vis dėlto pareiškimą priėmė, žadėdamas pateikti jį pedagogų tarybai svarstyti.

Kitą dieną sužinojau, kad egzaminus laikyti į II kursą pedagogų taryba leidusi. Juos sėkmingai išlaikiau ir, visai nesimokęs I kurse, tapau II kurso moksleiviu. Pirmąją naujų mokslo metų dieną, tuoj po iškilmingos pradžios, II kurse pirmoji pamoka buvo J. Balčikonio. Pamatęs klasėje nematytą vaikiną, jis gerokai nustebo. Paskui priėjo arčiau (J. Balčikonis per pamoką dažniausiai vaikščiodavo) ir paklausė mane: „O sveikas kas būsi?" Pasisakiau. Rimtu veidu jis mane lyg ir tyrė. Paskui vėl: „Kažin, ar nebus sunku?" Šyptelėjo truputį. „Pažiūrėsim", — sako jis nuėjo. Iš to supratau, prisiminęs M. Račkausko žodžius, kad čia man bus ne pyragai, jutau, kad šiame kurse nesu jau taip labai pageidaujamas.

Per pamoką J. Balčikonis ėmė šio to klausinėti mokinius iš vietų. Vieni geriau, kiti blogiau atsakinėjo, bet, apskritai, daugumas daug ko nemokėjo. Dėl vieno įterptinio žodžio kažkokiame sakinyje direktorius sukėlė beveik pusę klasės ir nebuvo atsakymais patenkintas (daugumas sakė: „reiškia", „pagalios", net „znočijas"). Pagaliau baksteli pirštu mano pusėn. Atsistoju ir sakau — „vadinas". J. Balčikonis stabteli, atsigrįžta į mane ir sako: „Taip, gerai, **vadinasi**". Taip žmonės sako: joks „reiškia" čia netinka. Įbedė akis į mane ir žiūri. Dabar ir visi sužiuro į mane. Matyt, draugai pamanė, kad aš daugiau už juos moku. O mano tas mokėjimas tebuvo tik paprastas atsitiktinumas, ir tą **vadinas** ištariau tik dėl to, kad visi „rezervai" jau buvo kitų pasakyti, kad man ir tebuvo jis vienas belikęs. Tas J. Balčikoniui patiko, ir aš jutau, kad jis ėmė mane jau tą pačią pamoką stebėti. Dar vieną kitą kartą kažko paklausė, ir mano atsakymai nebuvo blogesni už kitų.

J. Balčikonis buvo atleistas iš Panevėžio vyrų gimnazijos direktoriaus pareigų ir paskirtas Panevėžio mokyv-

tojų seminarijos direktorium, nes čia reikėjo veiklaus, energingo žmogaus.

Ankstesniuose Panevėžio mokytojų seminarijos rūmuose įsikūrė ligoninė, o pati seminarija pradėjo kurtis mažuose mediniuose nameliuose (buvusioje Marijos gatvėje). Metus kitus ten ir vargo jie. Pagaliau buvo nutarta seminariją vėl perkelti į senuosius rūmus. Tačiau ligoninės vadovybė delsė, ir J. Balčikonis čia parodė daug ryžto ir drąsos, turėdamas net konfliktų su ligoninės administracija (rodos su gydytoju A. Didžiuliu). Rūmus reikėjo remontuoti, pritaikyti mokymo reikalams, įsigyti inventoriaus, mokymo priemonių, įkurti biblioteką. J. Balčikonis čia taip pat parodė daug sumanumo ir iniciatyvos.

Jis iš naujo įkūrė seminariją, pamilo įsitikinęs tos mokyklos misijos kilnumu. Ir vienas iš akstinų buvo tas, kad čia kadaise dirbęs J. Jablonskis.

Pedagoginių kadrų komplektavimas tuo metu buvo taip pat didelis rūpestis, nes trūko specialistų. Kaimynystėje įsikūrusi Panevėžio vyrų gimnazija buvo daug pranašesnė, paveldėjusi vienos iš seniausių Lietuvoje mokyklų (buv. Panevėžio realinės mokyklos) tradicijas ir tuo metu garsėjusi žymiomis pedagoginėmis jėgomis. Čia dirbo rašytoja G. Petkevičaitė-Bitė, J. Lindė-Dobilas, M. Grigonis, prof. J. Yčas (direktorius), J. Elisonas, matematikai Kalkis, J. Janulionis, kalbininkas Sokolovas, muzikas organizatorius M. Karka, skulptorius J. Zikaras. O štai naujai steigiamoje mokykloje, kurios uždavinys — ruošti švietimo darbuotojus, tokių jėgų nebuvo. Bet ir čia J. Balčikonis pasirodė geras organizatorius. Jo autoriteto dėka mokykloje pavyksta suburti pedagogų branduolį: tai buvo vyrų gimnazijos pedagogai, sutikę dirbti antraeilėse pareigose, kiti atvyko iš kitų mokyklų. Tiesa, kai kuriems teko nuolaidžiauti dėl menko kalbos mokėjimo. Mat daugelis tų naujų mokytojų, būdami geri specialistai, bet išdirbę po keliasdešimt metų Rusijos gilumoje, buvo primiršę gimtąją kalbą. Net ir M. Račkauskas, geras lingvistas (vėliau senovės kalbų profesorius Kauno universitete), grįžęs Lietuvon ir pradėjęs dirbti Panevėžio mokytojų seminarijos inspektoriumi, tik šiaip taip kalbėjo žemaitiškai (mat buvo žemaitis), literatūrine kalba menkokai. Nesant kitos išeities, M. Račkauskui paskiriama ne tik dėstyti visuotinę istoriją, bet ir lietuvių

kalbą žemesniuose kursuose. Tai buvo visiems labai netikėta. Tačiau M. Račkauskas, puikus lingvistas, sunkumus greit nugalėjo ir toliau imponavo mokiniams savo žmoniškumu ir puikaus pedagogo savybėmis.

Prie seminarijos veikė dvi parengiamosios klasės ir pradinė mokykla. Jose lietuvių kalbą dėstė rašytoja A. Didžiulytė-Kazanavičienė, o vokiečių kalbai dėstyti gavo nė žodžio lietuviškai nemokančių pedagogų.

J. Balčikonis kelerius metus (iki 1924 m.) mokė mus gimtosios kalbos, dėstė literatūrą ir kalbos dėstymo metodiką, vadovavo pedagoginės praktikos pamokoms, mokė versti iš svetimų kalbų pasakas, skatino mokinių saviveiklą, pats režisavo, mokė žaidimų... Daug kam iš jo vėlesnių pažįstamų, buvusių studentų ar bendradarbių sunku šiandien net įsivaizduoti J. Balčikonį kadaise tokius darbus dirbus.

J. Balčikonis mokykloje ir Panevėžio visuomenėje turėjo didžiulį autoritetą. Jį buvo įsigijęs už savo tiesumą ir pasiaukojamą darbą. J. Balčikonis imponavo meile gimtajai kalbai. Kartą, rodos, tai buvo 1923 m., atsineša J. Balčikonis storą mėlynais viršeliais knygą, nieko nesakydamas, atverčia titulinį lapą ir rodo mums. Mes skaitome: *J. Endzelin, Lettische Grammatik.* Po to sako, kad knygą jam atsiuntęs J. Jablonskis dovanų. Apie ją kalba plačiau, mini J. Endzelyną, pasakoja apie lietuvių ir latvių kalbų giminystę, apie jų reikšmę mokslui. Kažkieno paklaustas, kodėl Endzelynas ją parašęs vokiškai, o ne latviškai, atsakė, jog jis norėjęs, kad visiems pasaulio mokslininkams knyga būtų prieinama.

Pirmą kartą pajutome gimtosios kalbos vertę, ėmėme suvokti, ką reiškia gerai mokėti savo kalbą. J. Balčikonio pamokos išmokė jausti kalbos grožį, melodingumą, konstrukcijų įvairovę, visų kitų elementų dermę, ėmėme suprasti, kad mūsų mokytojas ne tik reikalauja, „kimba", bet ir moko, auklėja, žavisi ir mus žavi. Nors J. Balčikonio mokymas būdavo kiek vienodas, monotoniškas, bet mes jo pamokas greit pamėgome, ėmėme jo ilgėtis.

Sistemingai nei gramatikos, nei sintaksės beveik nekartojome, o nagrinėdavome lentoje įvairius kalbos reiškinius. Dažnai medžiagą tokiems nagrinėjimams mokytojas imdavo iš mūsų rašomųjų darbų, kurie buvo gana dažni. Taisydavo ne tik formalias klaidas, jam labiau rūpėjo, kad mūsų kalba būtų gyva, sklandi, logiška.

J. Balčikonis dėstė mums ir lietuvių literatūrą: pradžioje literatūros teoriją, paskui — istoriją. Nežinau, ar jis buvo kur anksčiau šią discipliną dėstęs, jo metodas buvo gana įdomus. Matyt, J. Balčikonis toms pamokoms stipriai ruošdavosi, nes medžiagą mokiniams, būsimiems pedagogams, pateikdavo rūpestingai parinktą, susisteminta, dėstydavo ją gana sklandžiai, išlaikydamas tam tikrą proporciją pagal rašytojo kūrybos svarbumą. Daug dėmesio skyrė M. Valančiaus, Žemaitės, V. Kudirkos, Maironio, V. Mickevičiaus-Krėvės, Vaižganto, Lazdynų Pelėdos ir kitų klasikų kūrybai. Bet labiausiai vertino K. Donelaičio kūrybą, „Metų" ištraukas citavo atmintinai ir vertė daug ką ir mus išmokti. Donelaičio kūrybai nagrinėti jis skyrė daugiausia laiko.

Kalbėdamas apie rašytojų kūrinius, J. Balčikonis visuomet juos vertindavo ir kalbos atžvilgiu, išryškindamas gerąsias ir blogąsias puses.

Tos J. Balčikonio literatūros pamokos, žinoma, labai skyrėsi nuo J. Lindės (Dobilo) literatūros pamokų vyrų gimnazijoje, kur būdavo keliamos ir nagrinėjamos įvairios literatūros ir meno problemos. J. Balčikonio literatūros pamokos mums, besirengiantiems būti mokytojais, būdavo kitu kuo vertingos: jis čia pat siedavo literatūrą su kalba ir kūrinį nagrinėdavo kompleksiškai.

Visiems, kas plačiau domėjomės literatūra ir menu, J. Balčikonis patarė lankyti J. Lindės (Dobilo) vedamas literatūros ir meno valandas sekmadieniais vyrų gimnazijoje, ir daugelis mūsų jas lankydavome.

Rodos, 1921 m. pirmą kartą buvo išspausdintas J. Balčikonio Ž. Verno knygos „Kelionė aplink pasaulį per 80 dienų" vertimas. Mes, mokiniai, įnikome ją skaityti ir ėmėm iš karto gėrėtis ne tik piešiamais vaizdais, bet ir gražia, natūralia vertimo kalba. Matyt, norėdamas, kad mokiniai labiau gilintųsi į vertimą ir mokytųsi iš jo kalbos, J. Balčikonis duoda mūsų kursui rašinį „Filijo Fogo ir Paspartuko palyginamoji charakteristika". Tas rašinys paskiau davė daug medžiagos kalbos reiškiniams aiškinti.

J. Balčikonis tuo metu vertė V. Haufo bei Brolių Grimų pasakas ir įtraukė į darbą mokinius. Išdalijęs pasakas, J. Balčikonis paskirdavo dieną ir valandą, kada kuriam ateiti pas jį į namus su vertimo tekstu. Atsimenu, man buvo pasiūlyta išversti Brolių Grimų pasaką „Eršketrožė". Prirašiau kone visą sąsiuvinį. Nuėjau vakare. Ir štai

tik dabar prasidėjo tikrasis vertimas (ir geriausia kokia begali būti kalbos pamoka!). Liepia man skaityti paties išverstą pirmą sakinį lietuviškai, paskui — tą patį sakinį iš originalo vokiškai, po to — tą patį sakinį iš rusiško vertimo rusiškai. Dabar liepia visus tuos sakinius palyginti, ar tas pats visur pasakyta. Kai tai padariau, vėl iš naujo turėjau juos visus kartoti, lyginti, kai kuriuos net po kelis kartus, ypač lietuviškąjį ir vokiškąjį. Suredagavę galutinai sakinį, ilgai dar abejojome, ar jau viskas bus gerai. J. Balčikonis viską vėl tarytum sverte sverdavo: ir minties tikslumą, ir žodžio gyvumą, ir sakinio aiškumą, ir jo melodingumą remdamasis vieninteliu kriterijumi: ar taip žmonės sakytų. Pagaliau jis sakinį dar po kelis kartus balsu skaitydavo ir klausydavosi jo skambėjimo.

Per visą vakarą (per 3—4 val.) suredagavome vos 3—4 sakinius. Mano vertimas buvo išmargintas raudonu rašalu. Tas pirmas kartas mane daug ko pamokė: ėmiau suprasti, kas yra geras vertimas. Antrą kartą vertimą pas mokytoją atsinešus, taisymų buvo mažiau.

Tokiu būdu mes išvertėme Brolių Grimų pasakas.

J. Balčikonis buvo reiklus auklėtojas, ypač griežtas būdavo mokyklos tvarkos ardytojams. Pamokų praleidinėjimus, vėlavimąsi jis nelengvai dovanodavo, bet mokinius jis mylėjo ir gerų sumanymų bei geros iniciatyvos ne tik neslopino, o priešingai, skatino ir ugdė. Jis remdavo mokinių meno saviveiklą, kartais ir pats padėdavo jiems. Kartą pamenu, išvertė kažkokią mažytę pjesę apie mokinių gyvenimą „Kelionė į vakacijas". Jis pats parinko artistus iš mokinių ir pats režisavo. Pjesėje buvo nemaža komiškų situacijų: juokdavomės visi — ir artistai, ir pats režisierius.

Palyginti dažnokai būdavo organizuojami vakarėliai su pramogomis, kuriose beveik visada dalyvaudavo direktorius ir pats įsitraukdavo į žaidimus. Ypač jis mėgdavo šokti polką.

Kadangi seminarijoje buvo nebloga salė ir dar su scena, tai sulaukdavome nuolat ir svečių. Kartą, J. Balčikonio pakviestas, lankėsi dr. J. Basanavičius, kitą kartą — K. Būga, K. Račkauskas-Vairas, Vydūnas ir kt. Dažnai būdavo kviečiami koncertuoti artistai.

Keliauti toli J. Balčikonis nelabai mėgo. Rodos, tik vieną kartą buvo išvažiavęs į užsienį gydytis. Tačiau pas saviškius Ėriškiuose nuolat lankydavosi ir nepraleisdavo

turbūt jokio „kermošiaus" apylinkės miesteliuose. Mes, mokiniai, nuolat jį matydavome Ramygaloje, Krekenavoje tarp žmonių. Jis mėgdavo su žmonėmis bendrauti ir klausytis, „kaip žmonės šneka", nors tų žmonių ydas ir blogus įpročius smerkdavo ir tiesą jiems į akis sakydavo.

J. Balčikonis mėgo sportuoti. Mes nuolat jį matydavome čiuožykloje išdarinėjant ant ledo įvairias figūras arba pavasarį seminarijos sode žaidžiant kroketą.

1924 m. J. Balčikonis išgyveno savotišką „smūgį". Tais metais jis buvo prieš savo norą keliamas į Kauno universitetą dėstyti lietuvių kalbos. K. Būgai mirus, o J. Jablonskiui nebegalint dėstyti, universitetas neturėjo nė vieno kalbininko lituanisto. Tiesa, ten jau dirbo doc. A. Senas, besispecializuojantis baltistikoje, kilimo šveicaras, bet jis dėstė tik kai kuriuos speckursus, o bendrojo lietuvių kalbos kurso nebūtų galėjęs dėstyti, nes dar menkai temokėjo lietuviškai. Toks J. Balčikonio nenoras keltis iš Panevėžio mums buvo suprantamas — seminarija buvo jo kūdikis, ir jis labai norėjo, išleisti nors pirmąją absolventų laidą. Bet valdžia į tuos direktoriaus norus neatsižvelgė, ir jis turėjo keltis į Kauną. Buvo graudus atsisveikinimas. Seminarijoje verkė mokiniai ir mokytojai, o dar labiau pats išlydimasis — jis negalėjo net kalbėti. Labai šiltai jį išlydėjo ir Panevėžio visuomenė.

Panevėžyje J. Balčikonis ne taip ilgai dirbo (1918—1924), tačiau jo kultūrinio ir pedagoginio darbo pėdsakai paliko tenai žymes. Daugelį jo mokinių ilgam paveikė sugestyvi jo asmenybės jėga.

Baigęs 1925 m. seminariją, tais pačiais metais įstojau į Humanitarinių mokslų fakulteto Filologijos skyrių ir pradėjau klausyti J. Balčikonio kalbos kurso. Kadangi su N. Grigu jau Panevėžyje šitokį kursą buvome išėję, tai dėstytojas abiem padėjo įsidarbinti pas J. Jablonskį raštininkais, o nuo savo paskaitų tartum ir atleido. Daugeliui studentų iš pradžių J. Balčikonio dėstymas buvo neįprastas, nes buvo tikėtasi „profesoriaus dėstymo". Tačiau greit daugumui ėmė jis patikti, ir J. Balčikonio paskaitos būdavo gausiai lankomos. Mat daugelis humanitarų būta Kauno ir tolimesnių mokyklų mokytojų. Taigi, darbas ėjo sklandžiai, ir jokių nesusipratimų su studentais nekildavo.

Gyvendamas ir dirbdamas Kaune, J. Balčikonis labai artimai bendravo su J. Jablonskiu. Juos jungė sena pa-

žintis ir draugystė, bendri principai, bendras darbas (Terminologijos komisijoje, steigiant lietuvių kalbos draugiją ir kt.). Tuo metu J. Jablonskis spaudoje pakritikavo kai kurių universiteto profesorių leidžiamus darbus (V. Krėvės-Mickevičiaus, P. Augustaičio, J. Tumo-Vaižganto), papriekaištaudamas ir dėl prastos kalbos. Rodos, per fakulteto tarybos posėdį J. Balčikonis pasakęs, kad ir profesoriai kalbos nemoką. Fakulteto dekanui prof. V. Krėvei-Mickevičiui tai nepatikę. Nesusipratimas baigėsi tuo, kad J. Balčikonis išėjo iš Humanitarinių mokslų fakulteto ir perėjo į Teologijos-Filosofijos fakultetą, kur dėstė tą patį bendrąjį lietuvių kalbos kursą. Tada daugelis Humanitarinių mokslų fakulteto studentų eidavo to kurso klausyti pas J. Balčikonį. O dėstė lietuvių kalbą jis gana paprastai: nagrinėjo lentoje sakinius, aiškino studentams įvairius leksikos, stiliaus, rašybos sintaksės ir kitokias klaidas.

Nesusipratimą su dekanu J. Balčikonis vis dėlto labai jautė, mėgino net spaudoje atsikirsti. Imituodamas ir savaip perfrazuodamas K. Donelaičio hegzametrą, J. Balčikonis parašė ilgoką eilėraštį, smarkiai pašiepiantį savo „priešininkus". Tas eilėraštis, pasirašytas slapyvardžiu, rodos, buvo išspausdintas 1926 m. pabaigoje ar 1927 m. pradžioje kažkuriame laikraštyje. Man teko skaityti jį iš rankraščio ir labai nustebti J. Balčikonio mokėjimu eiliuoti hegzametru. Panevėžyje jis mus gerokai lamdė sklandžiai skaityti K. Donelaičio ir Homero kūrinius, tačiau tada nė į galvą neatėjo, kad jis gali pats taip rašyti.

1930 m. J. Balčikonis organizuoja Lietuvių kalbos žodyno redakciją, o dar po metų išeina ir iš universiteto, kad galėtų daugiau jėgų skirti žodynui.

Apie vėlesnius J. Balčikonio darbus jau buvo rašyta ir, žinoma, dar bus rašoma, o aš norėčiau šias atsiminimų nuotrupas baigti tuo, nuo ko pradėjau — kuo gi iš tikro J. Balčikonis mums, arčiau jį pažinusiems, buvo patrauklus? Didelio įspūdžio jaunimui darė jo tiesumas (kaip manė — taip padarė), savo nuomonė apie viską ir mokėjimas ją atkakliai ginti, elgesio ir veiksmų nuoseklumas iki smulkmenų. Šito jis mokė jaunimą ne tik žodžiais, kiek gyvais pavyzdžiais, savo gyvenimu, visa savo asmenybės sugestyvia jėga, kurios poveikį jutome ne tik artimai su juo bendraudami, bet ir daug vėliau, kai tiesioginių ryšių nebebuvo.

ATSIMINIMAI APIE MOKYTOJĄ

NAPALYS GRIGAS

Mano pirmoji pažintis su J. Balčikoniu buvo gana savotiška. Aš buvau keistas lietuvių kalbos garbintojas, pasidaręs juo knygas beskaitydamas. Po karo, įstojęs į Kupiškio progimnazijos antrąją klasę, jaučiau, kad man lietuvių kalbos mokytoja nieko naujo neduoda. Kitais metais persikėliau į Biržus, kur lietuvių kalbą dėstė mokytojas, kuris taip pat manęs nepatenkino, nors buvo geresnis už Kupiškio mokytoją. Tada sužinojau, kad Panevėžyje yra mokytojų seminarija, kurioje lietuvių kalbos moko garsus kalbininkas J. Balčikonis. Panorau būti jo mokiniu. Nors jau buvo praėję pusė mokslo metų, bet mečiau Biržų gimnaziją ir nuvažiavau į Panevėžį paduoti prašymo (pareiškimo), kad priimtų mane į Panevėžio mokytojų seminariją. Neturėdamas popieriaus lapo, kuriuose rašomi pareiškimai, aš jį parašiau laiškiniame lapelyje. J. Balčikonis tada buvo seminarijoje, kur ir nunešiau savo pareiškimą. Perskaitęs jį, J. Balčikonis žvilgtelėjo į mane ir tarė griežtai:

— Nori būti mokytoju ir nežinai, kokiame popieriuje rašomi prašymai. Parašyk jį kaip reikiant, tada priimsiu.

Tai taręs, grąžino mano prašymą. Išėjau nepatenkintas. Jis man pasirodė priekabingas, ir pradėjau abejoti, ką daryti. Vis dėlto nusipirkau tinkamo popieriaus, vėl parašiau prašymą ir nunešiau į seminariją. Pasirodė, kad J. Balčikonio čia nebesama. Jis išėjęs pietauti. Ką dabar daryti? Pinigų teturėjau namo grįžti, tad negalėjau kitos dienos laukti. Nusprendžiau nešti pareiškimą į valgyklą, nors buvo aišku, kad ten ir tinkamo pareiškimo jis gali nepriimti.

Labai nedrąsiai įėjęs į valgyklą, pamačiau J. Balčikonį sėdint už stalo. Priėjęs duodu prašymą. Jis ramiai jį paima ir sako:

— Matai, dabar kas kita. Tuojau gali būti seminaristu.

Aš net užkaitau, to nesitikėjęs, ir norėjau išeiti, bet jis sulaikė mane:

— Gal dar be pietų? Prašom sėstis. Aš tuoj užsakysiu.

Aš tik papurčiau galvą ir išėjau. Išėjęs visą laiką galvojau, kas gi bus mano mokytojas: tas, kuris pirma apibarė, ar tas, kuris dabar už stalo sodino. Paskui, kai įstojau į Mokytojų seminariją, pasirodė, kad J. Balčikonis gali būti ir tas, ir kitas žmogus.

Seminarijoje jis man buvo ne tik geras mokytojas, bet ir beveik tėvas, visur padėjęs, kur tik buvau reikalingas jo pagalbos. Kiek žinau, tos pačios nuomonės apie jį yra beveik visi jo buvę mokiniai.

1924 m. J. Balčikonis persikėlė į Kauno universitetą dėstyti lietuvių kalbos. Ten jis rado K. Būgą jau sergantį. Netrukus K. Būga mirė. Iš mūsų kalbininkų liko tik J. Jablonskis, kuris nebegalėjo profesoriauti. Su juo J. Balčikonis dar šešetą metų bendravo, dažnai jį lankydamas ir savo studentus siųsdamas jam sekretoriauti.

Mirus K. Būgai, nebuvo kas imasi jo pradėto leisti „Lietuvių kalbos žodyno". Iki 1930 metų žodyno medžiaga buvo universitete lyg palikta likimo valiai. Tais metais J. Balčikonis ima organizuoti naują žodyno redakciją. Kaip nustebau tada, gavęs jo kvietimą būti žodyno redakcijos sekretoriumi. Maniau, kaipgi aš, paprastas mokytojėlis, dirbsiu tą darbą, kuriam ligi šiol niekas nesiryžo. J. Balčikoniui tas darbas taip pat buvo neįprastas. Jis sakėsi nė negalvojąs K. Būgos pavaduoti, bet nenorįs, kad „Lietuvių kalbos žodyno" darbas ir toliau būtų niekieno nedirbamas. Jis galvojo ne apie mokslinį, bet apie paprastą žodyną. Pats būdamas daugiau praktikas negu mokslininkas, nuėjo kitu keliu. Norint naudotis K. Būgos žodynu, reikėjo mokėti kelias svetimas kalbas. Be to, K. Būga rašė kai kurių žodžių etimologiją, istoriją, o jos nebūtinos daugumai žmonių, kurie naudojasi žodynais. J. Balčikonis tai paliko būsimiems mokslininkams, pats ėmėsi redaguoti paprastą žodyną. Bet tam trūko medžiagos. Ir pirmas jo darbas, susipažinus su K. Būgos kartoteka, buvo žodžių rinkimas. Pradėjo burti žodžių rinkėjus. Norėdamas labiau paskatinti talkininkus, jis gavo valdžios leidimą mokėti už surinktus tinkamus žodžius. K. Būga žodžių rinkėjamas nieko nemokėjo. Visi jie buvo savanoriai. Todėl rinkėjų skaičius dabar kaip „ant mielių" augo. Bet atsirado ir tokių, kurie, norėdami daugiau uždirbti, pradėjo falsifikuoti — sudarinėti nesamus žodžius arba imti juos iš žodynų, sugalvoti su jais

sakinius ir pažymėti lapelyje vietą, kurioje jis iš tikro nėra vartojamas. Prasidėjo naujas darbas — suklastotų ar pramanytų žodžių aiškinimas. Tas darbas buvo gana sunkus, nes buvo atsitikimų, kai žmogus, iš tikro pavartojęs kurį žodį, po kiek laiko klausiamas sakosi jo nežinąs.

Žodynui trūko ne tik medžiagos, bet ir žmonių, norinčių ir galinčių dirbti Žodyno redakcijoje. Ir J. Balčikonis kvietė geresnius savo studentus, kurie, baigę universitetą, išeidavo iš redakcijos. Taigi ilgą laiką Žodyno redakcija neturėjo pastovesnių bendradarbių. Tai irgi labai trukdė dirbti.

Nepaisant visų nesklandumų, per palyginti trumpą laiką K. Būgos palikta Žodyno kartoteka padidėjo kelis kartus.

Atėjo laikas pradėti rašyti rankraštį. Prasidėjo naujas darbas. Reikėjo sudaryti šabloną, pagal kurį jis būtų rašomas. Buvo daug tariamasi su Antanu Saliu, buvusiu K. Būgos sekretoriumi, ir Pranu Skardžium. Baigę mokslus Vokietijoje, jie abu jau dėstė Kauno universitete. J. Balčikonis ne visur sutiko su jais. Kiek prisimenu, pagrindiniais dalykais jo pasirinktas žodyno tipas buvo panašus į Vladimiro Ivanovičiaus Dalio «Толковый словарь живого великорусского языка». Tik V. Dalis dažnai dėjo į vieną lizdą žodžius, sudarytus iš tos pačios šaknies, o J. Balčikonis į vieną lizdą dėjo tik priešdėlinius veiksmažodžius ir veiksmažodinius daiktavardžius. Pirmojo tomo prakalboje pats redaktorius sako:

„Šis žodynas nėra nei tobulas, nei pilnas. Būga, leisdamas pirmą savo žodyno sąsiuvinį, prakalboje (VI psl.) sako: „Šiam mano žodynui pritinkamesnis būtų ne žodyno, bet žodyno medžiagos vardas". Nors prie Būgos žodyno surinkto materialo ši redakcija daug naujų žodžių pririnko (apie milijoną naujų lapelių), turėjo patogesnes darbo sąlygas ir iš viso jį kitaip redagavo (sakysim, aiškindama žodžių reikšmę tik lietuviškai, o ne keliomis kalbomis), bet reikia abejoti, ar galėtume duoti savo žodynui labai geresnį pavadinimą".

Pirmasis Žodyno tomas, pradėtas rašyti 1936 m., išėjo iš spaudos tik 1941 m. To priežastys buvo tokios. Spaustuvės neturėjo Žodynui reikiamų raidžių. Redaktoriaus rūpesčiu, tik „Ryto" spaustuvė Klaipėdoje pasidarė tinkama tam darbui. 1939 m. vokiečiams užgrobus Klaipėdą,

tą spaustuvę nupirko „Spindulys", ir toliau Žodynas buvo spausdinamas Kaune.

Sunku išpasakoti, kiek darbo J. Balčikonis įdėjo į „Lietuvių kalbos žodyną", rūpindamasis ir redakcijos bendradarbiais, ir žodžių rinkėjais, ir Žodyno rašymu bei redagavimu. Gal sunkiausias darbas buvo paskutinis. Vis trūko prityrusių bendradarbių, ir jų rankraščius kartais tekdavo pačiam redaktoriui iš naujo rašyti. O kaip jis rūpinosi Žodyno medžiagos, neįkainojamo tautos turto, saugojimu! Visada parinkdavo jai tokią vietą, kurioje bent gaisro atveju būtų mažiausias pavojus. Išvykdamas atostogų ar gydytis (jis beveik visą laiką negalavo), Žodyno medžiagą visada išveždavo į banko seifą.

Vokiečių fašistų okupacijos metu dalis Žodyno medžiagos buvo Kaune, universiteto bibliotekos rūsyje. Tuo tarpu vokiečiai panoro čia įsteigti ligoninę ir viską išmetė į kiemą. Kieme atsidūrė ir Žodyno kartotekos spintos. Jas pastebėjo B. Vaitiekūnas, buvęs „Lietuviškosios enciklopedijos" sekretorius. Jis tuojau pranešė man. Nusprendėm ją gabenti pas B. Vaitiekūną. Laimė, kad Žodyno medžiaga išliko sveika, nors kiek laiko buvo nesaugiame mediniame name.

1944 metais, išvijus hitlerininkus, grįžo į Vilnių ir J. Balčikonis ir buvo paskirtas Lietuvių kalbos instituto direktorium. 1947 metais išėjo „Lietuvių kalbos žodyno" II tomas, į kurį daugiausia darbo irgi jis įdėjęs. Pagal du pirmuosius tomus jis suredagavo ir III tomą, kuris vėliau buvo perredaguotas pagal 1953 metais sudarytą naują Žodyno redagavimo instrukciją, priimtą išplėstinėje leksikografijos, leksikologijos ir terminologijos konferencijoje. J. Balčikonis su kai kuriais pakeitimais nesutiko ir išėjo iš instituto. Bet ir toliau jis su užsidegimu rinko liaudies šnekamosios kalbos medžiagą, ragindamas ir kitus tai daryti. Net ir inteligentams, jei kas pasakydavo gyvą posakį, jis tuojau pat duodavo lapelį, kuriuos visur su savimi nešiodavosi, ir prašydavo užrašyti.

IŠ JONO BALČIKONIO PASAKOJIMŲ APIE BROLĮ

Spaudai parengė ELENA GRINAVECKIENĖ
ir ALOYZAS VIDUGIRIS

Tarminiai tekstai, ypač rišlieji, kalbos mokslui yra labai svarbūs. Jie geriau ir greičiau negu kokie aprašai leidžia pajusti tarmės specifiką. Tarmiškai užrašyto rišlaus teksto vertė paprastai yra dviguba, nes, be kalbininkų, juo gali naudotis ir kitų sričių specialistai: etnografai, tautosakininkai, kultūros istorikai ir kt.

Čia pateikiamas iš Jono Balčikonio (gyvenusio Pānevėžio raj. Upytės apyl. Vitriškio vns.) ėriškiečių (rytų aukštaičių pantininkų) šnekta užrašytas pluoštelis prisiminimų, liečiančių daugiausia jo brolio, žymaus lietuvių kalbininko Juozo Balčikonio vaikystės ir jaunystės metus.

Jonas Balčikonis, būdamas tik dvejais metais jaunesnis už savo brolį Juozą, augęs kartu su juo ir dirbęs tuos pačius žemės ūkio darbus, buvo artimiausias jo vaikystės dienų dalyvis. Vėliau Jonas yra padėjęs Juozui, kai šis siekė mokslo aukštumų, palaikęs glaudžius ryšius iki pat Juozo mirties. Antra vertus, bendravimas su labiau išsilavinusiu broliu, jo patarimai bei paaiškinimai skatino Joną taip pat siekti didesnės kultūros, ieškoti pažangesnių ūkininkavimo metodų. Palikęs Ėriškiuose tėvų ūkį seserims ir pirkęs žemės Vitriškio viensėdyje (netoli Ėriškių), pasistatė trobesius, užsiveisė didelį sodą, augino daug gyvulių, paukščių, įsigijo bičių. Savo mėgstamų augalų ir bičių neatsisakė ir iki savo mirties (mirė 1975 m., sulaukęs 88 m. amžiaus).

Suprantama, jog Jono Balčikonio tarmė jau kiek paveikta literatūrinės kalbos įtakos ir nėra labai gryna. Tačiau, nepaisant to, jis iš esmės kalbėjo gražia Ėriškių apylinkėms būdinga šnekta. Sakinio intonacija, tartis, tam tikrų, ypač įterptinių, žodžių vartojimas ir kita labai primena profesoriaus kalbos manierą.

Tekstas rengėjų užrašytas 1970 m. magnetofonu (iššifruotas 1971 m.). Tiesa, pats pasakojimas nebuvo nuoseklus, daugelis minčių kartojosi. Čia pasakojimo straipsneliai tik nežymiai pergrupuoti pagal tematiką, kuo mažiausiai keičiant jų nuoseklumą, su labai menkomis

kupiūromis (jas rodo daugtaškiai laužtiniuose skliaustuose). Tarmės fonetines ypatybes (apie jas ir apskritai apie tarmės specifiką žr. šiame leidinyje skelbiamą J. Šukio straipsnį) stengiamasi perteikti literatūrinės kalbos ar bent jai artimais rašmenimis. Tik būtiniausiu atveju įvedamas vienas kitas fonetinės transkripcijos ženklas. Tekstas kirčiuotas pagal literatūrinės kalbos modelį. Dėl spausdinimo ženklų stygiaus tvirtagalės priegaidės ženklu žymėti vadinamieji pusilgiai šaknies *i, u* (pvz.: *būva ~ bùvo, palīka ~ palìko*) ir dėl vadinamosios kirstinės priegaidės aptrumpėję galūnės ilgieji balsiai ir dvibalsiai (pvz.: *ketvirtõ* „ketvirtoje", *linũ ~ linų̃, manĩ ~ manę̃, seniaũ*), paliekami nekirčiuoti garsai *ɛ, v* (pvz.: *kalbɛt ~ kalbė̀ti, labɛ ~ labaĩ, gerv ~ gerà*) ir kt. Paprastuose skliaustuose aiškinami retesni arba nesuprantami žodžiai, o laužtiniuose pateikiami tokie žodžiai, be kurių ne kiekvienam skaitytojui būtų aiški sakinio mintis.

VAIKYSTĖ IR POKŠTAI

Põra mẽtu virẽsnis bũva [brolis Juozas]. Palĩka jìs mum̃. Išvažiãva un Pãnveži mókitis'. Jìs ketvirtõ klãsė bũva, o aš jõ kẹp ũkininkvs atlikõ [namie], bo reĩki šeimýnv [žiūrėti]. Da pàsku manĩ bũva keturì [109] [vaikai — broliai ir seserys]...

Tóks bũva nebaĩlvs. Linùs míndava un laũka seniaũ. Mašínos va, tukiõs bũdava, spicialiaĩ padarýtos jáujos. Nu, tai vadĩnasi, ruõšese šeimýnv va rũdeni linũ mínt'. Reĩgdava uñksti, nu kokiõs dvilĩkos; pirmõs [naktį keltis]. Važiúoji lik pũsričiu išmínt'. O jìs nurẽje árkli varinẽt'. Neláide varinẽt'. Jõ ti [žiūri], kad jìs prapúola, kad jìs nãkti nuvẽje vienvs ti un mãšina i láuki. Jiẽ nuvažiãva, žiũri, kad vaĩkvs tinái.

Jaũni tokiẽ bũvem vaikãgalė, tɛ karvelìs' labɛ milɛjėm, jìs i ãšɛ, [ir] tivẽlis'. Pabẽga [karvelis], tɛ bẽdv dĩdela. Tɛ kaĩp ti, sãka, tĩkinčė išmóke. Múm reikẽje karvẽlėm gírdit', neturẽjėm kuř. Nu, tɛ aĩdamį pro tã linũ mĩnama [pamatėm, kad], tóks ti luvẽlis' iš mẽdže padarýtvs. Gal' ti lĩtrvs kóks vándene pareĩnv. Pãjime, tɛ parneše karvẽlėm gírdit'. Paskum̃ reĩki aĩt išpažintes'; jìs

[109] Keturi užaugo, o dar trys mirė visai maži. Iš viso buvo 9 vaikai: Juozas, Jonas, Veronika, Kotryna, Domicelė, Povilina, Petras, Antanina, Marijona.

mán' sãka: „Nẽšk tã luvẽli, padẽk". Juõkus dabà, kɛ acĩmenu. Tɛ màt, svẽtima dáikta geriaũ ne [neimti]. Teĩp tɛ užimti bũvɛm, i jìs į [aš].

Už Ėriškiu prasĩdedu balà, didžiũla tóki. Tɛ i šenáudavɛm, árkli ganiõ tõ bãlɛ. Mólanu vadĩnase. Ki tik prasĩdedu, tóks kaĩp griuvẽlis'. Nebũva jókiu griõviu ni niẽka, teĩp tik nutekẽjimus tóks bũva: vis tulỹn, par miškùs nusirangýdava lig Mólainiu. Píemenis tõ Mólano rãda gérvės' kiaušĩniu gũšta. A jìs [Juozas] rẽki, sãka: „Vilka kiaušinis' radõ!" Aš nemačiõ tũ kiaušĩniu. Vienu põru ti perẽdava, kúrksėdava. Tã tɛ mačiõ jõ. Jìs ti bũva rãdis kiaušĩniu. Nesãka, kad gérvės, bet sãka vilka kiaušĩnė.

Kiaušĩnės' mũšt' labɛ mẽgdava. Mũšam, prĩmušam tũ kiaušĩniu par velýkus, ãcarga padãram. Sãka, dabaĩ neválgikim kiaušĩniu — velýkos, pirmãdenis, untrãdenis su mẽsu gãlemu. Sãka, tegù bũvu trečiadeniu, ki mẽsos neválgisim.

Nu, teĩp vaĩku, tɛgi kaĩtɛs tɛ užgãva kã, kad tàs pradẽje veĩkt'. Tẽka ti jám. Gõrči (saiko matas arti trijų litrų), kat paláide, ti un nũgara. Teĩp tɛ nesimũždava, gražiúoju givẽnɛm. Jìs màt ne nulatõs ki givẽna, tɛ jìs kaĩp svẽčis.

MOKSLO PRADŽIA

Pas daraktorę

Nebũva mukỹkliu. Nu, tɛ atsiraĩdu, vadĩnas, kas kaĩp móku paskaitýt', parašýt', tɛ vis tiẽ ũkinikɛ prãša tã žmõgos, kat tù pamókik mũsu vaĩkus. Trũputi jõ virẽsnė bũva už bróli tõ Kranauckẽla (Kranauskaitė, daraktorė). A jõs pamóke tóks bũva Ladũkus[110] Jedikunỹs'[111], knỹgnešis. Tɛ tàs knỹgnešis móke. Tõ Kranauckẽla, da du brólė bũva. Tɛ jĩ paprãšė. Juõs pamóke visus. Našlã tõ Kranáuckene bũva. Nu, tɛ ji (Kranauskaitė) jõ mókitu bũva, jõ pamókitu skaitýt', rašýt'. Ne tɛ jì bróli prẽš mukỹklɛ pamóke. Àš tã tɛ gerɛ neacĩmenu.

Kaimýnus bũva dẽde Balčikónis. Pas tã tuõj àš pradẽjo [mokytis], alè tàs nelabɛ usĩime. Paskiaũ bũva tóks

[110] Adomas Ladukas.

[111] Juodikónys — kaimas netoli Ėriškių į Ramygalos pusę.

Astráuckus. Tinái bũvem kelì vaikaĩ. Ti pasimókėm. Paskiaũ bũva Lỹberis tóks Ėriš'kiosi. Jõ jìs iš kariuominės' [grįžęs], jis mókitus jõ bũva, jõ bũva tarnãvis. Gal dešimš vaĩku jis turėje, mukitujãva jõ. Acĩmenu, vis ũždavini múm uždúodava: gérvės skrĩda tíek ir tíek, kiek ir kã. Pàsku rũsiškɛ kaĩp tàs, kaĩp tàs, kaĩp balnẽlis', kaĩp vadẽlɛs. Tuõj išmókem rašýt', skaitýt'.

Mokykloje

Kíek jis, keturióleku mẽtu turėje, kɛp un giminãzije stóje. Jis labɛ nurėje mókitis'. Un tã pradĩni Ramýgalɛs nuvažiãva, bet jõ paáugis: dá jám tẽka i ganýt' tris mẽtus.

Ganýdava seniaũ, víršinikus bũdava sõdži. Kukiẽ šešì piemenis kruvõ ganýdava. Nu, tɛ jis vãsara atpýškidava. Tiktɛs parvažiúodava jis iš mukỹklɛs trũputi viliaũ jõ. Tɛ tã tárpa reĩkdava mán' ižgýt' už jì. Aš mãžus buvõ. Tas víršinikus pỹgdava, juõgdavase. Sãka: „Tavĩ reĩki sterblɛ nešiót dá". Tɛ jis vis par vãsara ganýdava, pakì àš jõ paáugo. Nu, tɛ pradĩni móksla baĩge. Tóks mókitujis bũva Artiũkus. Jám tẽte, sãke, nũveže žãsi, jám kỹše. Sãka, tuõj gerẽsnis dėl' vaĩka. Ateĩnu, tuõj užkláusi: „Balčikónis ỹra?"

Či baĩge, nuvažiãva un Pãnveži. Tɛ jìs, ródasi, kat tadù keturióleku mẽtu bũva. Dirẽktoris šĩtos giminãzijos: „Kad,— sãka,— jõ jìs paráugis. Paráugis,— sãka,— jõ; mẽs tukiũ nebeprĩjimam". Nu, tɛ kãgi, kad neprĩjimu. Tɛ jis pradėje veřkt', vaĩkus, kad neprĩjimu. Dirẽktoris sãka: „kã jis veřki?" — „Kàt neprĩjimat mókitis', — sãka". Pàsku pagalvóje [direktorius] „Kàt,— sãka,— jìs teĩp labɛ nóri,— sãka,— tègu bũvu." Teĩp i pradėje. Jìs geraĩ mókese, tɛ už móksla atláizdava. Teĩp, ródas bũva a nè piñkiazdešim rũbliu už móksla. Ki gèrɛ mókas, tɛ atláidži, kas neturtiñgi [atleidžiami]. Tɛ matɛ, teĩp i baĩge gerɛ i giminãzije.

MOKINYS IR MOKYTOJAS

Tɛgi, nu tɛ kaĩp bũvem, teĩp sãkėm; kaĩp dabař jį išmókisi[m], tɛgi. Bèt jìs labɛ nurėje mókitis: „Pàc, — sãka,— àš isimókisiu". Nu, tɛ teĩp ir bũva. Pàc mókesi ir dá paprastɛ kukiuõs du mókinis' turédava. Dabà gál' ne-

bẽ[r] tukiõs madõs. Tɛgi, jis labɛ teĩp sáu mókese, labɛ rūpestínge; i mókidamasis i dá mum̃ šeĩbdava... Vãsaros laĩkais tɛ paprastɛ išvažiúodava kuĩ un dvarùs põnu vaĩku mókit'. Nu, tɛ pragivéndava i užmukẽdava [už mokslą]. Tɛgi, tɛ jìs kukiuõs dá dù [mokinius] turẽdava, gáudava gál' ti kukiuõs dvĩdešims rūbliu un mẽnese; ir múm pridẽdava, i pàc mókese. Teĩp ir baĩge giminãzija [...] Panvežỹ.

Paskiaũ [...] be pinigũ reĩki važiúot' studijúot'. Vĩsiškɛ neturẽje pinigũ. Čì jìs kreĩpese un kũniga tukĩ Bálvaiti [112] Ėriškiosi, bet iš jã labɛ mažɛ kã gãva. Nuvažiúot' tiktɛs gãva. Ti gãva nuvažẽvis un Leningrãda [to meto Petrogradą]. Tɛ jìs tinãjos, sãka, kreĩpese i[...]; ti in'žiniẽris Šliõgeris, kuĩ jìs, no Šeduvõs ródas. Tɛgi, nu tɛ tàs sãka: „Daũk neturiù, šim̃ta rũb'liu turiù". Tɛ dãve; nu, tɛ, mat, tadù pradẽje studĩjuot', i pàc givẽna, i mókesi, ir dá múm pu kelìs' rublìs' atsiũzdava.

Nupiřka, žĩnat, samõvara (virdulį), kaĩp seniaũ tokiẽ [...] madõ bũva. Samõvara nupiřka i stiklĩniu. Kaĩčì parvažẽvis. Vakariẽni válga, arbãtos.

Atóstogos tɛ vis bũva ne namiẽ; tɛ atvažiúodava tiktɛs apsižiurẽt'. „Dagiaũ, — sãka, — manĩ čì prãša, čì prãša". I vìs išvažiúoji mókit' parvãsar vaĩkʊs dvãriniku. Tɛ và, teĩp atóstogos i praĩdava jám. Atustugáuji i móka [...]. Tɛ tukĩ pasisekĩma [turėjo], kad jĩ labɛ prašýdava, kad jìs aĩtu kuĩ vaikám lẽkcijis (pamokas) dúot'. Tɛ jis negaledava apsidírpt'. Dá, vadĩnasi, jìs sãva draũga, kuĩ jĩ ti prãše, tɛ jis negaleje, tɛ sãva draũga [nusiuntė], Klikúna tukĩ. Teĩp pãt jiẽ, vadĩnas, iš tã patẽs káima bũva i vienukart pradẽje mókitis', i kařtu lik keturiũ klãsiu ti jiẽ draugãva. Nu, tɛ jìs sãva viẽto nũsiunte jĩ. Nu, tɛ [prašytojai] nepaténkiti bũva i neprĩjime.

Tẽka jĩ vežiót'. Matɛ, kóks bũva susisekĩmʊs su Kaũnu, su Vílni — labɛ tõlʊs. Pinigɛ kainúoji; tɛ vẽždavem net lik Kedáiniu arkliaĩs, un Šẽta, un Žeĩmis, ti bũva stõtis. Matɛ, kɛp un Kaũna, sakýsim, nereĩki tráukiniu, važiúojint kuĩ. Teĩp tɛ Radvĩliškis [reikia siekti], o čì — tiẽsė. Tɛgi, tɛ vežiójo aš jĩ labɛ daũk.

[112] Taip ėriškiečiai vadino J. Balvočių-Gerutį.

MOKSLO PAGALBA KITIEMS

Jìs labɛ pãprastʊs bũva. Rũpinase tukiuõ Liẽsi. Tóks Liẽsis Ramýgalɛ bũva vargõnikʊs. Nu taĩ jis isipažĩna su juõ. Tàs [Liesis] iřgi tóks mẽga móksla. Tɛ jìs [Juozas] pradẽje jĩ ikalbɛt', kat tù mókikis' namiẽ, àš padẽsi, knỹgʊs dúosiu, i paskù išlaikýsi egzãminus tuõs Leningradì. Nù, tɛ jiẽ i pradẽje. Buvõ [aš] kařta nuvažẽvis Leningradì su juõ: egzaminɛ bũva laikýt'. I àš buvaũ tuo tárpu, tas vargonikʊs Liẽsis. Nu tɛ tàs baĩge Leningradì mókslus. Paskù či Ramýgalɛ isĩsteigi giminãzije, tai jĩ [Liesį] dirẽktoriu pastãte. Kaĩp žmónes, ki nóri, ti greĩtɛ iškỹlʊ.

MOKSLUS PABAIGUS

Ir baĩge mókslʊs tuõs. Užẽje kãrʊs, mat, i mubilizãcije. Dá jìs či parvažẽvis pas kaimýnʊs pasiskõlije trizdẽšims rũbliu tinãjos, kaĩp reĩki kĩšt' kuř. Atsargĩni palĩka, i jĩ nẽjime. Tóks silpna sudijĩma bũva. Taĩgi, ki kãrʊs tas isigalɛje, pabẽga jõ ti i Rũsija. Vorõneži jõ ti dírba teřp letũviu pabẽgeliu, iki pasĩbaige karʊs. Parvažiãva unt Ěriškis'. Dỹkʊs ir atvažiãva. Nu, tɛ či, màt, Panvežỹ pradẽje [dirbti], tõ pačiõ giminãzijo bũva dirɛ̃ktoris. Paskiaũ mókituju seminãriji įsĩsteige. Tinãjus jĩ paskýre. Givẽnɛm, gražẽ givẽnɛm, nẽreike [bartis], ni jókiu giñču nebũva. Reikalíngʊs gi bũva — mótinʊ, sẽseris jaunẽsnes; àš jõ buvõ virẽsnis. Turẽje rũpitis ũkiu, tik netẽka; ki seniaũ vis grudɛ reĩke vežiót'. Vis činái rudẽje (norėjos). Tɛgi, nu vìs tóks teisíngʊs bũva. Be jóke, niẽka nemelúodava, pasakýdava, teĩp i darýdava. Labɛ nusistãtis bũva preš gerĩma tã, prẽš álkuguli. Tɛgi, tɛ jã i aš nẽ [geriu].

Nestĩprʊs bũva. Gál' nu sidẽjima,— sãka. Jìs pàc nežĩna, nu kã, alè vis jaũtese [prastai]. Nu tɛ jìs vĩsiška (visai) nẽ [sirgo], iš mažumẽs sveĩkʊs bũva, alè kɛ pradẽje mókitis'. Gál' daũg sidẽdava, a kaĩp. Tɛ užtataĩ i su válgimais jìs vĩsa ámži teĩp — táikidava labɛ. Kãgi — jis mẽsos iš vĩsa negalɛje válgit'. Kad galɛje, alè vis laĩkese: tàs nesveĩkʊ, tàs nesveĩkʊ.

[Su] mãmʊ tɛ steñgdavase, kaĩp sãkunt, jaũ gražẽ, gražẽ, geřbdava. Bèt či Panvežỹ parvažiãva, tɛ jìs acĩjime mãma i sẽseris prė savĩ. Nu, tɛ či [aš] dúodavo pragi-

vẽnima, kárvė nũvežio, šiẽna nuvẽždavo, padúodavo. Bèt mãmu tɛ nesĩdžiauge. Jìs labɛ reikaláudava pardaũk. O mãmu, kãgi, vadĩnasi,— niẽkur niẽka tináis, tukiõ nemókitu, ni niẽka. Nu, tɛ, vadĩnasi, [nežinojo, nemokėjo], o jìs — „teĩp reĩki, teĩp". Tɛ jéi iř [sunku buvo]. I sãka: „Mán' pas tavĩ [sūnų Joną] geriaũ". Tɛgi, teĩp pragivẽna. Giminãzijo, seminãrijo metùs prabũva. Vis padėje dírpt' [tėviškėje būdamas]. Dírbdava, mán' árklis nuvẽzdava un ganỹklɛ [...]

Mán, bũdava, i laĩkrašti usãka i sãka: „Aš užmukėsi táu, kat tu skaitýtum". Iš tikrųjų, ki priprañti, tɛ i nóresi skaitýt'. Ki neskaĩtis, tɛ kàs ti, ródas, ỹra, nesinóri.

Jám vis rupėje žudýnus, ti kã. Iš kalbos kukį žõdį isĩtari, jìs usirãša.

BROLIAI BIČIULIAI

Labɛ abũdu su bróli mẽgam bitìs. Be jũ negalɛjėm ižgivént'. Pamatõ bĩti, i vĩskas. Galvóju, kad būtinɛ reĩki turẽt jõs: mèdus gařdus. Laukìnes, bũdava, parsĩnešu àš, kaĩp buvõ vaĩkus dá iš laũka, aviliũka padarõ ir, vadĩnasi, turiù bitìs.

Paskù tẽka nuvažiúot' un Pãnveži. Tóks Variakõjis bũva dařžinikus. Kã àš tináis [pirkau]: a medẽliu kukiũ, a kã. Tũri jìs bĩčiu. Sakõ [aš]: „Pardúok mán' bĩčiu".— „Piřk". Aš nũperku bitìs, víena [avilį] parsĩvežio — ir pradėjo bitnikáut'. Tɛ màt, nu manĩ i brólis pradėje. Bĩtnikɛ pasidãrėm abũdu.

Dabař acirãda, o seniaũ nebũva ni tũ knỹgu api bitìs', ni niẽka. Paskiaũ gãvem knỹgus, iš knỹgu mókesim, kàs reikalíngu darýt'. Nu, tɛ dagiáusi reĩki jo iprãst'. Neganà, kàt paskaĩtis knỹga, jõ i mukėtum. Reĩki dírbdamus susipažínt': bĩtės' tóks dáiktus iřgi.

Aš teĩp galvójo: vis: kad givént', ukinikáut', kad jõ žimėtu, kad givẽnis. Àš vĩsa laĩka, pakì isikúrio, iš víena imù, kitám dúodu [pinigus]. Vĩsa laĩka teĩp: reĩki pinigũ, važiúoju pas tã, pas tã [skolintis]. Turėjo mókita bróli, turėjo i gẽra vařda: žõdi laĩkio. Niẽkus netsãkė. Sãke: „Brólis vis tíek atiduõs". Jei papraše, sãka: „Prãšum, atidúosi". Kìti sãka: „Turtíngus žmõgus, — sãka, brólis dúodu jám". Iš šalẽs ki jiẽ žiũri. Sakõ: „Jũs nežĩnat mãna tuřta. Kàd àš dírbu: i trióbus statõ, ir žẽmi dírbu,

i vĩsa kã, kaĩp reĩki". Negalvóji, kaĩp či, iš kuř či tiẽ pinigɛ dabař. Ir neprašiõ, kad brólis dúotʊ mán'. Àš iř-gi buvõ kaprĩznʊs: negražù. Teĩp gerɛ, kad jìs pasirú-pidava mán pãskolɛ. Tã tɛ jìs padẽdava. Nu teĩp, nu kaĩp gi kitaĩp.

Lig rũsu užėjimù jis bũva Kaũni, Mairóne namúosi givẽna. Tɛ jìs mán parãše, kat jám reĩki isikráustit' iš tũ namũ. Atvažiúok parvẽšt' jã tuřta. Nu tɛ àš tadù kẽturis árklis pakiñkio, tóks šaĩtis dĩdelis bũva. Aš dvĩem vaĩ-lukais (veltiniais) apsiẽvio. Tóki nelaimiñgʊ bũva kelió-ne, kad arklỹs susiřga, vienʊs po kẽli křĩta. Nu, tɛ, màt, i nuvažiavõ, tóks šaltis. Nu, mẽs tɛ jã dáiktʊs, kuriuõs nereikalíngʊs, vìsʊs ãtvežem unt Ẽriškis'.

TAUTOSAKA

ŽYMESNIEJI TAUTOSAKOS PATEIKĖJAI

EUGENIJUS URBONAS

Iš ekspedicijos metu surastų liaudies dainininkų ir pasakotojų bene įdomiausi — Ona Urbonienė iš Papiškių, Barbora Peleckienė, seserys Lyberytės — Anastazija Nefienė, Ona Mikalauskienė, Marijona Peleckienė iš Ėriškių, Pranas Lyberis iš Žaibgalos, Petras Juška ir Jurgis Grinkus iš Mingelionių ir kt.

Ona Tarutytė-Urbonienė. Netoli Ėriškių gyvenvietės, pamiškėje, Papiškių k., buvo dainininkės ir pasakotojos Onos Tarutytės-Urbonienės sodyba. Nuo 1960 m. ji gyveno čia su dukra Janina, augindama savo vaikaičius. Gimė 1888 m. Raguvos valsčiuje, Petkūnų palivarkėlyje, kumečio šeimoje. Beveik visas praeities gyvenimas — tai nuolatinis kilnojimasis iš vienos vietos į kitą. Tik dvejus metus šeima gyveno Petkūnuose. Po to — Raguvėlė, Komaro dvaras. Tiesa, čia kumetis Mykolas Tarutis gyveno kiek ilgėliau. Onutė šeimoje buvo vyriausia. Jau ne vieną vasarą gyvulius buvo ganiusi kartu su kitų kumečių

vaikais, kai tėvai susigriebė, kad reikia dukrą nors skaityti pramokyti. Pradėjo mokytis pas kaimynus Žukauskus elementoriaus. Mokė Žukausko žmona.

Atėjo neramūs laikai. „Tais metais,— prisimena O. Urbonienė,— kilo karas su japonu (...) Atsimenu, sujudo kaimo moterys, tik laksto..." Tada ir jos mokslas nutrūko. „Žukauskas kartą parėjęs pasakė, kad išvarė iš dvaro visus, „buntą padarė", neleidžia gyvulių šert, tik bravoro nesustabdė. Išsilakstė vaikai namo. O po kelių dienų pasklido gandas — „liudoėdai ateina", žmones pjaus. Vyrai neišsigando — dalgius prisitaisė ant karčių, kirvius, vakarais susirinkdavo kaimo pakraštyje, saugodavo gryčias. Rytą nujojo už miško į Bigailius — ten nieko nėra, bet žmonės irgi išsigandę..." Tarp ginkluotų vyrų buvo ir Mykolas Tarutis, dainininkės tėvas. „O paskui, dvarininkas Komaras dvare paliko tik tuos, kurie nuėjo atsiprašyti. O tėtė su kitais atsiprašyti nėjo. Mat buvo priešas, ėjo su sicilistais. Tai tėtė tada išėjo ant pusės į Juostininkų kaimą. Ant trečio pūro. Šieno irgi trečias glėbys". Tada jų šeimoje buvo jau penki vaikai (iš viso užaugo devyni, o trys mirė). Prasidėjo klajonės iš kaimo į kaimą. Keldavosi iš vieno ūkio į kitą prieš šv. Jurgį. Pusininkas Mykolas Tarutis dirbo nuo aušros ligi sutemų svetimą žemę, kad galėtų išmaitinti gausią šeimą, spaudė prie darbo ir vaikus. Nuo pat mažens Onutei teko dirbti įvairiausius darbus. Vieną ūkininką keitė kitas, ir visur ta pati karti svetimo dalia. Dažnai vargą palengvindavo daina, o vakarais vaikai neatsiklausydavo mamos pasakų.

Iš Juostininkų Taručių šeima kraustėsi į Kirmėlius, iš Kirmėlių — į Praščiūnus, iš ten — į Raguvą, kur praleido ir Pirmąjį pasaulinį karą, paskui į Limeikius, į Miežiškius, į Mičiudkalnį, netoli Rūkiškio k., iš ten į Užuprūdžius. Užuprūdžiuose ištekėjo už Vlado Urbono, kurio tėvai, irgi pusininkai, gyveno Limeikiuose. Naujoji šeima pradėjo tokį pat gyvenimo kelią kaip ir tėvai: išėjo į Noriškius dirbti žemės „ant pusės", po to prie Subačiaus į Paryžiaus kaimą, į Miežiškius, tada prie Raguvos į Paliepius, paskui Užubaliai, Kunigiškiai, Papiškiai. Papiškiuose praleido Didįjį Tėvynės karą, vėliau dirbo Žvirblių ir Palivarko kaimuose, Ramygaloje. Iš Ramygalos vėl grįžo į Papiškius, jau į kolūkį. Ona fermoje melžė karves, šėrė kiaules, Vladas — lauko darbininkas, paskui vežiojo kolūkio pieną (vyras mirė 1961 m.).

Pasakas O. Urbonienė išmoko iš savo senelės ir motinos. Ir motinos pasakos išmoktos iš senelės. Ji gyveno kartu Raguvėlėje. Paskui, kai Taručiai išsikėlė iš Raguvėlės, senelė paliko pas sūnų. Senelė sekdavo daug pasakų, papasakodavo ir atsitikimų iš senesnių laikų. Ona dar atsimena senelės pasakojimą apie 1863 metų sukilimą.

Senelė pasakojo ir apie ponų žiaurumus Raguvėlėje. Kur auga dideli medžiai, buvo kartuvės. Nepatiko ponui žmogus — paėmė ir pakorė. Arba liepė lipti į medį kukuot — tada nušauna. Ir Tarutis, pasak senelės, paeina iš baudžiauninkų, kurie buvo su kaimynu dvarininko už šunį išmainyti.

Daugiausia pasakojimų ir pasakų O. Urbonienė prisiklausė Raguvėlės kumetyne. „Būdavo, vakarais į mūsų gryčią prisirenka berniukų; mama verpia, pasakas seka, o berniukai ir malkas sukapoja, ir vandens prineša". Dainų daug išmoko iš kaimo merginų. Ypač linksma buvo gyventi Limeikiuose. Į vakaruškas susirinkdavo daug bernų ir iš kitų kaimų, sueidavo merginų. Dainuodavo dainas, eidavo ratelius. Didelis dainos mėgėjas buvo ir Onos tėvas. Dar dabar nemaža tėvo dainų ji atsimena.

Ekspedicijos metu (1970) O. Urbonienė, nežiūrint metų naštos, dar buvo geros sveikatos, ruošdavosi namuose, vasarą ravėdavo daržus. Turėjo gerą atmintį. Gyvenime jokių knygų neskaitė, skaityti pramoko tik iš maldaknygės. Jos pasakos ir dainos išmoktos iš žmonių lūpų. Lengvai atsiminė pasakų ir dainų tekstus, melodijas. Jos balso tembras labai malonus, dikcija aiški. Paprašyta padainuoti ar papasakoti, nesibrangindavo, noriai dalyvaudavo pokalbyje, linkusi į jumorą.

Iš O. Urbonienės ekspedicijos metu užrašytos 22 dainos, nemaža patarlių, prietarų, paukščių balsų pamėgdžiojimų, 5 pasakos. Užrašyta toli gražu ne viskas. Jos dainų repertuaras įvairus: jaunimo, vestuvinių apeigų (ypač gerai atsimena jaunosios graudinimo dainas), našlaičių dainos. Padainavo ir trumpų piemenėlių dainų.

Įdomios ir O. Urbonienės pasakos. Nors jų siužetai paplitę visoje Lietuvoje, įėję į daugelį rinkinių, bet jos pasekti variantai turi daug savitų bruožų.

O. Urbonienė pateikė gražių dainelių, kurios skirtos mažiems vaikams, kai dideli su jais žaidžia. Pavyzdžiui, pasisodina mažylį ant kelių ir, paėmę rankytes, ploja:

„Katu katu katutį". Arba atsigulę pasisodina vaiką ant pilvo ir supa: „Kis kis kisielius".

Labiausiai jos mėgstamos stebuklinės pasakos, kuriose raganos stengiasi pakenkti Onytei, Elenytei, Jokūbėliui ar Jonukui. Pradžioje tai joms pavyksta, bet galų gale gėris triumfuoja. Ir visos jos baigiasi tradicine pasakų puota ar vestuvėmis. „... Ir aš ten buvau, midų vyną gėriau, per barzdą varvėjo — burnon neturėjau" (pasakos „Elenytė ir Jokūbėlis", „Sedulėlė"). Pasaka „Apie gaidelį", kuris pasitelkęs lapę, vilką ir lokį „sugūbijo" pono dvarą, irgi turi įdomią pabaigą: „Ir aš jum apsakiau, ant stogo pinigus su kačerga skaičiau, tie pinigai biri biri, nubyrėjo. Eikit, vaikai, susirinkit, nusipirkit barankėlių". Įdomi pasaka „Devynsieksnė kumelė". Joje pasakojama apie seserį, išvykusią ieškoti devynių brolių. Įdomi šios pasakos pabaiga. Broliai išsmaluoja kumelę, ragana prilimpa, ir kumelė ją miške nukrečia, sutrypia. O broliai turėjo šautuvą ir medžiojo. „O buvo patįsta pakulų kertėj. Ir aš ten tupėjau. Tupėjau, kai šautuvus užtaisė — ir mane kartu, kai šovė, tai man čia atšovė, ir pasakiau tą pasaką". Pasakas seka gimtąja, Raguvos apylinkių tarme. Šiaip labai gražioje pasakų ir dainų kalboje pasitaiko ir skolinių, tuo laiku paplitusių Lietuvoje.

Barbora Drąsutytė-Peleckienė. Dainininkė B. Peleckienė (1872—1978) visą savo ilgą amžių pragyveno Ėriškiuose. Čia gimė, augo, čia ištekėjo, augino vaikus, čia gyveno ir žilos senatvės sulaukusi. Gimė ji kaimo viduryje, gausioje šeimoje — augo penkios seserys (trys broliai mirė). Į mokyklą nėjo, nuo 7 metų ganė žąsis, po metų — karves. Nuo mažens buvo stiprios sveikatos, dirbo ir vyriškus darbus. Teko jai ir su arklu lengvesnę žemę arti, ir šieną su tėvu iki pusryčių pjaudavo, o paskui, atėjus seserims, kartu grėbdavo, valiuodavo.

Ir senatvėje, atsiminusi tuos šienavimo metus, ji suvaliuodavo — pagyvėdavo raukšlėtas veidas, sutvirtėdavo balsas ir, rodos, skamba pamiškiais:

Valio, mano dalgela, valio valio!

Po tą žalią pavely valio, valio!

Dainuoti mėgo jos motina ir visos seserys. Tėvas sakydavo: „Dainuokit, vaikai, kad dievas danguj girdėtų".

Jau nuo mažens Barbora gražiu balsu išsiskyrė iš bendraamžių. Kai sutemus iš kaimo vakaronių namo išvarydavo vaikus, ją merginos pasilikdavo. „Vakaruško-

se suspausdavo tarp andarokų, ir dainuodavau",— prisimena ji.

Vienas iš sunkesnių, bet kartu ir įdomesnių darbų vasarą būdavo naktigonės. Dažnai tekdavo jai kartu su kaimo berniukais ir draugėmis į pamiškę joti arklius. Ir ten prie laužų skambėdavo daina.

Patiko kaimo vaikinams dainininkė Barbora. Dažnai po kelis vakarais susirinkdavo į Drąsučių gryčią. Ištekėjo ji už amerikono Peleckio. Palikęs pačią su mažais vaikais, vyras dar kartą išvažiavo į Ameriką. Sunkūs tie metai buvo Barborai — trys maži vaikai, dar vyro brolio likusios dvi našlaitės. Ir ūkio rūpesčiai, ir vaikai... Nelengva buvo ir po Pirmojo pasaulinio karo. Santaupos žuvo, ūkis nedidelis, užgulė mokesčiai. O čia penkios dukterys... Reikia ištekinti, kraitį skirti. Pagaliau dukterys išteka, visos aprūpintos. Bet vis blogiau jaučiasi vyras — anglies kasyklose praradęs sveikatą. Ir nuo 1939 metų Barbora liko našlė. Pragyveno Ėriškiuose viena ir vokiečių okupaciją, ir pokario metus.

Šiuo laikotarpiu dažnai pas B. Peleckienę užsukdavo profesorius J. Balčikonis. Užrašinėjo jos dainas, klausdavo įvairių žodžių. Dar ir dabar senutė kartais juokauja: „Profesorius buvo vertėjas — o aš padėjėja..." Su profesorium pažįstami nuo mažens — jų sodyba buvo per tris kiemus nuo Drąsučių gryčios. B. Peleckienė atsimena, kad ji buvo gerokai vyresnė ir jai ne kartą teko supti mažąjį Juozuką. O paskui jis pradėjo mokytis pas V. Kranauskaitę.

Ekspedicijos metu B. Peleckienė gyveno pas dukteris O. Taruškienę (g. 1911 m.), A. Truščinskienę (g. 1913 m.) čia pat Ėriškiuose. Jos daug dainų išmoko iš motinos, daug dainavo kartu. O. Taruškienė pasakojo:

— Negali mama be dainos ir dabar, sena būdama. Žiūrėk, ir sako: „Šiandien toki nesmagi diena, kad nepadainavom".

Nors jau buvo sulaukusi beveik šimto metų, senoji dainininkė turėjo puikią atmintį, gerai atsiminė savo gyvenimo kelią ir dainų melodijas bei žodžius. (Pasakų ji nemėgdavusi.) Tik vis norėjo grįžti į savo grytelę kaimo viduryje. Sako, ten pažįstanti kiekvieną kampą, ten ir vaikščioti geriau.

B. Peleckienės repertuare daugiausia jaunimo dainų. Labiausiai mėgstamos dainos: „Ar jau visi sugula, ar jau

visi sumiga", „Raškiau sodi obuolėlius", „Ant žalios lankos, ant dobilienos", „Graži, graži panytėla po sodą vaikščioja" ir kt. Ypač gražiai senoji dainininkė dainuodavo „Visas dainavau, visas rukavau, oi da vienos nedainavau". Dainos siužetas labai paprastas — padainuos mergelė tą dainelę, rūteles sėdama, ir išgirs ją bernelis, po sodą vaikščiodamas. Tačiau jos melodija, lakoniška frazė, išlaikiusi tik pačius reikalingiausius žodžius, rimo nebuvimas rodo dainą esant labai seną.

Dainose „Raškiau sodi obuolėlius", „Žmonės mani vadina marti", „Nustok mįslyti apie mani", „Gegutė puiki poni" ir kt. jaučiama kai kurių poetų įtaka, jos vėliau sukurtos, o dalis dainų jau primena XX a. pradžioje paplitusius romansus.

Iš darbo dainų dainininkės B. Peleckienės labiausiai mėgstamos šienapjūtės dainos. Tai valiavimai „Devyni broliukai šienpjovėliai", „Mes sustosim darban ratu" ir kt. Pirmoji daina Ėriškiuose labai mėgstama, ją padainavo ir kitos dainininkės.

Prie naujesnių dainų reikėtų priskirti jos padainuotą dainą apie Ėriškių bažnyčią („Ant Ėriškių lauko srauni upė teka"). Ši daina taip pat tikriausiai atėjusi iš poezijos, bet Ėriškių apylinkėse labai populiari. Galbūt dėl to, kad kiekviena parapija laikė garbės reikalu turėti dainą.

Dainininkės repertuare yra ir jumoristinių dainų. Tai daina apie senos panos likimą („Oi, ta močiutė vis teip padarė"), apie bernus, visą naktį prastovėjusius prie klėtelės („Aukšti svirnai margos durys", „Oi panyte, mano miela") ir kitos. Dainininkės atmintyje gerai išsilaikė ir liūdnos našlaičių dainos („Gegute puiki poni", „Iš visų paukštelių gegute slauniausia"). Iš apeiginių dainų geriausiai atsiminė vestuvines dainas (pvz., „Tai svočiutės, tai gražumas").

Seserys Lyberytės. Nemaža dainų padainavo Ėriškių kaimo gyventojos seserys Lyberytės: Anastazija Nefienė (g. 1904), Ona Mikalauskienė (g. 1913 m.) ir Marijona Peleckienė (g. 1915 m.). Jų motina buvo Drąsutytė — Barboros Peleckienės sesuo. Ji buvusi gera dainininkė, mokėjo daug dainų, daug išmoko ir dukterys. Tėvas Juozas Lyberis buvo bežemis, atėjęs į užkurius. Jaunas būdamas, kurį laiką gyveno Amerikoje; bėgo į ten nuo tarnybos caro kariuomenėje. Dirbo anglies kasyklose. Mirė

anksti — 40 metų. Tėvas buvo geras dainininkas ir labai mėgdavo dainuoti. Augo penkios seserys ir trys broliai. Broliai irgi buvo dainininkai. Jų sodyba buvo prie Upytės upelio. „Pamelžę karves, susėsim ratu ant kriaušelės ir dainuojam. Ne tik mes penkios buvom — buvo Kunskaitės, Peleckaitės po keturias. Išgirsi — per kaimą keliose vietose daina skamba. Ateidavo berniukai ir iš kito kaimo. O šventadieniais visi sueidavo į krūvą. Kol ateina muzikantai — žaidimai, dainos. Žiemą jaunimas rinkdavosi pas Paipolą į gryčią, buvo tokia didelė, dūminė".

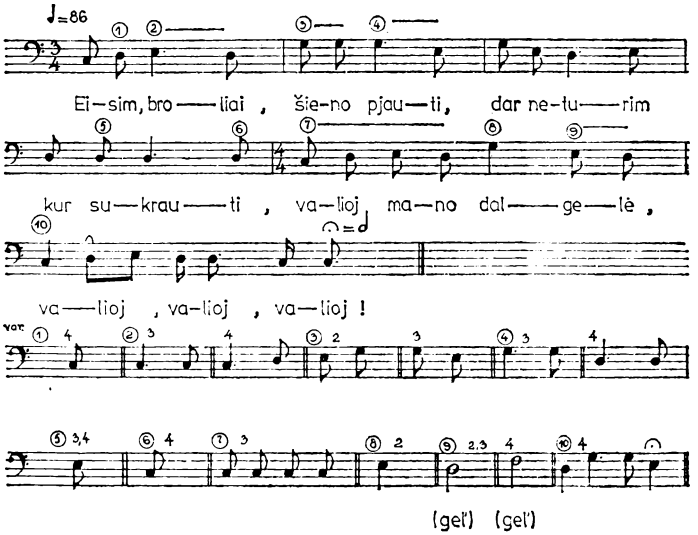
Užaugo Lyberių gryčioj penkios — trys iš jų ir ekspedicijos metu tame pačiame kaime gyveno. Seserys Lyberytės padainuodavo senų dainų ir kolūkio kultūros namuose, ir senųjų vakaronėse, ir moksleivių pasilinksminimuose. Jų repertuare, palyginti su B. Peleckienės, daugiau naujoviškų dainų, kurios ypač plito Lietuvoje XX a. trečiajame dešimtmetyje.

TAUTOSAKOS KŪRINIAI

Tekstus spaudai parengė NORBERTAS VĖLIUS,
melodijas — LAIMA BURKŠAITIENĖ

DAINOS

1. EISIM, BROLIAI, ŠIENO PJAUTI

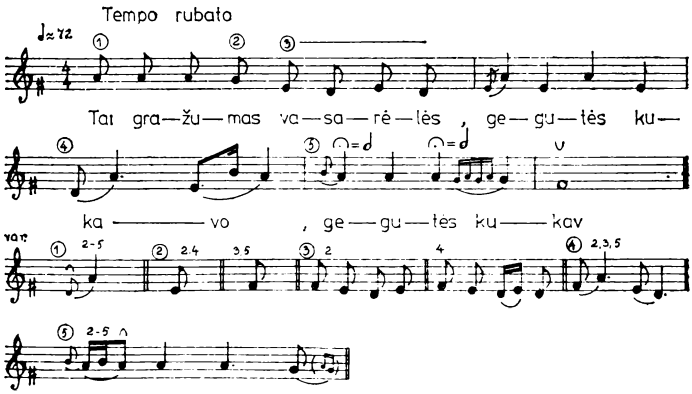
Eisim, broliai, šieno pjauti,—
Dar neturim kur sukrauti,
Valioj mano dalgelė,
Valioj, valioj, valioj!

Aš dalgelę papustysiu,
Pradalgėlę išvarysiu,
Valioj mano dalgelė,
Valioj, valioj, valioj!

Man dalgelė čysto plieno,
Gerai ima lanko šieną,
Valioj mano dalgelė,
Valioj, valioj, valioj!

Man dalgelę sunku traukt,
Pusrytėlio ilgu laukt,
Valioj mano dalgelė,
Valioj, valioj, valioj!

2. TAI GRAŽUMAS VASARĖLĖS

Tai gražumas vasarėlės —
Gegutės kukavo,
Gegutės kukav.

Šali kelio vieškelėlio
Rugeliai žaliavo,
Rugeliai žaliav.

Ant rugelių želmenėlių
Lakštutė čiulbėjo,
Lakštutė čiulbėj.

Štai atėjo mergužėlės
Rugelių lankyti,
Rugelių lankyt.

Štai atjojo bernužėliai
Mergelių žvalgyti,
Mergelių žvalgyt.

3. ŽIŪRIU AŠ PRO LANGĄ

Žiūriu aš pro langą,
Koks vėjelis pūtė,
Koks vėjelis pūt.

Žiūriu aš pro antrą,
Kas keleli eina,
Kas keleli ein.

Eina mano panytėlė
Keleli verkdama,
Keleli verkdam.

Atsigrįžk, panele,
Ar aš tau pažinsiu,
Ar aš tau pažins.

Balta, graži ir raudona
Kai obelas žiedas,
Kai obelas žied.

Ant kalnelio pakalnėlėj
Akmenus raičiojo,
Akmenus raičioj.

Anei vienas akmenėlis
Ugnelės nedavė,
Ugnelės nedavė.

Anei vienas bernužėlis
Teisybės nesakė,
Teisybės nesakė.

Kad ir sakė teisybėlę —
Vėjelis nupūtė,
Vėjelis nupūtė.

4. KO LIŪDI, PUTINĖLI, KO LIŪDI

Ko liūdi, putinėli, ko liūdi,
Ko liūdi, žaliukėli, ko liūdi?
Tu užaugai tarp medelių,
Krovei žiedus tarp šakelių — ko liūdi?

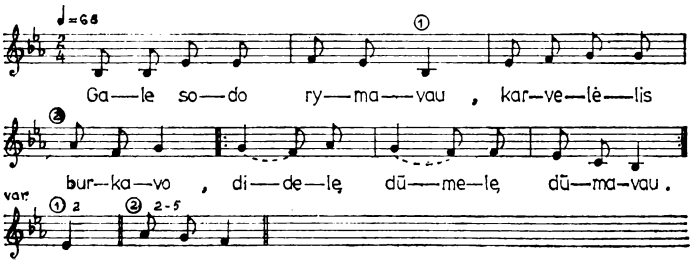
To liūdžiu, šermukšnėle, to liūdžiu,
To liūdžiu, žaliuokėle, to liūdžiu:
Šalna šaldo šakužėles,
Vėtra laužo žiedužėlius — to liūdžiu.

Ko liūdi, mergužėle, ko liūdi,
Ko liūdi, jaunuolėle, ko liūdi?
Tu užaugai pas močiutę,
Krovei kraitį į skrynutę — ko liūdi?

To liūdžiu, bernužėli, to liūdžiu,
To liūdžiu, jaunuolėli, to liūdžiu:
Vež kraitelį per laukelį,
Mane jauną į vargelį — to liūdžiu.

Ko liūdi, bernužėli, ko liūdi,
Ko liūdi, jaunuolėli, ko liūdi?
Ved žirgelį iš stainelės,
Mane jauną į vargelį — to liūdžiu.

5. GALE SODO RYMAVAU

Gale sodo rymavau,
Karvelėlis burkavo,
Didelę dūmelę dūmavau,
Didelę dūmelę dūmavau.

Ein bernelis pro šalį,
Pro rūtelių daržėlį,
Prašė mane žolynų,
Prašė mane žolynų.

Rūta, mėta nedygo,
Lelijėlė nežydo,
Šalavijėlė be lapų,
Šalavijėlė be lapų.

Ein brolelis pro šalį,
Pro rūtelių darželį,
Prašė mane žolynų,
Prašė mane žolynų.

Rūta, mėta išdygo,
Lelijėlė iššydo,
Šalavijėlė žaliavo,
Šalavijėlė žaliavo.

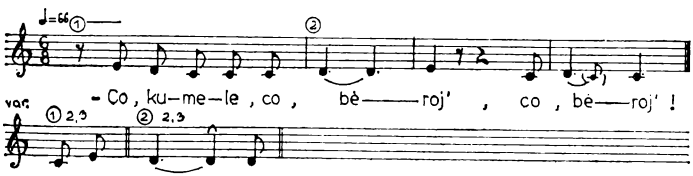
PASAKOS

6. DEVYNSIEKSNĖ KUMELĖ

Buvo tėvas ir motina. Begyvendami jie sugyveno devynis sūnus, dešimtą dukrą. Nu, ir tėvas su motina numirė. Tai tada tie broliai pabuvo kiek, sako:

— Važiuosim per svietą pavendravot.

Jie pasibalnojo sau žirgus, apsirengė ir išjojo. Išjojo, jie tenai jau gyvena, gyvena kiek. Ir sesuo viena gyvena. Dešimt metų praėjo — negrįžta broliai. Nu, tai paskui sesuo jau eis ieškot brolių savo. Ji išsikepė pyragą, apsitaisė, kumelę devynsieksnę pasikinkė ir važiuoja. Važiuoja jinai ir sako:

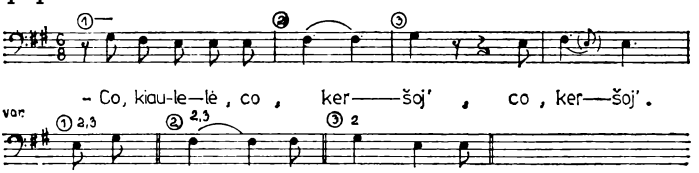
— Co, kumele, co, bėroj, co, bėroj!
Jei yra tavo devyni žirg', devyni žir'(g) [113]
Jei yra mano devyn' brol', devyn' brol'!

[113] Paskutinio garso beveik visai nesigirdi.

Ta kumelė atsilieps:

— Yra tavo devyn' brol', devyn' brol',
Yra mano devyn' žirg', devyn' žirg'.
Tada kiškelis lekia:
— Elenyt sesyt,— sako,— pavežk man kojytę.
Sako:
— Dėk.
— Pavežk kitą.
— Dėk.
— Pavežk trečią.
— Dėk.
— Pavežk ketvirtą.
— Dėk.
— Aš visas!
— Lipk visas!
Važiuoja, vėl važiuoja.
O ragana pasikinkė keršą kiaulę geldoj ir sako vėl taip pat:

— Co, kiaulele, co, keršoj, co, keršoj.
Jei yra tavo devyn' paršai, devyn' paršai,
Jei yra mano devyn' brol', devyn' brol'!
Kiaulė sako:

×) Pirmas taktas tik pirmai eilutei

— Kriuku, kriuku, yra tavo devyn' brol', devyn' brol'.

Yra mano devyn' parš, devyn' parš!

Važiuoja ta Elenytė pirma, ragana — paskui. Privažiuoja upę. Taip gili, taip gražus vanduo!

— Elenyt sesyt,— sako,— einam pasimaudyt?

Kiškelis:

— Elenyt sesyt, neik!

Vieną upę taip pravažiavo — vis ragana vadina, o kiškelis vis perspėja, kitą upę, trečią upę ir ketvirtą — vis kiškelis perspėja.

Paskui ragana galvytę nusuko tam kiškeliui.

Privažiuoja vėl upę, ragana vėl:

— Elenyt sesyt, — sako, — einam pasimaudyt?

Nu, ir nebėr kiškelio — nebeperspėja, ji ir nuėjo maudytis. Nuėjo maudytis, jau jos abidvi maudosi, ragana sako Elenytei:

— Nuplausi man nugarą.

Elenytė nuplovė nugarą. Paskui:

— Duokš aš,— sako,— tau nuplausiu.

Kaip plovė, ir įstūmė upėn tą Elenytę. Nu, tai ta ragana greit Elenytės drapanom apsitaisė, kumelę pasiėmė, atsisėdo ir važiuoja. Elenytė už viksvelės, už krūmelio kokio tenai kabinos, kabinos ir išlipo iš upės. O ta upė labai stačia buvo. Nu, išlipo iš upės jinai žiūri — nebėr kumelės, nė drapanų. Ji raganos drapanom apsitaisė, tą kiaulę pasiėmė ir važiuoja. Važiuoja ir vėl taip pat rypuoja:

— Co kiaulele, co keršoj', co keršoj',

Jei yra tavo devyn' paršai, devyn' parš (ai),

Jei yra mano devyn' brol', devyn' brol'!..

Ta kiaulė vėl sako:

— Ciuku, kriuku, yra tavo devyn' brol', devyn' brol',

Yra mano devyn' parš, devyn' parš!

E jau ta ragana nuvažiavo pas brolius, jau ji ten geria, valgo, baliavoja. Jie, ten bebaliavodami, begerdami, pažiūri pro langą, žiūri — atvažiuoja su kiaule.

— Kas gi,— sako,— ten dabar važiuoja?

Ragana sako:

— Gi,— sako,— mano tarnaitė atvažiuoja.

Nu, tai, kai atvažiavo, prie durų stalelis stovėjo, tai ją pasodino, užvalgė, padavė ką. Nu, jie jau čia geria,

baliavoja. Paskui priėjo vakaras, sako, jos nakties vyriausias brolis. Nu, tai ta ragana sako:

— Tegul ir ji padeda išjot.

Nu, tai išjojo tuos devynis žirgus ir tą kumelę devynsieksnę, nu ir paleido tuos arklius, ugnį susikūrė, tas jau brolis ir padavė jai galvą, sako:

— Paieškok tu man galvą,— sako,— prieš ugnį.

Tai ji ieško galvą, o ta kumelė žvengia ir žvengia. O jinai sako:

— Co, kumele, co bėroj', co, bėroj'.
Ko neėdi žalią žol', žalią žol',
Ko negeri sraują up', sraują up'?
O kumelė vėl atsiliepia:

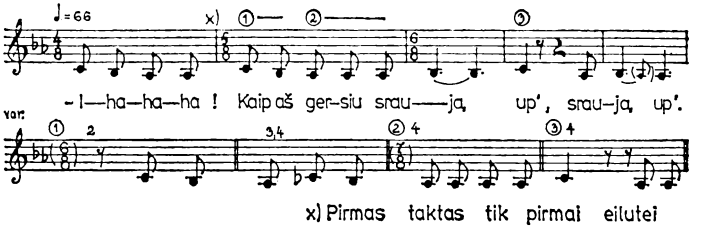

— Kaip aš ėsiu žalią žol', žalią žol',
Kaip aš gersiu sraują up', sraują up' —
Brolių sesulė žirgus gan', žirgus gan',
Laumė ragana už stalo sėdž', už stalo sėdž'!

Parjojo namolia. Paskui priėjo vakaras, ir vėl taip pat joja. Čia vienas brolis vieną naktį, kitas — trečią naktį — lig devynių. Paskui paskutinis devintas išjojo. Ir vis ta kumelė žvengė, ir vis ta sesuo taip pat rypavo. Nu, išjojo paskutinis brolis, vėl ugnį susikūrė, padavė vėl taip pat galvą paieškot. Ir vėl taip pat kumelė ta žvengia, o jo sesuo ir vėl sako:

— Co, kumele, co, bėroj', co, bėroj'...
Ko neėdi žalio(s) žol', žalio(s) žol',
Ko negeri sraują up', sraują up'?

Kumelė vėl sako:

x) Pirmas taktas tik pirmai eilutei

— I-ha-ha-ha! Kaip aš gersiu sraują up', sraują up',
Kaip aš ėsiu žalią žol', žalią žol',—
Brolių sesulė žirgus gan', žirgus gan',
Laumė ragana už stalo sėdž', už stalo sėdž'.

Nu, tas brolis pradėjo klaust:

— Kas čia yra? Per visą naktį kumelė neėdė, taip žvengė, o tu vis,— sako,— taip rypuoji?

— Ai,— sako,— ką aš čia sakysiu, kad netikėsit man!

Nu, ji papasakojo, kaip važiavo, kaip jau ją įstūmė į upę, kaip ji įsikabino, kaip ta ragana pasiėmė kumelę, atsisėdo, jos drapanom apsitaisė, o ji — raganos drapanom, ir su kiaule išvažiavo. Paskui brolis parjojo iš nakties, visi suėjo tie broliai, ir pradėjo sakyt, kad taip ir taip jam darė. Ir tie visi broliai sako:

— Ir mum taip darė! Ir mum taip darė: kumelė žvengė, ir jinai taip rypavo.

Paskui jie pareina pasižiūrėt jos ir mato, kad jų žiedas, jie išvažiuodami jai žiedą buvo nupirkę. Pradėjo žiūrėt, kad ir veidas jos gražus, ir plaukai gražūs, o raganos ir plaukai šiurkštūs, ir veidas negražus, ir nosis lenkta. Tai jie paėmė tą kumelę ir išvaškavo, išvaškavo labai jau kad, paskui atvedė prie gonkų ir sako raganai:

— Eik, sese, pažiūrėt, kumelė kad atsiganė per tas devynias naktis.

Ji išėjo, ta kumelė blizga, graži.

Sako:

— Paglostyk su ranka,— sako,— pažiūrėk.

Kaip glostė ir prilipo ranka.

Sako:

— Glostyk su kita.

Glostė — ir kita ranka prilipo.

— Šerk su koja — atšoksi.

Kaip šėrė koja — ir koja prilipo.

— Kita koja!

Ir kita.

— Šerk su visu pilvu,— sako,— nukrisi tada tu.

Kaip šėrė — ir pilvas prilipo.

Tada sako tie broliai:

— Paimk tu ir nunešk į tokį mišką, tokį tankų, kad uodas nosies neįkištų, ir nusikratyk, nusipurtyk, sumink į juodą dumblą, sumink! Ir atlėk pas mus vėl.

Nu, ta kumelė taip padarė: nunešė, sumynė, sumynė, sutrepukavo ją, paskui nusiprunkštė, pasikočiojo, sraujos upės vandens atsigėrė ir parlėkė namolia pas tuos brolius.

Nu, o čia broliai turėjo ir šautuvus, kaip išjojo, eidavo medžioti. Jie jau susigalvojo, apsiramino — čia sesuo, čia jau ką, jau linksmai gyvena — eis pamedžioti. Eis pamedžioti, o buvo patįsta pakulų kertėj. Ir aš ten tupėjau. Tupėjau, kai šautuvus užtaise — ir mane kartu, kai šovė, tai man čia atšovė, ir pasakiau tą pasaką.

7. ELENYTĖ IR JOKŪBĖLIS

Buvo tėvas ir motina. Turėjo Jokūbėlį ir Elenytę — dukterį ir sūnų. Nu, paskui tėvas su motina begyvendami numirė, atliko Elenytė ir Jokūbėlis. Elenytė pasiėmė tris obuolėlius ir eina jie taip sau, ieškodami ko. Eina eina, eina eina. Tasai Jokūbėlis:

— Elenyt sesyt, aš,— sako,— labai noriu gert!

Priėjo kumeliuko pėdelę.

— Aš,— sako,— gersiu!

— Negerk,— sako,— pavirsi kumeliuku!

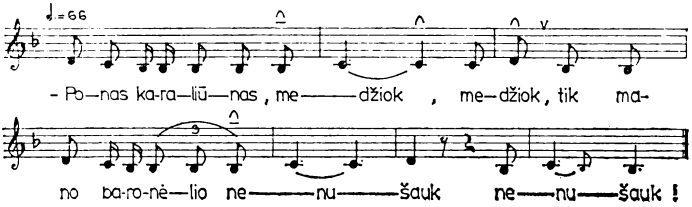
Eina eina, paskui jaučio pėdelę užėjo.

— Elenyt sesyt, aš,— sako,— gersiu!

— Negerk,— sako,— pavirsi jaučiuku!

Paskui eina eina, atrado baronėlio pėdelę. Jis tik opt ir atsigėrė, nieko nesakęs Elenytei. Atsigrįžta Elenytė, žiūri — seka baronėlis. Nu, ką jinai — nuliūdo ir eina jau. Ėjo ėjo, atrado šieno kaugę. Ant to šieno stovi verpstelis ir šilkų kuodelis. Ji užlipo ant tos kaugės, at-

sisėdo ir verpia. O toliau medžiojo karalaitis su savo tarnais. Jinai ir sako:

— Ponas karaliūnas, medžiok, medžiok,
Tik mano baronėlio nenušauk, nenušauk!

Užgirdo karalaitis, sako:

— Eikit,— sako,— pažiūrėkit, kas ten taip dainuoja.

Jie nuėjo — ant tos kaugės ji sėdi, baronėlis aplink kaugę laksto. Jinai taip ir dainuoja:

— Ponas karaliūnas, medžiok, medžiok,
Tik mano baronėlio nenušauk, nenušauk!

Nu, tai tie atėjo, paklaūsė ir sako:

— Gi,— sako,— tokia graži panelė ir taip gražius,— sako,— šilkus verpia, ir baronėlis laksto.

Jis atėjo, tas karaliūnas, ir ją vadina tuoktis. Sako:

— Neisiu aš,— sako,— aš, va baronėlį turiu,— sako,— kaipgi jis, kur dėsiu? — Sako,— papjausi man tu tą baronėlį.

Jau jis prisegavoja, kad nepjaus niekaip,— sako,— tik einam!

Nu, parėjo, jie parėjo, ten gyvena jau, būna.

Paskui ta Elenytė nuėjo į pirtį, maudėsi. Ir ragana ten buvo, ir įstūmė ją į upę. Įstūmė ją į upę, atėjo pati apsitaisius Elenytės drapanom. Ir karalius nepažino, manė, kad Elenytė.

Nu, paskui jau ta ragana apserga. Apserga.

— Papjauk man tą baronėlį, papjauk!

Tas ir sako:

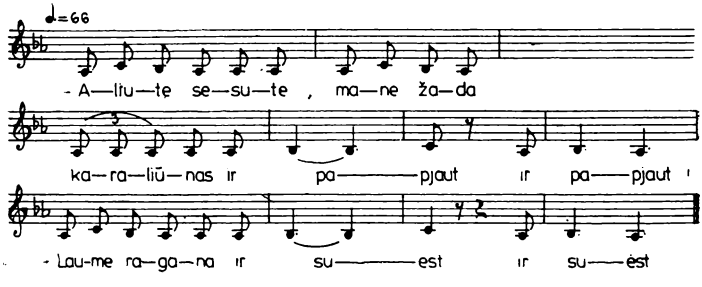
— Nu kaipgi,— sako,— taip prisegavojai, kaip aš galiu pjaut,— sako,— tą baronėlį? Aš niekaip negaliu pjaut!

O ji gvolta rėkia, kad papjauk ir papjauk!

Nu, tai tas jau baronėlis:

— Ponas karaliūnas,— sako,— leisk mane dar prie sraujos upės,— sako,— aš atsigerčiau ir žolelės priėsčiau, atsiganyčiau labiau.

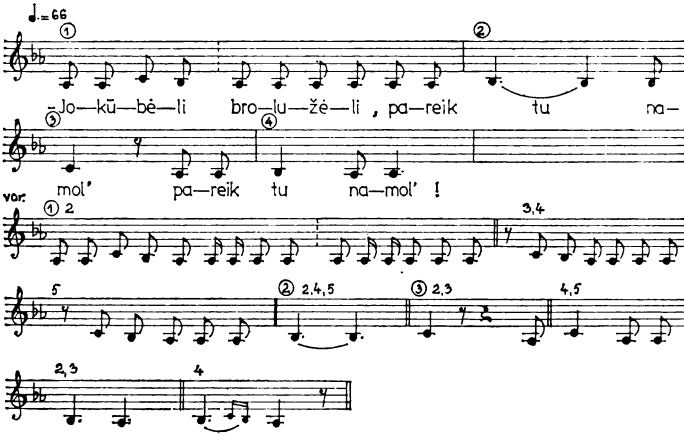
Jis nuėjo ten prie upelio. O ta Elenytė upėn įstumta. Jis ir sako:

— Aliute sesute, mane žada karaliūnas ir papjaut, ir papjaut!

Laumė ragana ir suėst, ir suėst!

A jinai ir sako:

— Jokūbėli brolužėli, pareik tu namol', pareik tu namol'!

Pasakyk ponui karaliūnui, kad padarytų šilko tinkl', šilko tinkl'.

Ir užmestų šilko tinkl', šilko tinkl',

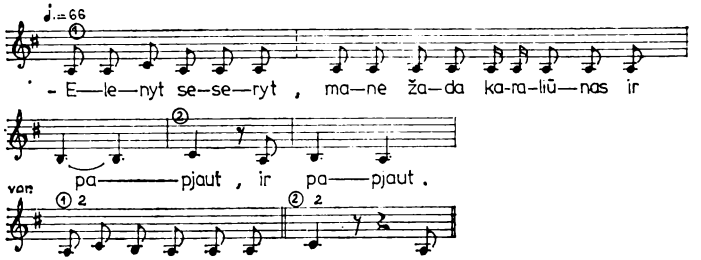
Ir pagautų jisai man', jisai man'!

Ir vieną dieną jau taipos — vis baronėlis nulekia taip, rypuoja. Nu, tai jis tarnus liepė pasekt, kur jis taip lekia. Tai tarnai nuėjo, pažiūrėjo ir sako:

— Nei jis,— sako,— ėda, nei jis geria,— sako,— tiktai iš upės kas atsiliepia ir, — sako, — jisai vis rypuoja.

Nu, tai pats karalius nuėjo pažiūrėt, kas bus.

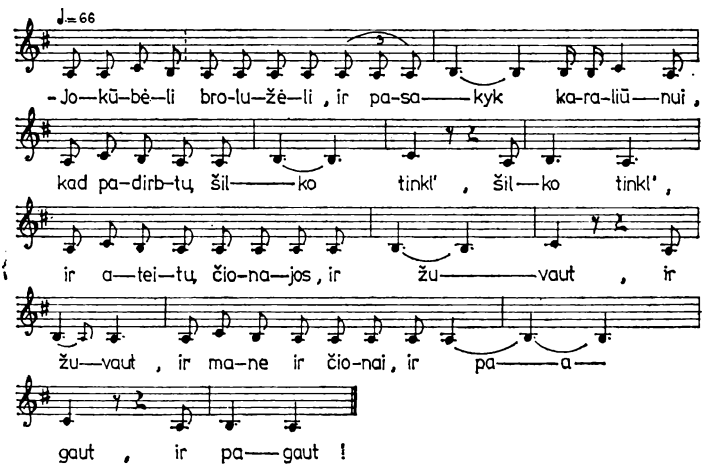
Ir taip pat tas baronėlis vėl sako:

— Elenyt seseryt, mane žada karaliūnas ir papjaut, ir papjaut.

Laumė ragana ir suėst, ir suėst!

Elenytė ir vėl atsiliepė:

— Jokūbėli brolužėli, ir pasakyk karaliūnui, karaliūnui,

Kad padirbtų šilko tinkl', šilko tilkl',

Ir ateitų čionajos, ir žuvaut, ir žuvaut,

Ir mane ir čionai, ir pagaut, ir pagaut!

Tuo laiku karaliūnas išgirdo tuos žodžius, greit par-

ėjo namol', greit susamdė moteris visas, kad nudirbtų tinklą iš šilkų suverptų — tinklą padarytų ir eitų jisai žuvauti. Greit jis nuėjo, tai kai metė tinklą — tai ją ir pagavo. Pagavo ją ir parėjo namolia su ja.

Tą raganą nužudė, o jie vėl abudu gyveno.

Ir aš ten buvau, midų vyną gėriau, per barzdą tekėjo, burnon neturėjau.

8. ONYTĖ IR JONIUKAS

Buvo tėvas ir motina. Turėjo dukrą, Onytė vardu, o sūnų Joniuką. Nu, jie gyveno ten gyveno, buvo. Paskui motina numirė. Numirė motina, tai tėvas vedė raganą. Vedė raganą, jie ten gyveno, gyveno. Užsimetė ta ragana — papjauk Joniuką ir papjauk! Tas, nu kaipgi,— gaila vaiko, negalima. Ji miršta, ir gana, kad jau nepapjausi.

Papjovė tą Joniuką, ta ragana suvalgė, pro langą kaulelius išmetė. O Onytė sesytė surinko surinko visus tuos kaulelius, nunešė miškan unt eglės ir padėjo pagal kelią. Atskrido laukinis karvelis ir išperėjo tą Joniuką iš tų kaulelių.

Važiuoja keliauninkas, veža girnas. O jisai ir dainuoja:

— Mane tėvelis ir papjov', ir papjov',
Laumė ragana ir suėd', ir suėd',
Pro langą kaulelius ir išmėt', ir išmėt'!
Oniulė sesulė ir surink', ir surink',
Ir atnešė aukštoj eglėj, ir padėj', ir padėj'!
Ir atskrido laukinis karvelėl's, karvelėl',
Ir mane ir išperėj', ir išperėj'!

Tai tada tie keliauninkai važiuodami jam padavė akmenų, dvi pusi girnų.

Nu, paskui važiuoja kupčiai. Taip daug veža visko, taip daug veža! Jis vėl taip pat rypuoja ir vėl sako:

— Mane tėvelis ir papjov', ir papjov',
Močeka raganė ir suėd', ir suėd',
Pro langą kaulelius ir išmėt', ir išmėt'!
Oniulė sesulė ir surink', ir surink',
Balta skarele ir suriš', ir suriš',
Ir nunešė po aukšta eglele, ir padėj', ir padėj'!
Ir išvydo laukinis karvelėlis, ir išperėj', ir išperėj'!

Tai jam tie kupčiai davė visokių medžiagų, teip daug visokių, kad nematytai! Nu, jis eglelėn susikrovė ir turi.

Ragana užgirdo, kad kas taip gražiai dainuoja. Savo dukrelei sako:

— Lėk pažiūrėt,— sako,— kas ten taip gražiai dainuoja.

Ta raganos duktė nulėkė, žiūri, galvą iškėlus — tas tiktai su akmens puse kaip davė, ir užmušė tą raganą! Laukė laukė ragana, laukė laukė — nesulaukė.

— Lėk, Onyt, tu pažiūrėt, mat ta žiopla, nuėjus išsižiojus ir stovi, tas dainuoja — ji stovi.

Ta nuėjo Onytė.

— Kas? — sako, — tu, Onyt sesyt?

Sako:

— Aš.

Tai jai taip daug davė medžiagų visokių. Ji ir velka namol. O ta jau raganėlė užmušta. Velka tas drapanas visas. Ragana jau pamatė, sako:

— O kurgi anoj?

— Gi,— sako,— man davė daug, o jai — dar daugiau. Kabina ji, kabina,— sako,— negali panešti.

Ir ta ragana vac vac nulėkė pažiūrėti — jau padėti vilkt tų medžiagų. Nulėkė, žiūri — duktė guli. Pasižiūrės aukštyn, kas čia jau. Kaip davė kita puse — ir ją užmušė.

Tada ir Onytė ir Joniukas parsinešė viską, kiek jiem davė turto tie kupčiai. Parėjo namol, tai tėvas ir jie visi ten ir gyveno.

9. SEDULĖLĖ

Gyveno tėvas ir motina ir turėjo sūnų ir tris dukteris. Nu, paskui tėvas, taip sau vakare dirbdamas, padarė tris kraiteles iš balanų, kaip seniau, ir visas lygias tokias, panašias visas. Sako:

— Katra pirma pririnksit,— sako,— tą pirma ir išduosiu.

Nu, nuėjo jos miškan, uogavo, uogavo — ta jaunėlė pirmučiausia ir pririnko. Dar tos po pusę neturi — ji ir pilną. Jau ji namol'. O jau jom pavydas. Sako:

— Palauk, palauk!

Ėjo priėjo prie tilto tokio. Jos ir sako:

— Pailsėkim čionai.

Jos paėmė ją ir papjovė, pakavojo tenai ir sedulėlės lapeliais apdėliojo. Pačios parėjo namolia.

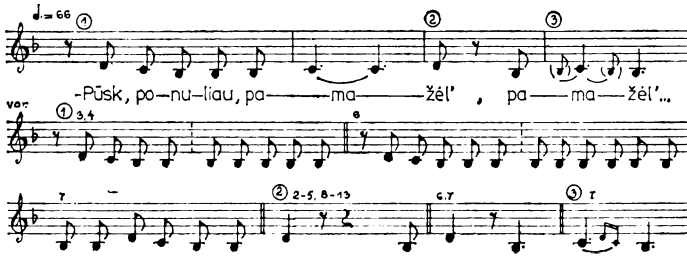
Rokuoja:

— Kur anoji?

— Gi,— sako,— žiopla, mes pririnkom, o ji,— sako,— nepririnko, ten,— sako,— nuėjo ir nuėjo per mišką.

Padarė ablavą. Ieškojo ieškojo — niekur nerado. Ir neberado tos dukrelės. Nu, ir nebėra.

Paskui žiemos laiku važiuoja vėl tokie kupčiai. Jie važiavo važiavo keliu, privažiavo tiltą. Privažiavo tiltą, išaugus sedulėlė (kaip sedulėlės lapeliais apdėliojo — tai išaugo sedulėlė). Jie tą sedulėlę nukirto, pasidarė dūdelę — kankalėlį. Nu, ir jie tik pridėjo prie lūpų — ir pradėjo pūsti, dūduot. Sako:

— Pūsk, ponuliau, pamažėl', pamažėl'...
Kai mes buvom trys sesut(ė)s, trys sesut',
Ir tėvelis, ir padarė tris kraitel's, tris kraitel's,
Ir įsakė, katra pirma ir pririnks, ir pririnks —
Tai aš pirma ir išduos', ir išduos'.
Aš, jauniausioji, aš pirmučiausia ir prirink', ir prirink'.
Ir mane sesers ir papjov', ir papjov',
Tilto galu pakavoj', pakavoj'.
Ir išaugo sedulėl', sedulėl'.
Ir padarė kankalėl', kankalėl'...
Pūsk, ponuliau, pamažėl', pamažėl'!

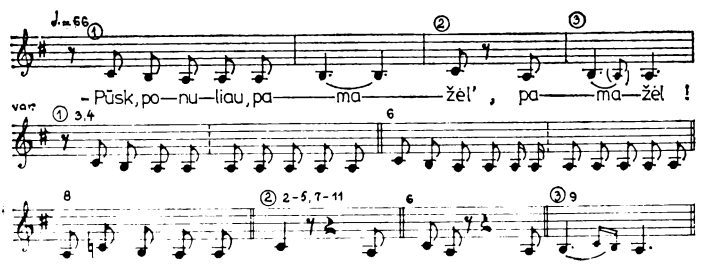
Nu, važiuoja jie, važiuoja, prieina vakaras, privažiuoja gyventojus, nakvynės prašo. Nu, priėmė ten. Apsiliuobė jau tėvas, motina verpia, sesuo vėl verpia, kita vakarienę verda, o brolis pančius suka. Nu, priėmė juos nakvynėn, jie šneka, šneka šneka, kalba kalba. Sako:

— Al',— sako,— mes važiavom,— sako,— tokią sedulėlę atradom, iškirtom ir taip gražiai dūduoja, taip gražiai dūduoja!

Nu, tuojau tėvas ir sako:

— Gi, — sako, — padūduokit — pažiūrėsim.

Kai tik paėmė, nepridėjo dar prie lūpų — ta ir pradėjo taip pat sakyt:

— Pūsk, ponuliau, pamažėl', pamažėl'!
Kai mes buvom trys sesut(ė)s, trys sesut',
Ir tėvelis ir padarė tris kraitel's, tris kraitel's,
Ir įsakė, katra pirma ir pririnks, ir pririnks —
Aš, tą pirma ir išduos(iu), ir išduos'.
Aš, jauniausioji, aš pirmučiausia ir prirink', ir prirink'.
Ir man sesės pavydėj', pavydėj',—
Mane sesės ir papjov', ir papjov',

Tilto galu pakavoj', pakavoj'.
Ir išaugo sedulėl', sedulėl'.
Ir padarė kankalėl', kankalėl'...
Pūsk, ponuliau, pamažėl', pamažėl'.

Nu, tai tada tėvas prašo, kad duot jam padūduot. O jau seserys rėkia gvoltu:

— Nu, jau, tete, nemokėsi! Kaipgi,— sako,— prašyk, kiti padūduos!

O tie jau keliauninkai:

— Nu, kas,— sako,— nemokės, nemokės. O kas čia yra, — sako,— bandyt galima.

Nu, o tos dvi rėkia — jau jos suprato, kad jau taip yra. Nu, paėmė tėvas tą dūdelę, nepridėjo prie lūpų — ji sako:

— Pūsk, tėveli, pamažėl', pamažėl'!
Kai mes buvom trys sesut(ė)s, trys sesut',
Ir mum padarė tris kraitel(e)s, tris kraitel(e)s,
Ir įsakė, katroj pirma ir pririnks, ir pririnks —
Tai aš pirma ir išduos(iu), ir išduos'.
Aš, jauniausioji, aš pirmučiausia ir prirink', ir prirink'.
Ir sesės man pavydėj', pavydėj',
Ėmė sesės ir papjov', ir papjov',
Tilto galu pakavoj', pakavoj'.
Ir išaugo sedulėl', sedulėl'.
Ir važiavo keliaunink', keliaunink',
Ir pakirto sedulėl', sedulėl',
Ir padarė kankalėl', kankalėl'.
Pūsk, tėveli, pamažėl', pamažėl'!

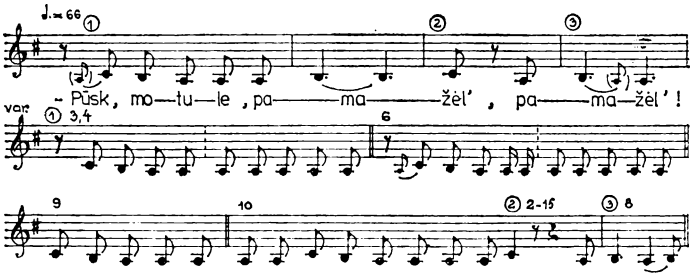
Taip tėvas liepia močiai. Jau tos seserys tiek rėkia, tiek rėkia. Tėvas sako močiai:

— Imk tujen!

— Nu,— sako,— kaipgi — aš nemokėsiu!

Nu, o tie kupčiai sako:

— Dūduok, dūduok!

— Pūsk, motule, pamažėl', pamažėl'!

Kai mes buvom trys sesut(ė)s, trys sesut's,

Ir padarė tėvutėlis mums tris kraitel(e)s, tris kraitel(e)s,

Ir įsakė, katra pirma ir pririnks, ir pririnks —

Tai aš pirma ir išduos(iu) ir išduos(iu).

Aš, jauniausioji, aš pirmiausia ir prirink', ir prirink'.

Tai man sesės pavydėj', pavydėj' —

Mane sesės ir papjov', ir papjov',

Tilto galu pakavoj', pakavoj',

Sedulės lapeliais ir apdėlioj', apdėlioj'.

Ir išaugo sedulėl', sedulėl'.

Ir važiavo keliaunink', keliaunink',

Ir pakirto sedulėl', sedulėl',

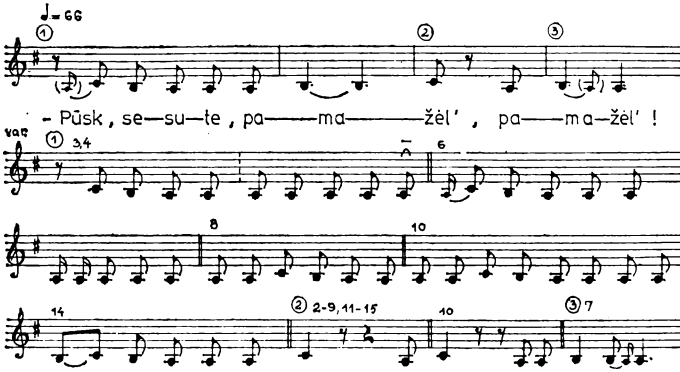
Ir padarė kankalėl', kankalėl'...

Pūsk, motule, pamažėl', pamažėl'!..

Nu, tai paskui duoda jau broliui dūduot. Taip pat ir broliui! Duoda seserim dūduot. Duoda seserim taip pat. Seserys iš viso neima. Gvolta rėkia, ir gana:

— Ne, ne, ne! Ne, ne, ne!!!

Paėmė tiktai per panevalią. Neprideda prie lūpų, nė nepučia, tik pridėjo — ir sako:

— Pūsk, sesute, pamažėl', pamažėl'!
Kai mes buvom trys sesut(ė)s, trys sesut(ė)s,
Ir padarė tėvutėlis tris kraitel(e)s, tris kraitel's,
Ir įsakė, katra pirma ir pririnks, ir pririnks —
Tai aš pirma ir išduos', ir išduos'.
Aš, jauniausioji, aš greičiausiai ir prirink(o), ir prirink'.
Man sesės ir pavydėj', ir pavydėj' —
Ir mane sesės ir papjov', ir papjov',
Tilto galu pakavoj', pakavoj',
Sedulės lapeliais ir apdėlioj', ir apdėlioj'.
Ir išaugo sedulėl', sedulėl'.
Ir važiavo keliaunink', keliaunink',
Ir pakirto sedulėl', sedulėl',
Ir padarė kankalėl', kankalėl'...
Pūsk, sesute, pamažėl', pamažėl'...
Ir antrai taip pat.

Tai paskui tėvas jas primušė labai. Tą dūdą nupirko, atgalia ranka kaip metė — ir vėl ta mergelė stojo gyva. Ir ją išdavė. Ten veseliojo, o tas kiaulėm šert paliko.

Ir aš ten buvau, midų vyną gėriau, per barzdą varvėjo — burnon neturėjau.

10. APIE GAIDELĮ

Buvo senelis ir senelė. Turėjo gaidelį ir kalytę. Nu, jie užsinorėjo valgyt. Paėmė gaidelį išvarė malt. Jis mala mala ir užsnūdo kiek. Paėmė jam ir pavogė tas girneles. Pavogė girneles, atbudo jis, greit pas poną dvaran. Lekia, sutinka lapę.

— Gaideli, gaideli, kur tu leki?

Sako:

— Girnelių ieškot.— Sako,— lįsk mano gurklin!

Įlindo.

Lekia vėl tas gaidelis, sutinka vilką.

— Vilke, vilke, lįsk mano gurklin!

Įlindo gurklin.

Vėl eina eina, sutinka lokį. Sako:

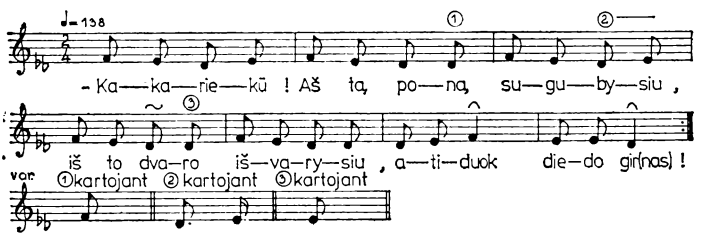
— Gaideli, gaideli, kur tu eini?

Sako:

— Einu girnelių ieškot.— Sako,— lįsk mano gurklin!

Ir kartu visi eina — jau gurkly nešas.

Nuėjo, ant stogo užskrido ir sako:

— Kakariekū!

Aš tą poną

Sugubysiu,

Iš to dvaro

Išvarysiu.

Atiduok diedo girnas!

Atiduok diedo girnas!

Tas ponas sako:

— Reikia pagaut,— sako, nunešt pas kalakutus, pas žąsis,— sako,— ir užgnaibys tą gaidžiuką.

Pagavo tą gaidžiuką, nunešė pas kalakutus, pas žąsis. Tas gaidžiukas:

— Lapyt, lapyt,— sako,— lįsk, lįsk,— sako,— tau bus gerai, man blogai!

Išlindo ta lapytė, išgaudė, išgaudė visas tas žąsis ir kalakutus. Ir būna gaidžiukas prie durų, laukia.

Jau rytą atsikėlė ponas, sako:

— Eikit, pažiūrėkit, — sako, — jau dabar užmušė jį tie kalakutai.

Pradarė duris, tik frrr ir išskrido tas gaidžiukas. Ir vėl ant stogo. Ir vėl:

— Kakariekū!

Aš tą poną

Sugubysiu,

Iš to dvaro

Išvarysiu.

Atiduok diedo girnas!

Atiduok diedo girnas!

— Dabar,— sako,— jį pagaukit..., pagaukit,— sako,— dabar ir meskit pas arklį. Arklys jį sumindys.

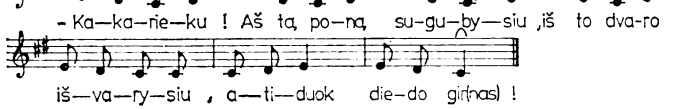
Jį pagavo, nunešė, paleido. Tas:

— Vilke, vilke, lįsk,— sako,— iš gurklio, man blogai — tau bus gerai!

Tas vilkas išlindo, išpjovė, išpjovė visus arklius, išpjovė. Ir vėl stovi gaidžiukas prie durų.

Rytą atsikėlė, taip pat sako:

— Eikit, sako,— jau dabar,— sako,— nebėr to gaidžiuko — jau jį sumindė. Kai tik atidarė duris — frrr tas gaidžiukas. Arkliai visi papjauti ten guli. Ir vėl ant stogo jis, ir vėl:

— Kakariekū!
Aš tą poną
Sugubysiu,
Iš to dvaro
Išvarysiu.
Atiduok diedo girnas!
Atiduok diedo girnas!

— Dabar,— sako,— pagaukit jį ir pas jaučius! Jį,— sako,— subadys ir sumindys,— sako,— ir nebebus.

Pagavo tą gaidelį, vėl įmetė pas jaučius.

Sako:

— Loky, loky, lįsk, man blogai — tau bus gerai!

Tas lokys išmušė, išmušė tuos jaučius. Ir vėl jis stovi prie durų. Kai tik pravėrė duris, ir vėl frrr gaidžiukas — ir vėl ant stogo. Ir vėl:

— Kakariekū!
Aš tą poną
Sugubysiu,
Iš to dvaro
Išvarysiu.
Atiduok diedo girnas!
Atiduok diedo girnas!

Sako:

— Dabar jį pagaukit, įmeskit į šulinį,— sako,— jis prigers tenai.

Įmetė į šulinį, uždarė. Tas vėl:

— Gurkly, gurkly, ryk! Gurkly, gurkly...

Išrijo, išrijo visą vandenį — sausas šulinys paliko.

Rytą sako:

— Eikit,— sako,— gal atidarysim, mat, vandenio reikia.

Kai tik atidarė šulinį — frrr gaidžiukas, ir vėl ant stogo. Ir vėl tas pats:

— Kakariekū!
Aš tą poną
Sugubysiu,
Iš to dvaro
Išvarysiu.
Atiduok diedo girnas!
Atiduok diedo girnas!
Sako:

— Pagaut dabar jį reikia ir,— sako,— krosnin įmest, sudeginsim. Užkurkit krosnį smarkiai ir...

Vėl pagavo tą gaidžiuką, krosnį prikūreno, įmetė į krosnį. Tasai purkšt purkšt iš gurklio tą vandenį — užgesė krosnį.

Kai tik pradarė krosnį, tuoj jis frrr ir išskrido. Ir vėl ant stogo:

— Kakariekū!
Aš tą poną
Sugubysiu,
Iš to dvaro
Išvarysiu.
Atiduok diedo girnas!
Atiduok diedo girnas!

— Dabar,— sako,— paimkit jį, pagaukit, įmesiu į aukso skrynią — jisai tenai uždus.

Pagavo tą gaidžiuką, įmetė į aukso skrynią.

Sako:

— Gurkly, gurkly, ryk! Gurkly, gurkly, ryk! Gurkly!

Surijo visą auksą iš skrynios. Nu, ir vėl, kai tiktai pradarė skrynią, tik frrr gaidžiukas — ir vėl išskrido. Ir namo parlėkė. Parlėkė namolia.

— Seneli, senele, daryk dureles, tiesk paklodėlę, dėk geldeles! Seneli, senele, daryk dureles, tiesk paklodėlę, dėk geldeles!

Tai kai pristatė geldelių ir paklodėlių, tasai tiktai purkšt — aukso pripylė pilnas.

Nu, tai paskui išvarė tą kalytę. Ta kalelė vėl išėjo malt. Mala mala ir užsnūdo. Ir vėl pavogė tas girneles. Ir išvarė ją tų girnelių ieškot.

Nulėkė ji į dvarą, rado brogos, kaip bravoras buvo, privaryti kubilai tos brogos, pririjo pririjo tos, pririjo, atlėkė:

— Seneli, senele, tiesk paklodėlę, dėk geldeles!

Tuoj švarias gražias geldeles padėjo. Ant jų purkš purkšt tos brogos.

Nu, gaidžiukas ir vėl išlėkė ieškoti tų girnelių. Išlėkė gaidžiukas girnelių ieškot, vėl užskrido ant stogo ir sako:

— Kakariekū!

Aš tą poną

Sugubysiu,

Iš to dvaro

Išvarysiu.

Atiduok diedo girnas!

Atiduok diedo girnas!

Tasai ponas:

— Pagaukit,— sako,— ir papjaukit! Išvirkit — aš ir suvalgysiu.

Nu, pagavo, papjovė, išvirė, suvalgė. Jisai nieko — jis pilve gieda:

— Kakariekū!

Aš tą poną

Sugubysiu,
Iš to dvaro
Išvarysiu.
Atiduok diedo girnas!
Atiduok diedo girnas!

Paskui ponas paėmė medžiotoją ir sako:

— Tu sergėk, kai tas gaidžiukas iš kelnių lįs, ir nušausit.

Sako, žiūri — tik jau, sako, galvutė matos matos, gurklelis lenda lenda. Kai tik pamatė gurklelį,— tik pokšt! Kai šovė — poną nušovė. Matai, ir sugubino poną, ir iš dvaro išvarė. Girneles parsinešė ir gyvena.

Ir aš jum apsakiau, ant stogo pinigus su kačerga skaičiau, tie pinigai biri biri nubyrėjo. Eikit, vaikai, susirinkit, nusipirkit barankėlių.

PADAVIMAI

11. PRASMEGĘS ČIČINSKO DVARAS

Žmonės šneka, kad Čičinskas, kol gyveno, buvo labai žiaurus ponas, didelę valią turėjo ant žmonių. Buvo įsakęs kunigui mišių nelaikyt, kolek jis neatjos. Kunigas laukė laukė ir išėjo mišių laikyt. Paskui, kai Čičinskas atjojo, su arkliu įlėkė į bažnyčią, kur žmonės buvo susirinkę. Prilėkė prie altoriaus ir kunigą nušovė. Sako, kai, kunigą nušovęs, jojo namo, kaip eina nuo Upytės kelias, ant to tiltuko perkūnas trenkė ir nutrenkė jį ir jo dvarą.

Ten yra tokios duobės, panašios į trobesius. Seniau buvo lieptas, ilgas ilgas į tą kalną.

Gal Čičinskas nebuvo toks žiaurus? Bet jis liepdavo žmogui lipti į medį ir kukuot, tada jį nušaudavo.

Sako, kai perkūnas nutrenkė, išbalzamavo, išdžiovino ir, sako, nešiodavo po vakaruškas, pastatydavo į kampą.

Trobesiai visi, sako, nugrimzdę. Buvę variniai stogai. Girdėt, sako, kad gyvuliai baubia, gaidžiai gieda. Iš Anglijos, sako, kažkokie buvo atvažiavę, norėjo kast, tyrimus daryt. Žemė priklausė Tarnagalių ūkininkams. Tai tie neleido kast, mat, nesutarė visi. Panašumas gali būti, kaip ir ežerėlis buvo ant kalno. Tą kalną kepurėm supylė.

12. PASIMATYMAS SU ČIČINSKU

Ant kalno sėdi siuvėjas. Išlenda toks seneliukas. Kas jį žino, gal jis koks kipšiukas. Siuvėjas jam ir sako:

— Aš noriu pamatyt Čičinską.

O tas seneliukas ir sako:

— Padėk viską, nusiimk rožančių, imk siūlų kamuoliuką ir einam.

Ėjo ėjo urvu ir priėjo dvarą. Ir gaidžiai gieda, ir žmonės vaikšto. Gi žiūri — ir pats Čičinskas ateina.

Pabuvo jis metus. Nori namo eiti. O seneliukas jam ir sako:

— Atmegzk mazgelį ir lipk į viršų.

Mat, lipant į urvą, seneliukas, jam liepė mazgelius mazgyti.

Atmezga mazgelį ir lipa į viršų. Išeina ant viršaus — kad jis šimtą metų prabuvęs. Tik išlipo, taip ir numirė. Ir aš buvau laidotuvėse.

13. KLAIDINA PRIE VEŠETOS

Važiuoja vienas žmogus. Privažiavo prie Vešetos. Sako, važiuoju ir važiuoju. Pradėjo aušt — ir negali parvažiuot. Rytą, sako, žiūriu — važiavau ratu. Gal kas suklaidino?

ETIOLOGINĖS SAKMĖS

14. OŽKOS VARDAS

Velnias, vadinasi, velnias sutvėrė ožką. Dievas atėjęs jo klausia:

— Ką tu čia padarei?

— Padariau!

Ir kiek kartų dievas kartoja, klausia: „Ką tu čia padarei?" — jis vis atsako: „Padariau!"

— Kaip tu ją pavadinsi?

— Pavadinsiu!

Paskui dievas sako:

— Gal ožka?

— Aha! Ožka! Ožka! Ožka!

Ir liko jos vardas ožka.

15. ŽALTYS, UODAS IR KREGŽDĖ

Kai buvo tvanas, Nojaus laivas prakiuro. Kad nepaskęstų, žaltys laivo skylę užkišo savo uodega. Taip laivą išgelbėjo. Dievas pagyrė žaltį ir sako:

— Tu išgelbėjai laivą, tai galėsi nesirūpindamas visą amžių gyventi. Pasirink kokį tik nori maistą.

Žaltys liepė uodui išragauti visų gyvulių kraują. Ilgai žaltys laukė atskrendančio uodo. Uodas, paragavęs visų kraują, nustatė, jog skaniausias žmogaus kraujas. Išgirdo kregždutė. Jai labai labai pagailo žmogaus. Ji ėmė ir ištraukė uodui liežuvį, kad tas nepasakytų.

Uodas nuskrido pas žaltį, nori sakyti, bet nebegali, tik zyzia, zyzia. Žaltys ničnieko negali suprasti. Tada kregždutė pasakė, jog uodas nori pasakyti, kad skaniausias kraujas yra varlės. Žaltys suprato klastą, bet kregždutė spėjo pasprukti. Žaltys jai tik uodegą iškando. Taip ir liko dvišake uodega. O žaltys turi varlėmis maitintis. Uodas iki šiolei nieko negali pasakyti, mat, nebeturi liežuvio, tik zyzia ir zyzia.

16. KODĖL DAŽO KIAUŠINIUS

Buvo vienas labai geras karalius. Visi žmonės jį labai mylėjo. Ir ne tik žmonės! Jį labai mylėjo ir gyvuliai, ir paukščiai. Tik karalius buvo nelaimingas — neturėjo vaikų. Ir žmonės buvo nelaimingi — kas valdys kraštą, kai karalius numirs?

Kartą karaliui gimė sūnus. Visi baisiai apsidžiaugė. Džiaugėsi ir žmonės, ir paukšteliai, ir gyvuliai. Iš to džiaugsmo višta padėjo raudoną kiaušinį.

Nuo to laiko ir žmonės ėmė dažyti kiaušinius. Mat nemokėjo kitaip savo džiaugsmo parodyt.

MITOLOGINĖS SAKMĖS

17. VELNIO PAGALVĖ

Ėjo vienas vyriškis iš vestuvių išgėręs. Atsigulė po beržu. Atėjo toks gražus ponaitis, sako:

— Eikš tu čia gulk, čia minkščiau ant pagalvės.

Žiūri tas vyras, kad tikrai pagalvė.
Atsikėlė rytą — žiūri, ant mėšlo krūvos guli.
Sako, velnias ten naktį buvo.

18. SMERTIS

Gryčioj sirgo ligonis. Žmonių prieina pilna gryčia dabot, kaip tas ligonis serga. Taip apie kokią pirmą valandą nakties pradeda išsivaikščiot. Žmonės, gryčioj sėdėdami, girdėjo šuniuką lojantį. Mėnuo šviečia, taip šviesu, kaip dieną. Išeina žmonės oran — šuniukas nustoja lot.

Senelė ėjo namo iš ligonio. Mato, kad baltas kaip stulpas per žemę čiuožia. Senelė kaip lėkė namo ir staktoj guzą įsidėjo į galvą. Tai mes sakom:

— Ko, senele, lėkei?

— Aš bijojau, ten smertis iš mirštančio žmogaus ėjo.

19. AIČVARAS

Prieš Didįjį karą. Nueinu į šulinį vandens, žiūriu — iš kaimyno daržinės išlenda aičvaras. Ir lekia raudonas pagaikštis. Lekia lekia, į mišką nulėkė, pranyko.

Sako, velniui dūšią parduodi,— ir neša pinigus tam.

20. UGNIES PASIVAIKŠČIOJIMAS

Kai kada krosnį kūreni, tai išeina tokia kaip rankovė. Apeina, apeina apie sienas ir vėl po krosnim. Sako, ugnelė pasivaikščioti išėjo. Žmonės turi atsigult, duris uždaryt.

ORACIJOS

21. VAINIKO ĮTEIKIMO

Siunčia rūtų vainikėlį Pelecko Vladas. Prašom priimti vainiką nuo Pelecko Vlado. Žalias rūtų vainikėlis, jaunų sesulių sėtas, dar jaunesnių ravėtas, jaunų sesulių skintas, dar jaunesnių pintas, ant aukso žiedo voliotas, šilko siūlu vyniotas, per laukelį vežtas — vėjelio neužgautas, per kaimelį neštas — žmonių neapkalbėtas, per girelę vežtas — paukščių neapčiulbėtas.

MĮSLĖS

22. Apskrita ritinėlė,
Graži tavo kepurėlė.
(Saulė)

23. Be dūšios, be kvapo —
Teisybę pasako.
(Laikrodis)

24. Triokš pokšt ant lentos,
Čenčer venčer ant tvoros.
(Velėja su kultuve)

25. Pernai žiogas šokinėjo —
Šiemet pėdos žymu.
(Ugniakuras)

26. Gražus koks,
Vyno smoks,
Akmens širdis.
(Vyšnia)

27. Dvi panelės stovi — nepasibučiuoja.
(Staktos)

ŽAIDINIMAI

28. Kis kis kisielius,
Atvažiuoja Danielius
Su širma kumele,
Su netikus važeliu,
Obaldai! Obaldai!

Atsigulam, vaiką pasidedam ant pilvo ir, taip dainuodami, pilvu supam vaiką.

29. Katu katu katutį,
Duos mamutė paputį,
Duos tėvelis šilingėlį —
Nusipirksim barankėlį,
Didelį! Didelį!

Vaiką pasisodinam ant kelių, už rankučių paimam ir, taip sakydami, plojam, o kai sakom: „Didelį! Didelį!", tada keliam vaiko rankytes aukštyn.

SKAIČIUOTĖS

30. Ėrcik, pėrcik, pamagulia,
Vilecieli poči krulia,
Ėna, dūna, rės,
Kvinta, žaba, zajonc, pies.

31. Ėni, mėni, taki, baki,
Ani, siurbi, ančiažvaki,
Ės, mės, papenės,
Carė babi gunč.

GARSŲ PAMĖGDŽIOJIMAI

32. Kregždė sako:
Močia virė virtinėlius
Ir man davė trupinėlius,
Liepė niekam nesakyyyt.

33. Kai katinas nori kregždės vaikus pavogt, pastebėjus jį tuoj praneša draugėms:
Vagyyys! Vagyyys!

34. Vieversys:
Čir vir pavasaris, pavasaris,
Manęs nelesina.
Tie vaikeliai nuogapilviai —
Aš jiems pilvus išlesiu, išlesiu!

UŽKALBĖJIMAI. BŪRIMAI. MALDELĖS

35. Nuo rožės:
Ėjo trys panos. Rado tris rožes. Viena sako:
— Kad tu sudžiūtum!
Kita sako:
— Kad tu supūtum!
Trečia sako:
— Kad tu čia nebūtum!

36. Nuo grižo:
Jei nuo darbų imdavo skaudėti rankas, žmonės sakydavo, jog įlindo grižas. Nuo grižo gydydavo taip: reikėdavo tarp durų įkišti ranką ir, varstant duris, sakyti:

Griž, griž, pranyk,
Griž, griž, pranyk.
Griž, griž, pranyk!
Taip daryti tris dienas iš eilės.

37. Maryt Katryt,
Kada bus pagada?
Rytoj ar seredoj,
Ryt ar poryt,
Maryt Katryt?
Ant delno pasideda boružę ir sako. Kurį žodį tariant nuskrenda, tada ir bus pagada.

38. Žiogai, žiogai, duok deguto.
Kad neduosi degutėlio,
Kirsiu galvą, mesiu į peklą.
Ant delno pabadom, kol duoda deguto. Jei neduoda, nutraukiam galvą.

39. *Tokia Baranauskienė sakydavo, jei pamatei — nakties metu krinta žvaigždė, reikia tarti tuos vardus:*
Jei berniuks, tai Joniuks;
Jei mergytė, tai Ievytė!

40. *Per šv. Andriejų mergaitė į lovą sėja kanapes ir kalba maldelę:*
Šventas Andriejau,
Tau kanapes sėjau.
Kas mane myli,
Tegu prisisapnuoja.

ALBUMĖLIŲ POEZIJA

41. Prisimink mokyklą
Ir tą juodą suolą,
Prisimink tą storą dėdę,
Kuris rašė kuolą.

42. Aš rašau iš širdies,
Kad atmintum lig mirties.

43. Visos upės gilios,
Nemunas — giliausias,
Visos draugės geros,
Bet tu man geriausia.

44. Kas parašė, nieks nežino —
Jūroj vardą nuskandino.

45. Kai vėjelis pučia,
Malūnėlį suka.
Neliūdėk, Dangute,
Gavus dvejetuką.

46. Kiek ant žemės akmenukų,
Tiek tau linkiu penketukų,
O dvejukės nė vienos
Iki metų pabaigos.

47. Parašysiu atminimą —
Tegu velnias tave ima.

48. Kai sniegas bus juodas,
O varna — balta,
Tai mūsų draugystė
Bus išskirta.

TAUTOSAKOS PAAIŠKINIMAI

Kompleksinės ekspedicijos metu Panevėžio kraštotyrininkai užrašė apie 600 lietuvių tautosakos kūrinių, kuriuos perdavė saugoti Lietuvos TSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros instituto Tautosakos rankraštynui (LTR) ir jo fonotekai (LTRF). Šiame leidinyje skelbiami būdingesni kūriniai, kurių tekstus spaudai parengė N. Vėlius, melodijas — L. Burkšaitienė. Visi tekstai skelbiami literatūrine kalba, nes dalis jų buvo užrašyta tik ranka (ne į magnetofono juostelę), nuosekliai neišlaikant visų tarmės ypatybių. Kadangi visa tautosaka užrašyta 1970.VI.28—VII.4 Upytės apylinkėje, užrašymo data ir apylinkė prie atskirų kūrinių nenurodoma.

DAINOS

1. Eisim, broliai, šieno pjauti — Užrašyta Mingelionių k. iš Jurgio Grinkaus, 67 m. Į magnetofono juostą įrašė ir tekstą iššifravo L. Deksnytė ir D. Plakytė, melodiją — L. Burkšaitienė ir J. Šukys. LTR 4331 (10), LTRF 1173 (10).

2. Tai gražumas vasarėlės. — Užrašyta Papiškių k. iš Onos Urbonienės, 86 m. Į magnetofono juostą įrašė L. Deksnytė ir D. Plakytė, tekstą iššifravo V. Kontautas, melodiją — L. Burkšaitienė ir J. Šukys. LTR 4331 (9), LTRF 1173 (9).

3. Žiūriu aš pro langą. — Užrašyta Papiškių k. iš Onos Urbonienės, 86 m. Į magnetofono juostą įrašė L. Deksnytė ir D. Plakytė, tekstą iššifravo V. Kontautas, melodiją — L. Burkšaitienė ir J. Šukys. LTR 4331 (8), LTRF 1173 (8).

4. Ko liūdi, putinėli, ko liūdi. — Užrašyta Ėriškiuose iš Anastazijos Nefienės, 66 m., ir Jadvygos Lyberienės, 50 m. Į magnetofono juostą įrašė E. Urbonas, tekstą iššifravo V. Kapčinskas, melodiją — L. Burkšaitienė ir J. Šukys. LTR 4333 (26), LTRF 1175 (25).

5. Gale sodo rymavau. — Užrašyta Ėriškių k. iš Jadvygos Lyberienės, 50 m., ir Onos Taruškienės, 59 m. Į magnetofono juostą įrašė L. Deksnytė ir D. Plakytė, tekstą iššifravo V. Kapčinskas, melodiją — L. Burkšaitienė ir J. Šukys. LTR 4333 (44), LTRF 1175 (45).

PASAKOS

6. Devynsieksnė kumelė. — Užrašyta Papiškių k. iš Onos Urbonienės, 86 m. Į magnetofono juostą įrašė ir tekstą iššifravo N. Vėlius, melodiją — L. Burkšaitienė. LTR 4334 (1), LTRF 1098 (1).

7. Elenytė ir Jokūbėlis. — Užrašyta Papiškių k. iš Onos Urbonienės, 86 m. Į magnetofono juostą įrašė ir tekstą iššifravo N. Vėlius, melodiją — L. Burkšaitienė. LTR 4334 (3), LTRF 1098 (3).

8. Onytė ir Joniukas. — Užrašyta Papiškių k. iš Onos Urbonienės, 86 m. Į magnetofono juostą įrašė ir tekstą iššifravo N. Vėlius, melodiją — L. Burkšaitienė. LTR 4334 (4), LTRF 1098 (4).

9. Sedulėlė. — Užrašyta Papiškių k. iš Onos Urbonienės, 86 m. Į magnetofono juostą įrašė ir tekstą iššifravo N. Vėlius, melodiją — L. Burkšaitienė. LTR 4334 (5), LTRF 1098 (5).

10. Apie gaidelį. — Užrašyta Papiškių k. iš Onos Urbonienės, 86 m. Į magnetofono juostą įrašė ir tekstą iššifravo N. Vėlius, melodiją — L. Burkšaitienė, LTR 4334 (2), LTRF 1098 (2).

PADAVIMAI

11. Prasmegęs Čičinsko dvaras. — Užrašyta Mingelionių k. iš Stasės Petraitienės, 53 m. Užrašė L. Janušonytė ir D. Plakytė. LTR 4330 (131).

12. Pasimatymas su Čičinsku. — Užrašyta Ėriškių k. iš Joanos Peleckienės, 80 m. Užrašė R. Leišytė ir D. Pilipavičiūtė. LTR 4332 (296).

13. Klaidina prie Vešetos. — Užrašyta Tvankstės k. iš Broniaus Šimkevičiaus, 70 m. Užrašė L. Janušonytė ir D. Plakytė, LTR 4330 (12).

ETIOLOGINĖS SAKMĖS

14. Ožkos vardas. — Užrašyta Rojūnų k. iš Stefanijos Raicevičienės, 64 m. Užrašė M. Kuzmienė ir L. Deksnytė. LTR 4345 (59).

15. Žaltys, uodas ir kregždė. — Užrašyta Žvirbliukų k. Iš Zosės Zalumskienės, 60 m. Užrašė D. Melaikienė, G. Marčiukaitytė ir Z. Kremenskaitė. LTR 4344 (35).

16. Kodėl dažo kiaušinius.— Užrašyta Žvirbliukų k. iš Vincentos Kranauskaitės, 90 m. Užrašė D. Meleikienė, G. Marčiukaitytė ir Z. Kremenskaitė. LTR 4344 (79).

MITOLOGINĖS SAKMĖS

17. Velnio pagalvė. — Užrašyta Sabonių k. iš Irenos Žostautienės, 40 m. Užrašė L. Janušonytė ir D. Plakytė. LTR 4330 (63).

18. Smertis. — Užrašyta Sabonių k. iš Mykolo Čingos, 72 m. Užrašė M. Kuzmienė ir L. Deksnytė. LTR 4345 (123).

19. Aičvaras. — Užrašyta Papiškių k. iš Petro Banaičio, 67 m. Užrašė B. Juzėnaitė ir A. Zakarauskaitė. LTR 4329 (59).

20. Ugnies pasivaikščiojimas. — Užrašyta Kumpių k. iš Kazimieros Lyberienės, 71 m. Užrašė L. Janušonytė ir D. Plakytė. LTR 4330 (52).

ORACIJOS

21. Vainiko įteikimo. — Užrašyta Papiškių k. iš Onos Urbonienės, 86 m. Užrašė B. Juzėnaitė ir A. Zakarauskaitė. LTR 4329 (45).

MĮSLĖS

22, 23. — Užrašyta Žvirblių k. iš Domicelės Masiliūnaitės, 70 m. Užrašė D. Melaikienė, G. Marčiukaitytė ir Z. Kremenskaitė. LTR 4334 (74, 71).

24. — Užrašyta Papiškių k. iš Onos Urbonienės, 86 m. Užrašė B. Juzėnaitė ir A. Zakarauskaitė. LTR 4329 (43).

25. — Užrašyta Papiškių k. iš Petro Banaičio, 67 m. Užrašė B. Juzėnaitė ir A. Zakarauskaitė. LTR 4329 (64).

26, 27. — Užrašyta Palivarko k. iš Jono Banaičio, 80 m. Užrašė B. Juzėnaitė ir A. Zakarauskaitė. LTR 4329 (75, 77).

ŽAIDINIMAI

28, 29. — Užrašyta Papiškių k. iš Onos Urbonienės, 86 m. Užrašė B. Juzėnaitė ir A. Zakarauskaitė. LTR 4329 (19, 20).

SKAIČIUOTĖS

30. — Užrašyta Radikonių k. iš Alekso Zopelio, 56 m. Užrašė M. Kuzmienė ir L. Deksnytė. LTR 4345 (46).

31. — Užrašyta Ėriškių k. iš Danutės Peleckaitės, 11 m. Užrašė M. Kuzmienė ir L. Deksnytė. LTR 4345 (142).

GARSŲ PAMĖGDŽIOJIMAI

32, 33. — Užrašyta Radikonių k. iš Alekso Zopelio, 56 m. Užrašė M. Kuzmienė ir L. Deksnytė. LTR 4345 (44, 45).

34. — Užrašyta Papiškių k. iš Onos Urbonienės, 86 m. Užrašė B. Juzėnaitė ir A. Zakarauskaitė. LTR 4329 (34).

UŽKALBĖJIMAI. BŪRIMAI. MALDELĖS

35. — Užrašyta Radikonių k. iš Alekso Zopelio, 56 m. Užrašė M. Kuzmienė ir L. Deksnytė. LTR 4345 (49).

36. — Užrašyta Žvirbliukų k. iš Zosės Zalumskienės, 60 m. Užrašė D. Melaikienė, G. Marčiukaitytė ir Z. Kremenskaitė. LTR 4344 (51).

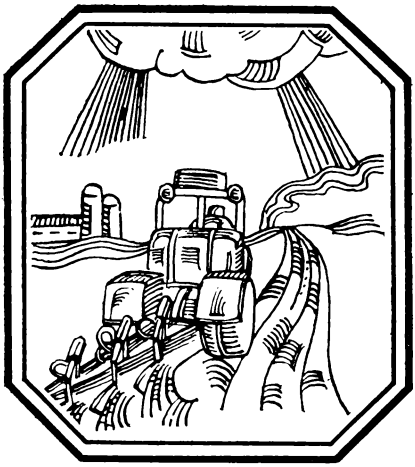
37, 38. — Užrašyta Mingelionių k. iš Petro Juškos, 66 m. Užrašė L. Janušonytė ir D. Plakytė. LTR 4330 (142, 143).

39. — Užrašyta Radikonių k. iš Alekso Zopelio, 56 m. Užrašė M. Kuzmienė ir L. Deksnytė. LTR 4345 (47).

40. — Užrašyta Sabonių k. iš Irenos Žostautienės, 40 m. Užrašė L. Janušonytė ir D. Plakytė. LTR 4330 (37).

ALBUMĖLIŲ POEZIJA

41—48. — Nurašyta Žvirblių k. iš Danguolės Mažeikaitės, 14 m., poezijos albumėlio. Nurašė Z. Kremenskaitė. LTR 4344 (80, 88, 89, 95, 103, 104, 105, 109).

DABARTIS

UPYTĖS BANDYMŲ STOTIS — RESPUBLIKOS LININKYSTĖS MOKSLO CENTRAS

ALGIRDAS ANDRIŠIŪNAS

1941 m. Panevėžio rajone įsteigta Savitiškio bandymų stotis. Iš karo metu nukentėjusios Naujosios Vilnios lininkystės bandymų stoties buvo atvežti išlikę įrengimai. 1942 m. iš Dotnuvos atvežta dalis linų selekcinės medžiagos, o 1945 m. perkelta ir visa likusi medžiaga.

Vėliau ši stotis buvo reorganizuota į Dotnuvos valstybinės selekcijos ir bandymų stoties Savitiškio atraminį punktą, o 1956 m., pertvarkant žemės ūkio mokslinio tyrimo įstaigų darbą, vėl buvo atkurta Savitiškio bandymų stotis, kuri įėjo į Lietuvos žemdirbystės mokslinio tyrimo instituto sudėtį. 1963 m. prie stoties buvo prijungtas tarybinis ūkis, ji pati pavadinta Upytės bandymų stotimi, o tarybinis ūkis pertvarkytas į šios stoties eksperimentinį ūkį ir pavadintas Upytės bandymų stoties eksperimentiniu ūkiu.

Ir Savitiškyje, ir Upytėje buvo ir yra atliekama ne tik linų selekcija, bet ir Lietuvoje rajonuotų veislių linų pirminė sėklininkystė ir jų dauginimas iki elito, kad būtų galima aprūpinti sėkla tarprajonines linų sėklininkystės stotis ir toliau ją dauginti sėklininkystės ūkiuose. Be to, atliekami linų auginimo ir derliaus nuėmimo technologijos ir pirminio linų perdirbimo tyrimai.

Selekciniai, pirminės sėklininkystės ir daugelio lauko bandymų pasėliai koncentruojami specialios bandymų sėjomainos lauke. Linų derliui laikyti ir apdoroti yra speciali daržinė, o linams mirkyti ir perdirbti — tipinė mirkykla ir pirminio linų perdirbimo punktas su konvejerine džiovykla. Įvairios linų sėklų, stiebelių, šiaudelių bei pluošto analizės atliekamos stoties technologinėje laboratorijoje.

Upytės bandymų stotis turi sukaupusi per 550 įvairių linų veislių ir numerių kolekciją. Didelę dalį kolekcinės medžiagos sudaro sėklos veislių, kilusių iš Rusijos Federacijos, Lietuvos, Latvijos, Baltarusijos, Estijos ir Ukrainos respublikų. Tačiau nemažai pavyzdžių yra ir iš kitų Europos, Azijos, Afrikos bei Amerikos šalių. Pavyzdžiai gaunami iš Sąjunginio augalininkystės mokslinio tyrimo ir Sąjungos linų mokslinio tyrimo institutų. Ši kolekcinė medžiaga tiriama, o atrinkta vertingesnė naudojama tolesniame selekcijos darbe. Šioje srityje dirba mokslinė bendradarbė M. Gaidžiūnienė.

Naujoms veislėms išvesti daugiausia taikomi tarpveislinio kryžminimo ir individualios atrankos metodai. Be to, kryžminami ir geografiškai nutolę augalai. Pradiniai tyrimai atliekami lauko sąlygomis — nustatomas augalų atsparumas ligoms, stebimas jų augimas per vegetaciją, nustatoma vegetacijos periodo trukmė, atsparumas išgulimui bei sėmenų birumas ir pluošto išeiga. Norint gauti ilgapluoščių linų hibridus su vertingais ūkiniais požymiais, reikia kryžminimui ypač kruopščiai parinkti poras. Sukūrus hibridinius augalus, didelį dėmesį reikia skirti kryptingam jų vystymui. Be kolekcijos, selekciniam darbui stotyje yra augynai: hibridinis, selekcinis, kontrolinis, perspektyvių veislių ir linijų paralelinio dauginimo, pradinių veislių bandymų, perspektyvių veislių dauginimo, provokacinis fuzariozei, svylarūdei nustatyti. Be to, yra kartos auginimo ir matomų mutacijų atrankos augynas.

Stotis valstybiniam veislių tyrimui perdavė per dešimt perspektyvių linų veislių: „Lietuvos 230", „Žydriai", „Lietuvos 392", „Banga", „Vega", „Viltis", „Banga-2", „Upytė" ir kt. Be to, buvęs Savitiškio bandymų stoties ilgametis direktorius selekcininkas A. Vyčas atrinko karo metu sumaišytą linų Nr. 524 („Vaižgantas") ir kitų selekcinę medžiagą. Linų selekcijos srityje Savitiškyje kurį laiką dirbo akademikas prof. J. Bulavas. Dabar selekcinį darbą dirba ir jam vadovauja A. Vyčo mokinys, vyr. mokslinis bendradarbis biologijos mokslų kandidatas K. Bačelis, M. Gaižiūnienė ir G. Mikšienė.

Linų „Vaižgantas" sėmenų derlius buvo 1—2 cnt/ha didesnis už „Svetoč", tačiau pastarieji davė 2—2,5% daugiau pluošto. Linų „Svetoč" palyginti greitai išbyrėdavo sėklos, todėl linarūtę užtęsti ūkiams buvo nuostolinga. Nuo 1950 m. abiejų veislių linai rajonuoti mūsų respublikoje. 1956 m. rajonuota Linų mokslinio tyrimo instituto išvesta veislė 1-9 1962 m. buvo išbraukta iš rajonuotų veislių sąrašo dėl neatsparumo ligoms. 1972 m. vietoje „Svetoč" rajonuoti VNIL-17 veislės linai. Šiuo metu respublikoje rajonuoti K-6 ir „Oršanskij-2" veislių linai. Pradėta dauginti perspektyvi veislė „Belinka".

Rajonuotų linų „Vaižgantas" pirminė sėklininkystė stotyje pradėta 1950 m., „Svetoč" — 1953 m. Nuo 1956 m. iki 1962 m. buvo rajonuoti ir 1-9, 1972 m.— VNIL-17, 1976 m.— K-6, o nuo 1977 m. — „Oršanskij-2". Dabar dauginama „Belinka".

Pirminė linų sėklininkystė atliekama atrankos, motininio elito patikrinimo, motininio elito I ir II generacijų augynuose. Vadovauja mokslinė bendradarbė žemės ūkio mokslų kandidatė G. Mikšienė.

Nuo 1964 m. bandymų stočiai pavesta eksperimentiniame ūkyje auginti rajonuotų linų aukštų reprodukcijų elitinę sėklą.

Nuo 1964 m. atliekami linų atsparumo parazitinėms ligoms tyrimai, nuo 1971 m. pradėti naudoti cheminiai ir fiziniai mutagenai, siekiant gauti vertingus mutantus. Šios srities darbų iniciatorius — K. Bačelis.

Upytės bandymų stotyje daromi ir agrotechnikos — rudeninio ir pavasarinio dirvos paruošimo, sėklos normų, sėjos būdų ir laiko, trešimo, tinkamų priešsėlių parinkimo ir retardantų bei desikantų vartojimo tyrimai. Kai kurie iš šių klausimų Lietuvoje buvo tyrinėti dar prieš

Antrąjį pasaulinį karą. Tačiau tuo laiku dėl silpnos mokslinės bazės pasitenkinta bandymų derliaus duomenimis, nedarant sudėtingesnių laboratorinių analizių. Pokario metais linų agrotechnikos klausimai tirti Savitiškio bandymų stotyje. Kai kuriuos klausimus — mineralinių trąšų išbėrimo laiką, sėklos normas, sėjos laiką — tyrinėjo net keturios bandymų stotys: Rumokų, Elmininkų, Joniškėlio ir Savitiškio. Savitiškio bandymų stotyje, pagausėjus mokslinių bendradarbių skaičiui, susikūrė atskiri agrotechnikos skyriai: dirvos paruošimo, sėklos, trešimo ir kt. Linų sėjomainos klausimus sprendžia vyr. mokslinis bendradarbis žemės ūkio mokslų kandidatas P. Gudelis.

Greta tiksliųjų, daromi ir gamybiniai bandymai. Nuo 1968 m. aiškinamos galimybės, kaip linų stiebelius džiovinti aktyviai ventiliuojant pašildytu oru. Dabar jau parengtos rekomendacijos gamybai. Šis klausimas sprendžiamas bendradarbiaujant su Lietuvos žemės ūkio mechanizacijos ir elektrifikacijos mokslinio tyrimo institutu. Tyrimų duomenys patvirtina, kad linų stiebelių džiovinimą aktyviąja ventiliacija galima ir reikia plačiai diegti gamyboje.

Herbicidų vartojimo linuose bandymus nuo 1959 m. atlieka vyr. mokslinė bendradarbė žemės ūkio mokslų kandidatė V. Mikaliūnienė. 1959—1962 m. buvo lyginami įvairūs herbicidai, iš kurių tinkamiausias linams pasirodė dikoteksas. Nustatytas ir dikotekso vartojimo laikas. Šiomis rekomendacijomis vadovaujasi respublikos linininkai.

Vartojant dikoteksą, linuose ėmė plisti šiam herbicidui atsparios piktžolės. Todėl nuo 1965 m. pradėti tirti nauji herbicidai, naikinantys daugiau piktžolių. Paaiškėjo, kad efektyvesni yra herbicidai linuronas, bazagranas ir kt. Nustatytas šių herbicidų naudojimo laikas ir dozės, pateiktos rekomendacijos gamybai.

1962—1965 m. laikotarpiu herbicidu natrio trichloracetatu bandyta naikinti varputį. Nustatyta, kad šį herbicidą geriau vartoti rudenį. Pateiktos rekomendacijos gamybai. NTA plačiai vartojamas varputėtose dirvose.

Linų derliaus dorojimą tyrė vyr. mokslinis bendradarbis žemės ūkio mokslų kandidatas P. Valatka. Buvo tiriama, kokią įtaką pluošto išeigai ir kokybei turi linų „Svetoč" ir „Vaižgantas" rovimo laikas, linus mirkant šiltu būdu, klojant linienoje be įsėlio ir su įvairiu daugia-

mečių žolių įsėliu, žalių ir džiovintų linų mirkymas ir klojėjimas, šiaudelių džiovinimo laipsnis, linų klojimo laikas, linų mirkymas šiltame aeruotame vandenyje su amoniako priedu, šiltai mirkytų šiaudelių džiovinimo būdai ir kita. Taip pat buvo tiriamos galimybės kloti linus žiemą.

Stotyje buvo atlikti ir sąjunginės reikšmės linų derliaus nuėmimo įvairių technologijų (kombaininės, pėdinės ir atskirtinės) tyrimai, tarp kurių buvo ir galvenų džiovinimas aktyviąja ventiliacija. Tyrimais nustatyta, kad tinkamiausia linams doroti yra respublikoje dabar paplitusi kombaininė derliaus nuėmimo technologija. Siekiama tobulinti šią technologiją. Tyrimus atliko Linų ūkio sektoriaus vedėjas žemės ūkio mokslų kandidatas Z. Jonušas.

Minėtųjų užbaigtų darbų išvados ir rekomendacijos yra paskelbtos periodinėje spaudoje ir Žemdirbystės instituto straipsnių rinkiniuose. Jos aptariamos per radiją bei televiziją, be to, šie klausimai nagrinėjami kursų ir paskaitų metu.

Stotyje dirba septyni moksliniai bendradarbiai ir inžinerinė tarnyba. Daugumas bendradarbių turi mokslinius laipsnius.

Nemaža stoties darbuotojų yra apsigynę disertacijas žemės ūkio mokslų kandidato laipsniui įgyti. Tai A. Vyčo „Kai kurios agrotechninės priemonės ilgaplaukščių linų derlingumui ir kokybei pakelti" (1975), P. Gudelio „Linų priešsėliai" (1967), A. Andrišiūno „Linų derliaus nuėmimo technologijų efektyvumas" (1968), V. Mikaliūnienės „Kai kurių linų pasėliuose naudojamų herbicidų palyginimas" (1968), P. Valatkos „Linų rovimo laikas ir kai kurie klojėjimo klausimai" (1969), G. Mikšienės „Kai kurie rodikliai bulvių sėklininkystės fitosanitarinėms sąlygoms apibendrinti" (1976) ir K. Bačelio disertacija cheminės mutagenezės klausimu (1978). Stoties darbuotojai bendradarbiauja sąjunginėje, respublikinėje ir rajoninėje spaudoje.

Stoties moksliniai darbuotojai dažnai dalyvauja įvairiose konferencijose, simpoziumuose, seminaruose, daro pranešimus ne tik mūsų, bet ir kitose respublikose. Žiemą skaito paskaitas ir dėsto įvairiuose kursuose.

Upytės bandymų stoties eksperimentinis ūkis turi 2,7 tūkst. ha žemės. Žemės ūkio naudmenos sudaro 2,4

tūkst. ha, iš kurių ariamoji — 1,7 tūkst. ha. Eksperimentiniam ūkiui, o nuo 1978 m. ir stočiai vadovauja respublikos nusipelnęs inžinierius technikos mokslų kandidatas A. Endriukaitis.

1984 m. ūkyje javų plotas sudarė apie 800 ha. Linai užėmė 150 ha, arba apie 10% bendro pasėlių ploto. Javų derlingumas yra 30—40, linų — apie 10 cnt/ha. Išauginama nemažai veislinės sėklos: šešių veislių javų — apie 2000 t, dviejų veislių įvairių generacijų ir reprodukcijų linų sėmenų — apie 100 t ir daugiamečių žolių — apie 20 t.

100 ha žemės ūkio naudmenų pagaminama apie 800 cnt pieno ir daugiau kaip 200 cnt mėsos. Už visą pagamintą augalininkystės ir gyvulininkystės produkciją gaunama apie 2 mln. rublių. Ūkio gamybos rentabilumas — 50—70%, o linų — net 300%. Pelno eksperimentinis ūkis pastaraisiais metais gavo 500—600 tūkst. rublių.

Linininkystės ateitis yra linų auginimo intensyvinimas. Dabar respublikoje gaunama apie 4,5 cnt/ha linų pluošto ir maždaug tiek pat sėmenų, o ateityje reikėtų pasiekti 5 ir daugiau cnt/ha linų pluošto ir sėmenų derlių. Linininkystė bus vystoma specializacijos ir intensyvinimo linkme.

Upytės bandymų stotyje sukurtas specializuoto linininkystės ūkio modelis. Tokiame stambiame specializuotame ūkyje linai sudaro vieną sėjomainos lauką ir užima ne mažiau kaip 10—12% ariamosios žemės. Čia turi būti numatyta, kaip gauti 8—10 cnt/ha linų pluošto ir sėmenų derlių, kuo labiau mechanizuojant darbus ir darant kuo mažiau išlaidų.

Kasmet stiprėja Upytės bandymų stoties eksperimentinis ūkis. Dabar jis patvirtintas respublikos linininkystės parodomuoju ūkiu. Sudarytas perspektyvinis ūkio išvystymo planas, formuojama graži centrinė gyvenvietė.

Upytė, praeityje buvusi Panevėžio pirmtaku, vėl atgijo. Iš Panevėžio į ją veda asfaltuotas kelias. Senoviškame Stultiškių vėjiniame malūne veikia linininkystės muziejus, kurį aplanko daugybė svečių iš įvairių šalių. Visi apsilankiusieji Upytėje gali pailsėti Čičinsko kalne, iš jo viršūnės pasigėrėti vilnijančiais mėlynžiedžių linų laukais, o iš penkto linų muziejaus aukšto Stultiškiuose — pasižvalgyti po gražias apylinkes.

Upytės bandymų stoties eksperimentinio ūkio pirminėje partinėje organizacijoje — keturiasdešimt geriausių ūkio ir bandymo stoties darbuotojų [114]. Tai beveik septintadalis ūkio darbuotojų.

Pirminė partinė organizacija — branduolys, apie kurį sukasi ūkio darbinė ir visuomeninė veikla, kuris duoda impulsą socialinių ir gamybinių klausimų sprendimui ūkyje.

Upytės bandymų stotyje dirba penkiolika Didžiojo Tėvynės karo veteranų. Jų gyvenimas ir darbas — geriausias pavyzdys ūkio žmonėms ir jaunimui.

Komunistas Albinas Grybas vadovauja ūkio santechnikų brigadai, globoja jaunimą. Už dalyvavimą Didžiajame Tėvynės kare, už darbą atstatomuoju laikotarpiu apdovanotas medaliais ir garbės raštais. Veteranas dažnai susitinka su moksleiviais, ūkio jaunimu.

Direktoriaus pavaduotojas gamybai Leonas Kiaulėnas — energingas, sumanus vadovas, turintis didelę gyvenimo praktiką, sugebantis uždegti darbui kitus.

Partijos veteranų darbo tradicijas gražiais laimėjimais tęsia ir puoselėja visi pirminės partinės organizacijos nariai. Pavyzdžiui, Aloyzas Bagdanskis vadovauja pašarinių kultūrų barui. Už nuoširdų darbą ir puikius jo rezultatus A. Bagdanskis apdovanotas Garbės ženklo ordinu. Janina Bagdanskienė — Upytės apylinkės LDT pirmininkė, taip pat apdovanota Garbės ženklo ordinu. Traktorininkas Jonas Barys už našų darbą apdovanotas Darbo raudonosios vėliavos antrojo ir trečiojo laipsnio Darbo šlovės ordinais.

Bandymų stočiai ir ūkiui vadovauja Darbo raudonosios vėliavos ordininkas, respublikos nusipelnęs inžinierius, technikos mokslų kandidatas Algimantas Endriukaitis, buvęs LKP Panevėžio RK biuro narys, dalykiškai kartu su ūkio pirmine partine organizacija ir specialistais sprendžiantis ūkiui iškilusias problemas.

---

[114] Medžiagą apie Upytės bandymų stoties eksperimentinio ūkio pirminę partinę organizaciją pateikė A. Vasiliauskas.

ĖRIŠKIŲ KOLŪKIO EKONOMINĖ RAIDA

BIRUTĖ POVILIŪNIENĖ

Ėriškių kolūkis yra vienas iš labiausiai ekonomiškai išsivysčiusių ūkių Panevėžio rajone ir visoje Lietuvoje. Pagrindinė ūkio kryptis yra pieno bei mėsos gamyba ir javų bei daugiamečių žolių sėklininkystė. 1984 m. šiame ūkyje 100 ha žemės ūkio naudmenų buvo pagaminta 910 cnt pieno, 264 cnt mėsos, iš 1 ha gauta vidutiniškai 40,7 cnt javų, 602 cnt pašarinių šakniavaisių, 220 cnt bulvių, 72 t šieno. Pieno gamybos rentabilumas sudarė 68,7%, mėsos — 35,7%. Kolūkiečių vidutinis darbo dienos uždarbis pasiekė 9,41 rb. Šie gamybos rodikliai gerokai viršija vidutinius rajono ir respublikos kolūkių pasiekimus.

Ėriškių kolūkis yra patogioje geografinėje padėtyje. Čia palyginti derlingos dirvos. Lygus reljefas sudaro geras sąlygas įvairiai technikai panaudoti. Nusausinus šlapius plotus, nurinkus akmenis, kolūkio dirvožemius galima priskirti prie našiausių respublikoje. Jeigu respublikos žemės ūkio naudmenos vidutiniškai vertinamos 40 balų, Panevėžio rajono — 46,7, tai Ėriškių kolūkio — 55,7 balų. Visa tai sudaro geras sąlygas ūkio gamybai bei ekonomikai vystytis.

Kolūkis nuo savo įsikūrimo metų nuėjo ilgą ir sudėtingą vystymosi kelią. Dabartinės Ėriškių kolūkio ribos formavosi nuo 1948 iki 1953 metų, palaipsniui jungiantis smulkiems kolūkiams. Vietoje buvusių aštuonių ūkių įsikūrė vienas kolūkis, pavadintas Ėriškių vardu. Jo žemės ūkio naudmenos sudaro daugiau kaip 3000 ha. 1955 m. ūkiui pradėjo vadovauti energingas vadovas A. Giedraitis, kuris tebevadovauja ūkiui ir šiandien. Nuo to laiko labai pasikeitė ūkio materialinė-techninė bazė, žmonės, jų buitis.

Ūkis įsikūrė pelkėtose, krūmuotose ir akmenuotose žemėse. Visos žemės ūkio naudmenos, t. y. ariama žemė, pievos ir ganyklos, buvo užmirkusios ir reikalavo detalaus sausinimo. Todėl pirmieji ūkio vystymosi žingsniai buvo susiję su žemių sausinimo ir kultūrinimo darbais. Jau per pirmąjį kolūkio gyvavimo dešimtmetį buvo nusausinta per 700 ha žemės ūkio naudmenų. Vėlesniais metais, gaunant didelę valstybinę pagalbą, sausinimo dar-

bai labai paspartėjo. 1977 m. ūkyje buvo užbaigtas šlapių žemių sausinimas. Vien uždaru drenažu nusausinta 3065 ha žemės ūkio naudmenų.

Žemių sausinimas visų pirma turėjo tiesioginės įtakos tolesniam žemės ūkio kultūrų derlingumo augimui. Be to, kartu su žemės sausinimo darbais iš laukų buvo šalinami krūmai, akmenys, lyginamas laukų paviršius, kanalizuojami atviri kanalai, tiesiami keliai, nukeliami vienkiemiai. Atlikus šiuos darbus, žymiai išsiplėtė dirbamų laukų plotas. Šiuo metu vidutinis laukas — 262 ha. Palyginus dabartinį lauką su buvusiais kadaise 4—5 ha ploto laukais, nesunku įsivaizduoti, kaip pagerėjo ūkyje technikos darbo sąlygos. Lygiagrečiai buvo gerinama ir laukų įdirbimo kultūra. Palaipsniui ūkyje buvo įgyvendinta devynialaukė sėjomaina, turėjusi didelės įtakos visam gamybos ir darbo organizavimui. Dalis natūralių pievų ir ganyklų, atlikus melioracijos darbus, tapo kultūrinės. 1984 m. ūkyje buvo apie 800 ha kultūrinių pievų ir ganyklų, kurių vidutinis derlingumas — 70 cnt iš ha, arba 3 kartus didesnis už natūralių pievų ir ganyklų derlingumą.

Žemė sudaro ūkio gamybos pagrindą, todėl jos pagerinimui ir sutvarkymui buvo skiriamas pagrindinis dėmesys. Tačiau vien žemė negali sukurti produktų gausumo — reikalingos įvairios gamybos priemonės ir, aišku, žmogaus darbo rankos, žmogaus gebėjimai gamybos priemones tinkamai panaudoti. Ėriškių kolūkyje tuo buvo ypatingai rūpinamasi.

Laukų derlingumui didelę įtaką turėjo tręšimas. Vystantis chemijos pramonei, šalyje ir mūsų respublikoje labai pagerėjo aprūpinimas mineralinėmis trąšomis. 1965 m. Ėriškių kolūkyje 1 ha žemės ūkio naudmenų teko 0,14 cnt mineralinių trąšų (skaičiuojant veikliąja medžiaga), o 1984 m.— 2 cnt. Per šį laiką 4 kartus pagerėjo tręšimas organinėmis trąšomis. Tręšimo efektyvumą didina ūkyje įdiegta moksliškai pagrįsta tręšimo sistema, čia kultūros tręšiamos atsižvelgiant į dirvožemyje esančias maisto medžiagas ir jų poreikį tam tikram įvairių kultūrų derliui išauginti. Laukų derlingumą didino rūpestingai tvarkoma sėklininkystė, derlingesnių veislių diegimas į gamybą.

Svarbi intensyvinimo priemonė buvo ūkio techninis apginklavimas. Arklių traukiamąją jėgą pakeitė mechaninė traukiamoji jėga, elektros varikliai. 1965 m. kolūky-

je traktoriais atliktų darbų apimtis (perskaičiuota į sąlyginį arimą) buvo 19 518 ha, 1984 m. padidėjo iki 67 047 ha. Kolūkis turi galingų traktorių, kaip K-700, kurie, agreguojami su plačiabarėmis darbo mašinomis, dirba didesniais greičiais, o tai labai paspartina darbą ir atpigina jo savikainą.

Padidėjo ne tiktai traktoriais, bet ir kitomis mašinomis atliekamų darbų apimtis. Įvairių kultūrų derliui nuimti plačiai naudojami kombainai, plačiabarės šienapjovės, džiovyklos, krautuvai, presai ir pan. Labai padaugėjo automobilių, elektros variklių. Ūkis turi tvarkingą technikos kiemą, kur yra gerai įrengtos dirbtuvės, garažai automobiliams, traktoriams, kombainams.

Technika įgalina mechanizuoti įvairius augalininkystės darbus — dirvos įdirbimą, kultūrų sėjimą, pasėlių priežiūrą, derliaus nuėmimą. Naudojant įvairią techniką, labai pasikeitė kultūrų auginimo ir ypač derliaus nuėmimo technologijos. Pavyzdžiu gali būti šienainio ir žolės miltų gamyba, kuri iš esmės pakeitė šienaujamų plotų derliaus nuėmimo ir apdorojimo būdą. Dar ne taip seniai šienaujamų plotų, t. y. pievų, ganyklų, daugiamečių žolių, pagrindinis derlius buvo šienas, gautas žolę džiovinant pradalgiuose arba ant žaiginių, o šiandien iš pusės šių plotų gaminamas labai vertingas pašaras — šienainis. Mechanizacijos dėka grūdų auginimas tapo viena iš mažiausiai darbo sąnaudų reikalaujančių gamybos šakų. 1965 m. 1 ha grūdinių kultūrų buvo sunaudota 69 darbo valandos, o 1984 m. — 22 darbo valandos. Kolūkis turi 4000 t talpos grūdų sandėlį, kuriame telpa visas grūdų derlius ir visi darbai sandėlyje atliekami taip pat tiktai mechanizmų pagalba. Palaipsniui mechanizacija padeda mažinti darbo sąnaudas dar palyginti daug darbo reikalaujaučiam šakniavaisių auginimui.

Žymūs pasikeitimai įvyko ir intensyvinant gyvulininkystę. Vietoje senų, nedidelių, išmėtytų po visą ūkį tvartų, kuriuose vyravo rankų darbas, išaugo stambios fermos, pagerėjo gyvulių šėrimo ir laikymo sąlygos. Buvo mechanizuoti daug darbo reikalaujantys vandens tiekimo, pašarų ruošimo, mėšlo pašalinimo, melžimo darbai.

Gyvulininkystės darbų mechanizavimas glaudžiai susijęs su ūkio specializavimu ir gyvulių laikymo koncentravimu. Siekdamas padidinti pieno gamybos efektyvumą,

ūkis vienas iš pirmųjų respublikoje pastatė stambų pieninininkystės kompleksą. 1974 m. šis kompleksas pradėjo veikti. Jame vasarą ir žiemą laikoma 900 karvių. Šis kompleksas savo įrengimais, gyvulių laikymo ir priežiūros sąlygomis primena stambią įmonę — žymiausią darbų dalį atlieka mechanizmai. Iš viso komplekse tiesiogiai dirba tik 30 žmonių — po 14 kiekvieną pamainą (dirbama dviem pamainomis). Vienoje pamainoje dirba 6 melžimo meistrai, 3 šėrimo meistrai, 2 gyvulių varinėtojai, šaltkalvis-elektrikas, valytojas. Galima nesunkiai įsivaizduoti, kad pienas čia gaminamas minimaliomis darbo sąnaudomis. Tai rodo darbuotojų apkrovimo palyginimas. Anksčiau melžėja melžė 18 karvių, o šiame komplekse ji gali melžti per 100 karvių. Anksčiau centneriui pieno pagaminti reikėjo septynių aštuonių darbo valandų, o komplekse užtenka dviejų trijų. Šiame komplekse darbas ne tik našus. Čia iš esmės pakitęs ir darbo pobūdis: jis labiau specializuotas, reikalauja didesnės kvalifikacijos ir įgūdžių. Per savaitę komplekso darbuotojai turi dvi laisvas dienas. Tuo būdu darbas komplekse tampa panašus į pramonėje dirbančių darbininkų darbą, kas, kolūkio pirmininko A. Giedraičio nuomone, žemės ūkio gamyboje yra labai svarbu. Šiame ūkyje visur jaučiamos ūkio vadovo pastangos padaryti žemės ūkio darbą labai našų, įdomų ir patraukłų.

Anksčiau minėtos svarbiausios atskirų gamybos šakų vystymo priemonės sudaro ištisą gamybos intensyvinimo programą.

Apibendrintai gamybos intensyvumo lygį parodo pagrindinių gamybos priemonių vertės ir gamybos išlaidų išaugimas, jų padidėjimas ploto vienetui tiek atskirose ūkio šakose, tiek ūkyje apskritai. Ūkio pagrindinės gamybos priemonės, lyginant 1965 m. su 1984 m., padidėjo nuo 439,8 tūkst. rb iki 13 145,8 tūkst. rb, t. y. 30 kartų. 1 ha žemės ūkio naudmenų jos padidėjo nuo 130 rb iki 4108 rb. Labai padidėjo per šį laikotarpį ir apyvartos fondai. Taigi gamybos intensyvinimas buvo pagrindinė prielaida žemės ūkio produkcijai didinti.

Šalia intensyvinimo priemonių, žemės ūkio gamybai turėjo didelės įtakos ir darbo organizavimo tobulinimas, kuris buvo lanksčiai derinamas prie besikeičiančių gamybos sąlygų. Darbo organizavimas daugiausia keitėsi atsižvelgiant į gamybos koncentravimo ir darbų mecha-

nizavimo laipsnį. Ilgą laiką ūkyje darbas buvo organizuojamas teritoriniu principu, t. y. ūkį padalinus į atskirus gamybinius vienetus — brigadas bei fermas, kur gamybą laukininkystėje organizavo brigadininkai, o gyvulininkystėje — fermų vedėjai. Žymiai padidėjus gamybos koncentravimui ir darbų mechanizavimui, darbo organizavimas teritoriniu principu ėmė kliudyti racionaliam darbui, todėl ūkyje buvo pereita prie šakinio gamybos valdymo ir darbo organizavimo, išskiriant du gamybos padalinius — augalininkystę ir gyvulininkystę, kuriems vadovauja vyriausieji ūkio specialistai. Ši darbo organizavimo forma pastaraisiais metais sparčiai diegiama daugelyje ekonomiškai stiprių respublikos ūkių, nes joje slypi didesnės galimybės gamybos priemonėms ir darbo jėgai geriau panaudoti.

Intensyvinant gamybą ir gerinant darbo organizavimą, sparčiai didėjo ūkyje gaminamos produkcijos apimtis. Įvertinus visą produkciją palyginamomis kainomis, matyti, kad apskritai jų vertė išaugo nuo 922,6 tūkst. rb 1965 m. iki 2856,8 tūkst. rb 1984 m., o vertė, tenkanti 1 ha žemės ūkio naudmenų, padidėjo nuo 274 rb iki 892 rb. Augalininkystės produkcija didėjo daugiausia dėl visų žemės ūkio kultūrų derlingumo augimo. Palyginę 1965 m. ir 1984 m. įvairių kultūrų derlingumą, pastebime, kad grūdų vidutinis derlingumas padidėjo nuo 23,1 iki 40,7 cnt, bulvių — nuo 66,7 iki 220 cnt, pašarinių šakniavaisių — nuo 213 iki 602 cnt iš ha. Bendra grūdų gamybos apimtis per šį laikotarpį padidėjo nuo 621 t iki 5006 t. Pakilus bendram žemdirbystės kultūros lygiui, ūkyje buvo išplėsti derlingiausių kultūrų žieminių kviečių ir miežių, geriau atitinkančių derlingesnių žemių galimybes, plotai. Gausesnį grūdų derlingumą labai sąlygojo ir kombainų panaudojimas. Naudojant kombainus, žymiai sutrumpėjo grūdų derliaus nuėmimo laikas ir sumažėjo derliaus nuostoliai, kurie neišvengiami užtrukus javų pjūčiai. Pašarų kokybė pagerėjo ėmus ūkyje gaminti žolės miltus, šienainį. Šienainiui gaminti ūkis turi pastatęs šienainio bokštus tūkstančiams tonų ir jo gamyba pastaraisiais metais sparčiai didinama. Šienainio paklausa ūkyje labai didelė, nes jis sudaro naujajame komplekse laikomų galvijų raciono didžiausią dalį. Augalininkystės bendrosios produkcijos augimą spartino ir natūralių pievų bei ganyklų kultūrinimas. 1965 m. iš 1 ha pievų ir ga-

nyklų vidutiniškai buvo gauta 15 cnt šieno, o 1984 m.— 70 cnt.

Gamybos intensyvinimas spartino ir gyvulininkystės produkcijos augimą. Gerėjant gyvulių laikymo ir šėrimo sąlygoms, didėjo gyvulių skaičius ir jų produktyvumas. Antai bendras galvijų skaičius per šį laikotarpį padidėjo nuo 928 iki 3140 vienetų, iš jų karvių — nuo 409 iki 900. Iš vienos karvės per metus primelžiamo pieno kiekis padidėjo nuo 1888 kg 1965 m. iki 3318 kg 1984 m. 1965 m. 100 ha žemės ūkio naudmenų teko 24 galvijai, iš jų — 9 karvės, o 1984 m. tokiam pat plotui teko 98 galvijai, iš jų — 28 karvės. Bendra pieno gamyba, paskaičiuota 100 ha žemės ūkio naudmenų, per šį laikotarpį padidėjo nuo 281 iki 910 cnt, o mėsos — nuo 74 iki 264 cnt.

Gamybos intensyvumo dėka išaugo ne tik gamybos lygis ir apimtis, kartu pakilo ir ūkio ekonomika, pagerėjo jos rodikliai. Svarbiausi ekonominio lygio rodikliai yra darbo našumas, savikaina, rentabilumas, kadangi jie atspindi esamas galimybes visuomeniniam ūkiui plėsti ir kolūkiečių materialinei gerovei kelti. Labiausiai ekonomiką, o kartu ir minėtų rodiklių lygį sąlygoja pasiektas darbo našumas. Todėl ūkio vadovai, diegdami įvairias gamybos intensyvinimo priemones, turi tikslą sukurti aukštesnį darbo našumą.

Darbo našumą tiksliausiai išreiškia sunaudotas laikas produkcijos vienetui pagaminti arba produkcijos kiekis, tenkąs vienam dirbančiam žmogui. Palyginus šiuos rodiklius nuo 1965 metų, matyti, kad darbo našumas tiek ūkyje apskritai, tiek atskirose šakose smarkiai pakilo. 1965 m. per darbo valandą vidutiniškai ūkyje buvo pagaminta produkcijos už 1,89 rb, 1984 m. — už 7,4 rb. Lyginant darbo našumą atskirų produktų gamyboje, matyti, kad 1965 m. 1 cnt pieno pagaminti buvo sunaudota 13,02 darbo val., 1 cnt galvijienos — 39,5, 1 cnt kiaulienos — 31,5, 1 cnt grūdų — 3,68, o 1984 m. 1 cnt pieno — 3,27, 1 cnt galvijienos — 15,11, 1 cnt kiaulienos — 10,7, 1 cnt grūdų — 0,60 darbo val.

Kylant darbo našumui, pinga žemės ūkio produktų gamyba, didėja grynosios pajamos ir gamybos rentabilumas. Dėl to atsiranda kaskart daugiau galimybių gamybai plėsti, vartojimo fondams didinti ir darbuotojų socialinėms sąlygoms gerinti. Tačiau, nepaisant pasiektų laimėjimų, tolesnio darbo našumo kėlimo problema yra

labai aktuali, nes gaminamų produktų savikaina yra dar palyginti aukšta ir nepakankami jos mažėjimo tempai. Tam, žinoma, turėjo įtakos pastaraisiais metais vykusi stambių objektų statyba, jų įrengimai. Ūkis turi daug technikos, o jos įsigijimas, remontas ir eksploatacija brangsta, todėl didėja tam skirtos išlaidos. Tačiau gamybos technikos tobulinimas yra būtina sąlyga norint pagerinti gamybą ir ekonomiką. Toliau specializuodamas ir koncentruodamas gamybą, ūkis dar ras galimybių turimiems resursams geriau panaudoti, viso ūkio ir kolūkiečių gerovei toliau kelti.

ĖRIŠKIŲ KOLŪKIO GYVENVIETĖ

IZIDORIUS BUTKEVIČIUS, STASYS GUTAUTAS

Ėriškiai[115] išsidėstę rajoninių Upytės—Ramygalos ir Barklainių—Ėriškių kelių sankryžoje. 1957 m. Ėriškiai patvirtinti centrine gyvenviete. Iki to meto jie buvo nedidelis gatvinis kaimelis, minimas jau XVI a. Gyvenvietės kūrimosi išvakarėse čia gyveno 15 šeimų. Daugumą sodybų sudarė buvusių vidutiniokų ir mažažemių ūkiai.

Ėriškių kolūkis pagal turimos žemės kiekį priklauso prie stambių ūkių. Jame — 3 976 ha žemės. 1948 m. susikūrus kolūkiui, buvo numatyta kurti tris gyvenvietes: Ėriškių (centrinę), Mingelionių (pagalbinę) ir Rojūnų (papildomą).

Keliantis iš vienkiemių į gyvenvietes, paaiškėjo, kad kolūkiečiai daugiausia pageidauja keltis tik į centrinę gyvenvietę. Todėl numatyta plėsti ir turėti ateityje vieną Ėriškių gyvenvietę.

Gyvenvietės planą parengė Lietuvos TSR žemės ūkio projektavimo institutas, o apželdinimo ir aplinkos sutvarkymo projektą ruošė Visasąjunginio techninės estetikos mokslinio tyrimo instituto Vilniaus filialo specialistai.

Užtvenkus Upytę, kuri teka pro kaimą, susidarė vandens baseinas. Abipus jos ir formuojasi gyvenvietės gyvenamieji kvartalai. Planinė struktūra gana kompaktiška. Lygiagrečiai upės krantui iš abiejų pusių tiesiasi dvi pa-

[115] Apie Ėriškių gyvenvietę rašyta: Butkevičius I. Lietuvos socialistinio kaimo gyvenviečių formavimasis.— V., 1980, p. 74—75. Gyvenvietės generalinis planas yra knygos priede.

grindinės gatvės, o nuo jų atsišakojusios kvartalinės gatvės. Pagrindinės gatvės asfaltuotos.

Gyvenamąjį fondą sudaro individualūs gyvenamieji namai. Daugiausia pastatyta pagal tipinius projektus, kuriuos parengė Žemės ūkio statybos projektavimo ir Statybos ir architektūros mokslinio tyrimo instituto darbuotojai.

Gyvenamieji namai vienaaukščiai, su mansardomis arba be jų, tačiau nemažą dalį sudaro dviaukščiai. Sparčios statybos vyko 1967—1975 m. laikotarpiu. Šis laikotarpis sutampa su masiniu vienkiemių nukėlimu visoje Lietuvoje.

1983—1984 m. tyrinėta 19 sodybų, kurių absoliuti dauguma (15) pastatyta minėtu laikotarpiu. Tyrinėta trylika mūrinių ir šeši mediniai namai. Mėgstamiausi dvišlaičiai gyvenamųjų namų stogai, dengti šiferiu, pilku, raudonu arba abiejų spalvų, sudedant geometrinį raštą. Dalis namų keturšlaičiais stogais. Mediniai gyvenamieji namai apkalti lentomis ir nudažyti, dažniausiai ruda, geltona, žalia spalva.

Sodyba organiškai susilieja su gamta. Želdiniams Ėriškiuose skiriama nemažai dėmesio. Plotą tarp gyvenamojo namo ir gatvės užima veja, kurioje užveisiamas daržėlis, sodinami dekoratyviniai krūmai ir medžiai. Vejį nuo gatvės skiria medžių eilė arba gyvatvorė. Gražiai atrodo gyvatvorės, pasodintos vienoje linijoje su gyvenamuoju namu ir atskiriančios vejį nuo daržo ir sodo. Kaip neigiamą bruožą reikėtų paminėti tai, kad kiemo dalis panaudojama daržui.

Sodybą sudaro du trobesiai — gyvenamasis namas ir ūkinis trobesys. Retai kurioje sodyboje matysime trečią trobesį — pirtį, „sklepą", rūkyklą, lauko virtuvę, garažą. To išvengta statant pakankamai talpius ūkinius trobesius, kuriuos dažniausiai sudaro 3 pagrindinės patalpos — tvartas, daržinė, viralinė. Dauguma ūkinių trobesių pastatyti su artikais, todėl turi erdvias pastoges pašarui. Iš tyrinėtų sodybų lauko virtuvių neturėjo tik dvi, o vienoje ji pastatyta atskirai. Dažnos sodybos gyvenamojo namo virtuvėje arba viralinėje pamūrytos duonkepės krosnys. Jos aptiktos 8 iš 19 tyrinėtų sodybų. Galima manyti, kad jos statomos ne tiek iš reikalo, kiek veikiant tradicijai. Prieš persikeldami į gyvenvietę, visi vienkiemiuose turėjo duonkepes. Tą patį galima pasakyti ir apie didžiuosius

kambarius. Nors namai pastatyti pagal tipinius projektus, tačiau retas kuris juos visiškai atitinka. Didysis kambarys (20—35 m^2) susidaro nestatant pertvaros tarp dviejų kambarių arba ją perkeliant. Didieji kambariai kasdieniniame gyvenime retai naudojami, kaip nenaudojamas buvo ir tradicinio dvigalio gyvenamojo namo gerasis galas.

Neretai kitų patalpų sąskaita padidinama ir virtuvė, kurioje kaimo gyventojai praleidžia didelę laiko dalį; ji naudojama ir kaip valgomasis. Maistą šeimininkės ruošia ant dujinių viryklių, o dalis šaltu metų laiku naudojasi ir krosnimis-viryklėmis. Tik dvi vyresnio amžiaus šeimininkės maistą ruošė ant krosnių-viryklių ištisus metus. Kaip nustatyta ankstesniais tyrimais, komunaliniai patogumai greičiausiai plinta naujai pastatytose sodybose. Aišku, negalima nuneigti ir tradicijų, kurios reiškiasi kaip įpročiai ir labiausiai veikia vyresnio amžiaus žmones.

Gyvenamieji namai apšildomi vietiniu centriniu šildymu. Kūrenama skystu kuru arba anglimis. Krosnimis buvo apkūrenami 5 gyvenamieji namai iš 19 tyrinėtų.

Daugelis gyvenamųjų namų, be gonkelių iš gatvės pusės, kiemo pusėje turi erdvų prieangį, į kurį iškeliamos įvairios pagalbinės patalpos, taip didinant gyvenamąjį plotą. Šis bruožas būdingas visai Lietuvai. Prieangis statomas tuo didesnis, kuo mažesnis yra gyvenamasis namas.

Senasis Ėriškių gyvenamasis fondas beveik ištisai atnaujintas. Po remonto gyvenamųjų namų sienos apmuštos lentomis ir nudažytos. Perdengti gyvenamųjų namų ir ūkinių trobesių stogai.

Vakarinėje gyvenvietės dalyje iškilo Alytaus ENSK gyvenamųjų namų kvartalas.

Šalia kelio, ateinančio iš Barklainių, iškilo gyvenvietės visuomeninis centras, kurį sudaro mokykla su priblokuota sporto sale, kultūros namai, erdvus vaikų lopšelis-darželis, parduotuvė ir kiti pastatai. Gyvenvietę puošia ne tik vandens baseinas, bet ir kelių hektarų parkas.

Ėriškiai yra viena iš tų gyvenviečių, kurioje kolūkiečiams sukurtos geros gyvenimo sąlygos. Ji ne tik patogi gyventi, bet ir patraukli tiek saviems gyventojams,

tiek ir svečiams. 1970 m. Ėriškiams buvo įteikta pereinamoji Raudonoji vėliava už aplinkos tvarkymą, o 1975 m. sąjunginėje konkursinėje apžiūroje Ėriškių gyvenvietė apdovanota pirmojo laipsnio diplomu.

VISUOMENINIO ŪKIO IR KOLŪKIEČIŲ INTERESŲ TARPUSAVIO VIENYBĖ

VALĖ KAVALIAUSKIENĖ

Kolūkių visuomeninės gamybos augimas, ekonominio pajėgumo kilimas sudaro pagrindą kolūkiečių gerovei, jų materialiniam ir kultūriniam lygiui kelti.

Panevėžio raj. Ėriškių kolūkyje visuomeninės gamybos vystymas, ekonomikos stiprinimas vykdomas lygiagrečiai gerinant žemdirbių gyvenimą, sudarant jiems palankias našaus darbo ir kultūringos buities sąlygas, kaip antai: didinant apmokėjimą už atliktą darbą ir taikant visuomenines moralines darbuotojų aktyvumą skatinančias priemones, padedant kolūkiečiams jų buitiniuose, ūkiniuose reikaluose. Drauge keliama gamybos kultūra, sprendžiami kultūrinės veiklos ir aptarnavimo sferos klausimai.

Ekonomiškai tvirtas šiuo metu Ėriškių kolūkis garantuoja kolūkiečiams pasiturimą gyvenimą, gerai moka jiems už atliekamą darbą visuomeniniame ūkyje. 1965 m. Ėriškių kolūkis gavo tik 496 tūkst. rb bendrųjų pajamų, o iki 1984 m. jos išaugo iki 2646,5 tūkst. rb arba 5,3 karto viršijo 1965 m. gautas bendrąsias pajamas. Su bendrųjų pajamų didėjimu kilo ir darbo apmokėjimas. 1965 m. Ėriškių kolūkis galėjo išmokėti už darbo dieną kolūkiečiams vidutiniškai po 3,83 rb, o iki 1984 m. vidutinis darbo dienos užmokestis jau pakilo iki 9,41 rb (padidėjo 2,5 karto). Darbo apmokėjimas Ėriškių kolūkyje 1984 m. buvo 3,5% aukštesnis už vidutinį Panevėžio rajono ir 15% už vidutinį darbo apmokėjimą respublikos kolūkiuose.

Kolūkiečių pajamų dydis iš visuomeninio ūkio reguliuojamas priklausomai nuo specialybės, kvalifikacijos, darbo stažo, gamybinio aktyvumo. Daugiau apmokami kolūkyje aukštos kvalifikacijos specialistai, statybininkai, mechanizatoriai, mažiau — nekvalifikuoti pagalbiniai

laukininkystės ir pagalbinių įmonių darbininkai (žr. 5 lentelę).

Materialinis suinteresuotumas skatina kolūkiečius aktyviau ir geriau dirbti. Visuomeniniame ūkyje dirba ne tik visi darbingi kolūkiečiai, bet ir 96% pensininkų, o vasaros darbymečiu į gamybą įsijungia visi paaugliai.

1984 m. kolūkyje dirbo mažiau darbingų kolūkiečių negu 1965 m. (žr. 6 lentelę). Dalis jų išvyksta mokytis ir nebegrįžta į ūkį, dalis sukuria šeimas ir dėl šios priežasties persikelia kitur gyventi bei dirbti ir pan. 1965 m. 100 ha žemės ūkio naudmenų kolūkyje buvo 9,9 darbingi kolūkiečiai, 1984 m.— 8. Kolūkis darbo jėgos turi mažiau, negu jos yra vidutiniškai Panevėžio rajono kolūkiuose (8,2 darbingi žmonės 1 ha ž. ū. naudmenų) ir 17% mažiau, negu jos yra vidutiniškai respublikos kolūkiuose. Todėl ūkis nemažą dalį darbo jėgos, pirmiausia kvalifikuotos, pasitelkia iš šalies.

Daugiau mechanizuodamas gamybą, didindamas jos koncentraciją ir specializaciją, ūkis dalį darbo jėgos atpalaiduoja ir didelio jos trūkumo nejaučia. Samdomos darbo jėgos, pensinio amžiaus kolūkiečių įsijungimo į gamybą augimas rodo, kad ūkyje darbo jėgos balansas gana įtemptas. 1965 m. kolūkis samdė ir iš šalies darbams patelkė tik 4 žmones, o 1984 m. — 135 žmones. Pensinio amžiaus kolūkiečių, dalyvavusių gamyboje, skaičius 1984 m., palyginti su 1965 m., padidėjo 87%.

Ši padėtis verčia ūkį labiau mechanizuoti darbus, geriau naudoti turimą darbo jėgą ir skatinti kolūkiečius geriau dirbti.

Iš kitos pusės, gerai, kada visuomeninės gamybos intensyvumo augimas ūkyje įgalina daugiau panaudoti turimus darbo jėgos resursus, garantuoja naudojamos darbo jėgos pastovų užimtumą gamyboje, nes kartu tai lemia ir pastovias kolūkiečių pajamas. Vidutinio metinio darbo dienų išdirbio duomenys (žr. 6 lentelę) rodo kolūkiečių pastovų ir visišką panaudojimą visuomeninėje gamyboje.

Kartu stengiamasi sudaryti kolūkiečiams normalias darbo sąlygas ir normalų apkrovimą. Anksčiau dirbusieji gyvulininkystėje dirbdavo be poilsio dienų ir atostogų, ištisus metus buvo užimti gamyboje, dabar gyvulininkystės darbuotojai dirba normalų darbo laiką, turi poilsio dienas ir atostogas.

5 lentelė

Ūkiškių kolūkio darbuotojų pajamos iš visuomeninio ūkio

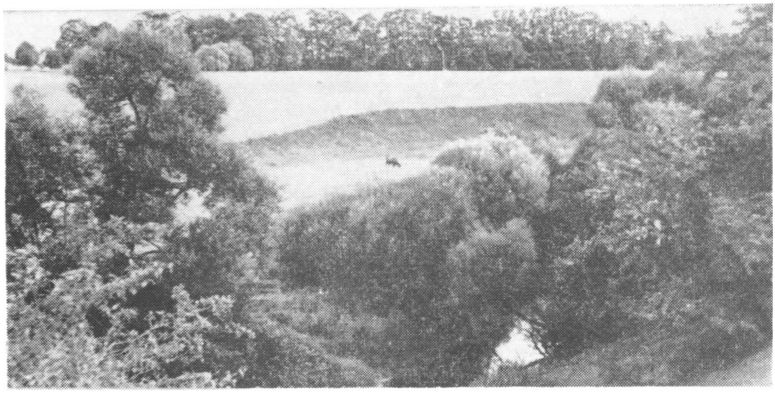
	1965 m.		1984 m.		Indeksas (1965=100)	
	Vidutinis darbo dienos apmokėjimas (rb)	Vidutinės metinės pajamos iš visuomeninio ūkio (rb)	Vidutinis darbo dienos apmokėjimas (rb)	Vidutinės metinės pajamos iš visuomeninio ūkio (rb)	Darbo dienos apmokėjimo	Vidutinių metinių pajamų
Dirbusių laukininkystėje ir kt. pagalbinius rankų darbus	3,8	663	8,9	2248	234	339
Dirbusių gyvulininkystėje	3,6	1207	8,3	2298	231	190
Specialistų, brigadininkų, gyvulininkystės fermų vedėjų	5,8	1640	16,9	4367	291	266
Mechanizatorių, inžinierių, technikų, elektrikų	5,0	1241	10,8	2757	216	222
Dirbusių pagalbinėse įmonėse	5,6	1155	8,3	1232	148	107
Dirbusių statybos brigadose	3,2	1038	15,6	4118	488	397
Administracijos ir aptarnaujančiojo personalo	4,0	1224	10,2	2617	255	214
Vidutiniškai visų dirbusių (su samdomais)	4,0	933	10,8	2653	270	284

6 lentelė

Kolūkiečių gamybinis aktyvumas Ėriškių kolūkyje

		1965 m.		1984 m.		1965 m. = 100	
		Dirbusių kolūkiečių skaičius	Vidutinis metinis kolūkiečio darbo dienų išdirbis visuomeniniame ūkyje	Dirbusių kolūkiečių skaičius	Vidutinis metinis kolūkiečio darbo dienų išdirbis visuomeniniame ūkyje	Dirbusių kolūkiečių skaičius	Vidutinis metinis kolūkiečio darbo dienų išdirbis visuomeniniame ūkyje
Darbingi kolūkiečiai:	vyrai	154	290	144	306	93	105
	moterys	170	187	112	246	66	131
	iš viso	324	236	256	280	79	119
Pensinio amžiaus kolūkiečiai		79	33	148	92	187	279
Paaugliai		51	19	57	29	112	153

GAMTA

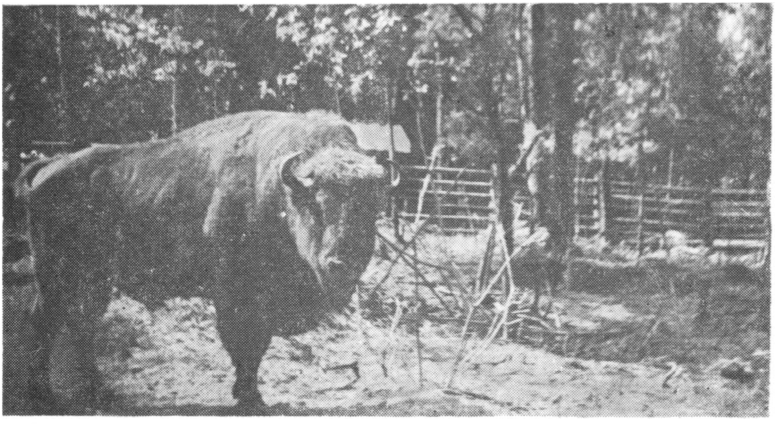
1

2

3

4

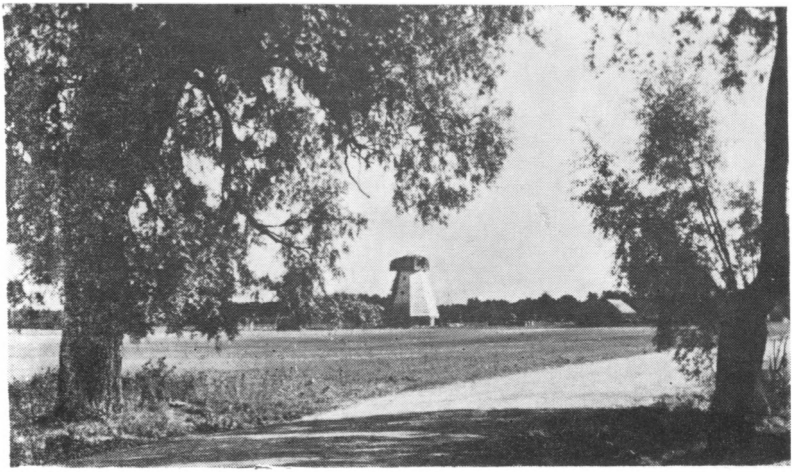

5

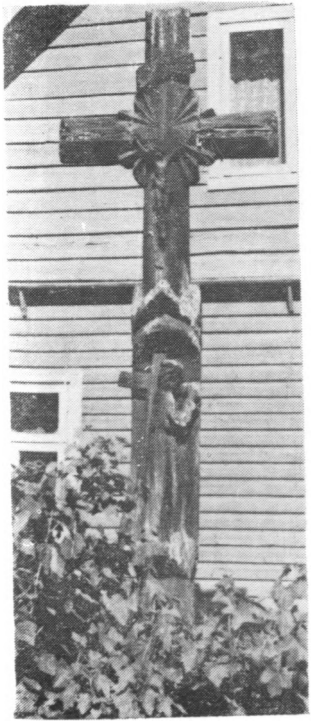
6

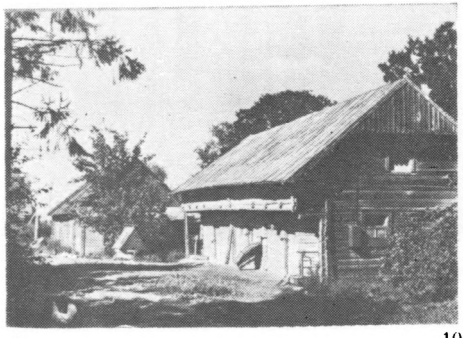

SENOJI IR NAUJOJI ARCHITEKTŪRA

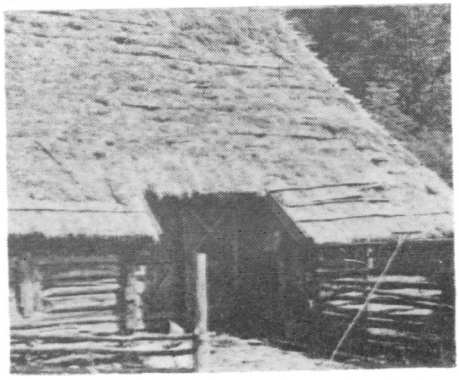

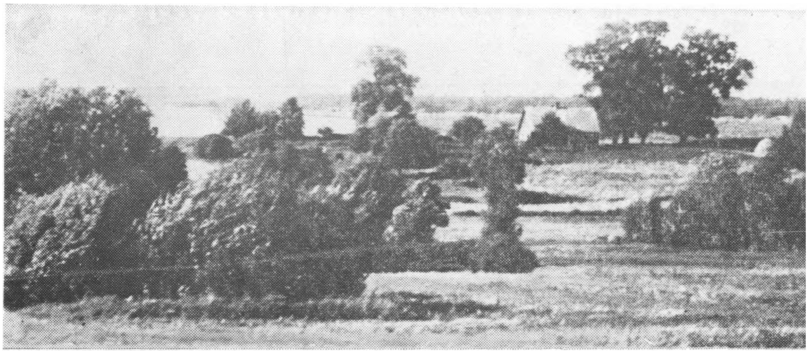
7 **8**

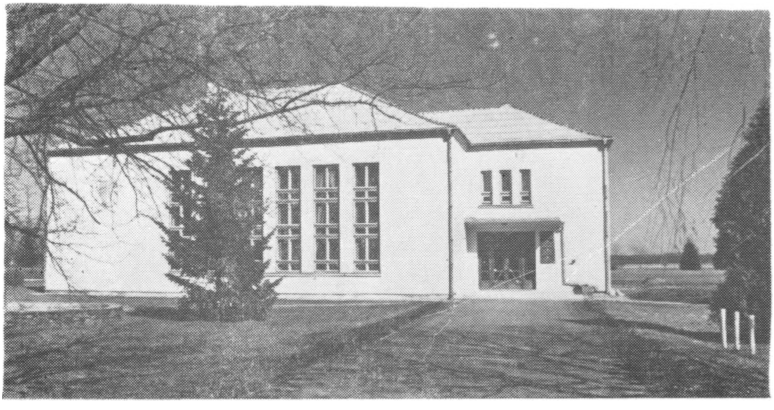
9 10

11

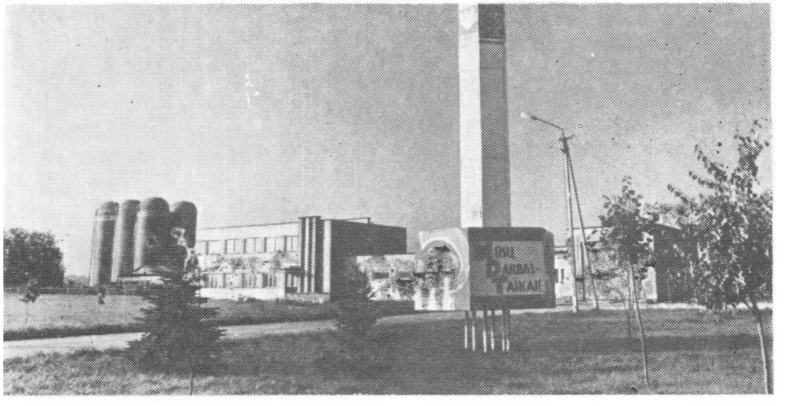
12

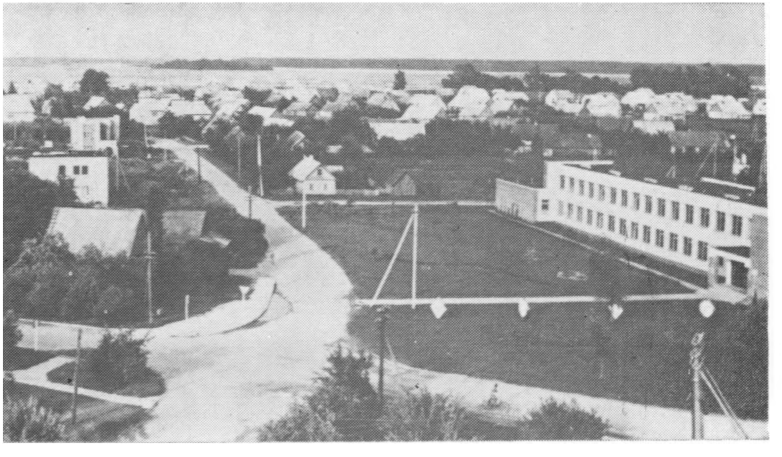

13

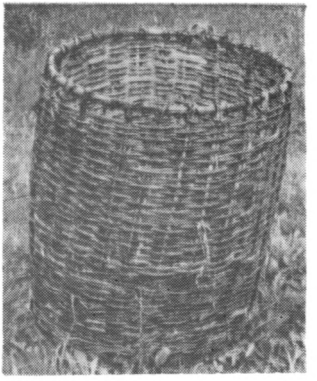
14

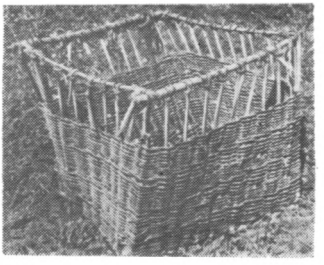
NAMŲ ŪKIO REIKMENYS

15

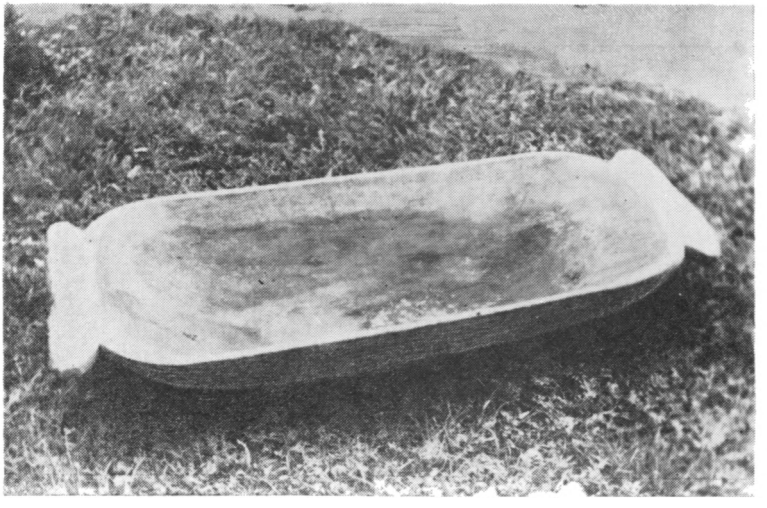

16

17

18

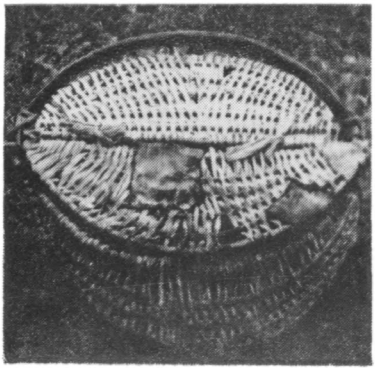
19

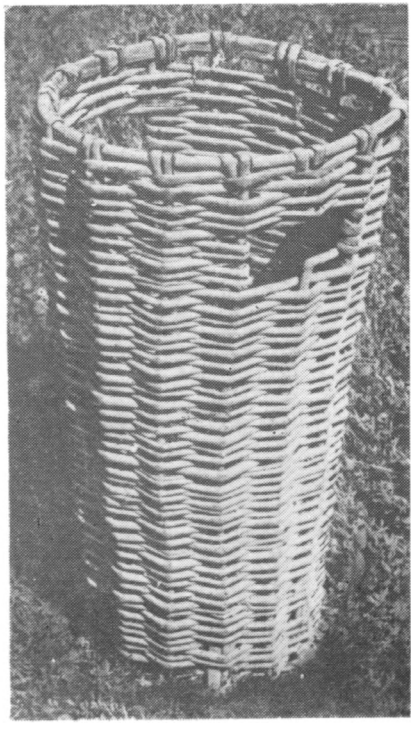
21

20

22

DARBAI

23

24

25

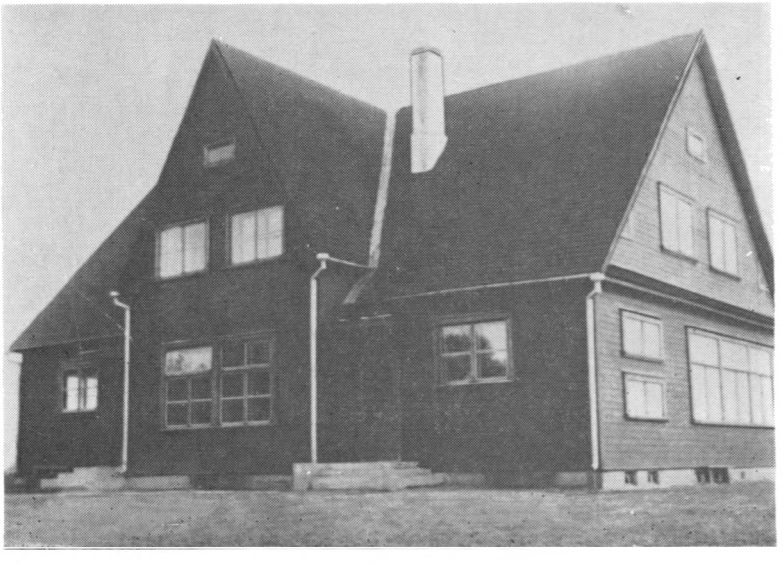
26

27

28

29

30

31

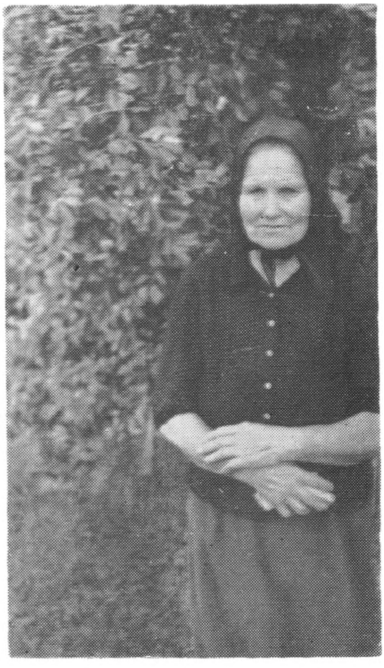
32

33

34

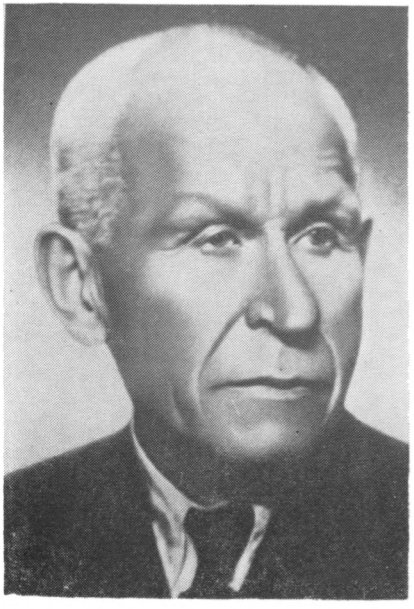

35

36

ŽYMUSIS ĖRIŠKIETIS — AKADEMIKAS PROFESORIUS JUOZAS BALČIKONIS

37

38

40

39

DARBO IR KOVŲ VETERANAI

41

42

43

IŠ EKSPEDICIJOS GYVENIMO

44

45

46

Mažiau negu vyrai visuomeninio ūkio darbuose dalyvauja darbingo amžiaus moterys. Tačiau dalis, paprastai 8—12% nuo bendro jų skaičiaus, augina mažus vaikus ar užimtos daugiau asmeniniame pagalbiniame ūkyje. Tai ir atsiliepia bendram jų išdirbiui. Pastačius kolūkyje vaikų lopšelį-darželį, moterų išdirbis visuomeniniame ūkyje didėja, nes susidarė geresnės sąlygos moterims daugiau dalyvauti kolūkio gamybiniame darbe.

Pasireiškia ir naujos tendencijos ūkyje. Gamybos mechanizavimas siaurina moterų darbo panaudojimą kolūkyje, o vis daugiau atsiranda vadinamojo vyriško darbo profesijų.

Labai aktyviai šiame kolūkyje dirba pensinio amžiaus kolūkiečiai. Jų aktyvumas 1984 m., palyginti su 1965 m., padidėjo beveik 2,8 karto, kadangi dalis pensininkų turi pastovų darbą, dirba pagalbinėje įmonėje, kuri kolūkyje veikia nuo 1970 m., ir pan.

Be gamybos intensyvumo augimo, materialinio skatinimo priemonių, didelis vaidmuo didinant gamybinį aktyvumą šiame kolūkyje skiriamas ir moraliniam skatinimui. Kolūkyje — visas būrys darbo pirmūnų. Už aukštus gamybinius pasiekimus kolūkio pirmininkas A. Giedraitis apdovanotas Lenino, Spalio revoliucijos ir Darbo raudonosios vėliavos ordinais, kolūkio melžimo meistrė J. Meilūnienė — Darbo raudonosios vėliavos ordinu, kiaulių šėrikė V. Urbonaitė — medaliu „Už darbo šaunumą", P. Petraitis — „Garbės ženklo" ordinu, R. Peleckaitė — medaliu „Už darbo šaunumą", agronomė M. Statkevičiūtė — medaliu „Už pasižymėjimą darbe", K. Dabuliui ir A. Leonaitienei suteikti garbingi nusipelniusių žemės ūkio darbuotojų vardai. Apdovanotųjų sąrašas labai ilgas ir kaskart ilgėja. Moralinio skatinimo formos kolūkyje labai įvairios.

Kolūkiečių gamybiniam aktyvumui daug įtakos turi užimtumas asmeniniame pagalbiniame ūkyje. Kad sudarytų geresnes sąlygas kolūkiečiams dalyvauti visuomeninio ūkio darbuose, kolūkis ėmėsi priemonių užimtumui pagalbiniame ūkyje mažinti. Pagrindinė kolūkiečių sodybinio sklypo dalis perkelta į bendrus plotus, kuriuose darbai atliekami kartu mechanizuotomis ūkio gamybos priemonėmis. Užauginta produkcija irgi laikoma bendruose ūkio sandėliuose, o vykstant apyvartai, daromi atitinkamose kiekvieno kolūkiečio sąskaitose atžymėjimai. Tai

labai palengvina kolūkiečių rūpestį sodybiniu sklypu, taupo jų laisvalaikį.

Labai pasikeitė kolūkyje darbo pobūdis. Pats darbas reikalauja didesnio patyrimo, kvalifikacijos, bet mažiau fizinių pastangų. Darbas ir gamybos organizavimas įgauna pramoninį pobūdį, daro jį patrauklesnį, o tai skatina kolūkio jaunimo gamybinį aktyvumą, domėjimąsi žemės ūkio profesijomis. Nekvalifikuoto darbo poreikiai kolūkyje labai susiaurėjo.

Gamybos mechanizavimas, platus statybų mastas per trumpą laiką įnešė esminių pakitimų į kolūkio darbo jėgos socialinę struktūrą (žr. 7 lentelę).

7 lentelė

Ėriškių kolūkio darbuotojų paskirstymo gamyboje struktūra

	% nuo visų dirbusiųjų	
	1965 m.	1984 m.
Dirbusieji laukininkystėje ir kt. pagalbinius rankų darbus	52,5	23,8
Dirbusieji gyvulininkystėje	23,0	17,0
Specialistai, brigadininkai, gyvulininkystės fermų vedėjai	2,6	6,0
Mechanizatoriai, inžinieriai, technikai, elektrikai	14,3	14,8
Dirbusieji pagalbinėse įmonėse	0,6	13,8
Dirbusieji statybos brigadose	3,8	16,2
Administracinis-aptarnaujantysis personalas	3,2	8,4
Iš viso dirbusiųjų	100	100

Apie du trečdaliai kolūkio darbuotojų dirba kvalifikuotą, specialaus pasiruošimo reikalaujantį darbą ir mažiau nei trečdalis užimti laukininkystėje ar dirba mažesnės kvalifikacijos reikalaujančius, pagalbinius darbus. Laukininkystės darbuotojų lyginamasis svoris mažėja ir dabar jie sudaro 23,8%. Kolūkio pirmininkas A. Giedraitis mano, kad laukininkystės darbininkų kategorija kolūkyje nyksta, kad jie tampa pagalbiniais darbininkais, aptarnaujančiais mechanizmus laukininkystėje ir atliekančiais įvairius pagalbinius darbus kitose šakose.

Iš tiesų taip ir yra. Esant aukštam augalininkystės mechanizavimo lygiui, darbų sezono metu čia reikalingi tik pagalbiniai darbininkai mechanizmams aptarnauti. Darbams laukininkystėje pasibaigus, jie naudojami kaip pagalbiniai darbininkai kituose darbuose.

Anksčiau kolūkis nepajėgė mažinti darbo jėgos poreikių gyvulininkystėje. Dalinė mechanizacija tik palengvino patį darbą ir beveik neatpalaiduodavo žmonių, o auganti gamyba, darbo jėgos naudojimo, užimtumo gyvulininkystėje gerinimas, suteikiant darbuotojams išeigines dienas, atostogas, reikalavo daugiau darbo jėgos, negu jos atsipalaiduodavo dėl darbų mechanizavimo ir darbo organizavimo. Darbo pobūdį, darbo jėgos poreikius gyvulininkystėje iš esmės pakeitė galvijininkystės ir kiaulininkystės kompleksai. Tai patvirtina kai kurių skaičių palyginimas. 1973 m. 1500 galvijų kolūkyje tiesiogiai aptarnavo 54 žmonės, neskaitant kitų pagalbinių darbuotojų, o dabar 3115 galvijų aptarnauja tik 64 žmonės. 500 karvių 1973 m. reikėjo 26 melžėjų, o 900 karvių aptarnauti galvijininkystės komplekse šiuo metu tedirba 12 mechanizuoto karvių melžimo operatorių.

Galvijų fermose darbo jėgos poreikiai vidutiniškai sumažėjo apie 44%. 1965 m. bendras gyvulininkystės darbuotojų skaičius sudarė 23% visų ūkio darbuotojų, o 1984 m. gyvulininkystėje buvo užimta jau tik 17% visų ūkio darbuotojų.

Anksčiau kolūkiui būdavo sunku parinkti žmones dirbti gyvulininkystėje, nenoriai į šią šaką eidavo dirbti jaunimas, o dabar norinčių dirbti gyvulininkystėje netrūksta. Pramoninis darbo pobūdis kompleksuose patraukia ir kolūkio jaunimą.

Intensyvi gamyba reikalauja sumanaus jos tvarkymo, didina kvalifikuotos darbo jėgos poreikius. Kadangi kolūkis pajėgia sudaryti geras sąlygas specialistams, tai jų būrys vis didėja. Čia visiems gamybos padaliniams vadovauja patyrę specialistai. Jų lyginamasis svoris tarp darbuotojų gana didelis (žr. 7 lent.). Daugiau darbo jėgos reikalauja platus statybų mastas, pagalbinės įmonės.

Vis daugiau ūkyje reikia ne tik įvairių specialistų, bet ir aptarnavimo sferos darbuotojų. Pastarųjų sąskaita ir išaugo administracijos ir aptarnaujančiojo personalo lyginamasis svoris tarp ūkio darbuotojų nuo 3,2% 1965 m.

iki 8,4% 1984 m. Darbo jėgos pareikalavimas ūkyje didėja, taigi jos užimtumas ir ateityje nemažės. Bendras 1984 m. dirbusių ūkyje skaičius, lyginant su 1965 m., išaugo 7,3%, o darbo jėgos pareikalavimas padidėjo 48%. Tai sąlygoja gamybos augimas, jos intensyvinimas, aptarnavimo sferos plėtimas.

Tvirta ūkio ekonominė padėtis yra socialinių poslinkių pagrindas. Didėjant bendrosioms pajamoms, ūkyje vis didėjo lėšos, skiriamos nedalomojo fondo papildymui, kultūros ir buities reikalams, kolūkiečių namų statybai. Darbo apmokėjimui kartu su kolūkiečių socialinio aprūpinimo ir draudimo fondais 1965 m. buvo skirta 317,7 tūkst. rb arba 64% bendrųjų pajamų, o 1984 m.— 1078 tūkst. rb arba 40,7% visų bendrųjų pajamų.

Kolūkiečių pajamas papildo visuomeniniai vartojimo fondai. Kolūkiečiai naudojasi turistiniais, sanatoriniais kelialapiais, apmokamomis atostogomis, apmokami nedarbingumo lapeliai, sulaukusieji pensinio amžiaus, gauna pensijas. Kolūkio darbuotojų vaikai mokykloje gauna nemokamus karštus priešpiečius. Lėšas tam reikalui skiria kolūkis.

Visuomeniniai vartojimo fondai kolūkyje didėja gana sparčiai. Per 1965—1976 m. laikotarpį jie padidėjo beveik du kartus. 1976 m. kolūkiečių aprūpinimo ir socialinio draudimo fondai sudarė 120 tūkst. rb, arba 12,6%, 1984 m. — 176,1 tūkst. rb, arba 16,3% nuo bendros darbo apmokėjimo ir socialinių fondų sumos.

Didėjant grynosioms pajamoms, kurios per 1965—1984 m. laikotarpį išaugo 8,8 kartus (nuo 178,5 tūkst. rb iki 1568 tūkst. rb), didėja atskaitymai kultūros ir buities reikalams, kolūkiečių namų statybai ir materialinei pagalbai bei materialiniam skatinimui. 1984 m. tie atskaitymai sudarė 286,2 tūkst. rb, arba 18,2% grynųjų pajamų, o 1965 m. tebuvo skirta 13,6 tūkst. rb.

Materialinę bazę socialiniams klausimams spręsti sudaro pagrindiniai negamybiniai fondai. Ėriškių kolūkyje 1 ha žemės ūkio naudmenų 1984 m. jų teko 481 rb.

Kolūkiečių pajamas už darbą kolūkyje dar papildo pajamos, gaunamos iš asmeninio pagalbinio ūkio. Paprastai jos sudaro apie 30—50% visų pajamų. Šiame ūkyje matyti, kad pagrindiniu kolūkiečių pajamų šaltiniu tampa visuomeninis ūkis.

Gaunamos pajamos leidžia kolūkiečiams pasiturimai gyventi: butuose nauji baldai, radijas, televizorius, dujos. Įsigyjami dviračiai, motociklai, skalbimo mašinos, o daugelis turi ir lengvąsias mašinas.

„Ne vien tik duona esame sotūs" sako liaudies patarlė. Taip ir šiame kolūkyje. Nemažas būrys specialistų ir inteligentija, kaip mokytojai, gydytojai, kultūros darbuotojai ir kiti, daug prisideda prie visuomeninio gyvenimo kolūkyje, diegia kolūkiečiams aukštos kultūros įpročius, marksistinę-leninininę pasaulėžiūrą.

Kolūkis dalyvauja respublikinėse kaimo gyvenviečių tvarkymo apžiūrose ir yra jų prizininkas. Ir toliau dirbama šioje srityje: pasodintos alėjos, parkas, įrengti alpinariumai, pastatyti poilsio namai. Kolūkyje veikia kilnojamoji dailės paroda. Kolūkio meninė agitbrigada pasižymėjusi ne tik rajoninėse, bet ir respublikinėse apžiūrose. Jaunimo rateliai dalyvauja jubiliejiniuose respublikinės dainų šventės renginiuose. Kultūros namai ūkyje užima deramą vietą. Čia vyksta choro, pramoginių šokių ratelio, kaimo kapelos repeticijos. Pasižymėję ir kolūkio fotografai ir kino mėgėjai.

Į kolūkio kultūros namus, pastatytus 1963 m. pagal KPI studentų projektą, jų pačių rankomis, lankosi įvairūs respublikos teatrai, broliškų respublikų cirkai ir koncertinės grupės.

Ne tik patalpomis, bet ir savo darbu garsi ir kolūkio biblioteka. Kolūkiečiai noriai skaito knygas, prenumeruoja daug laikraščių, žurnalų. Kolūkio gamybinis ir kultūrinis gyvenimas ugdo kolūkiečių prisirišimą, meilę gimtajam kolūkiui. Pastebimai pasikeitė kolūkiečiai, jų psichologija, įpročiai, požiūris į žemę ir į vienas kitą. Kolūkio žemdirbiai tapo kultūringi, apsišvietę, kvalifikuoti, moką panaudoti mokslo ir technikos pasiekimus praktiniame darbe. Kolūkiečiai žino, kad gamybiniai pasiekimai kolūkyje priklauso nuo jų pačių triūso, įdėto į visuomeninį ūkį, kartu yra ir jų asmeninės gerovės tolimesnio kėlimo laidas. Daug padaryta ūkyje keliant socialinę pažangą, įtvirtinant darbo jėgą, gerinant demografinę jos struktūrą. Tai turi ir atsakomąjį poveikį ūkiui, jo ekonomikos kilimui.

KAI KURIE ĖRIŠKIEČIŲ ŠEIMOS BRUOŽAI XX a. 7 DEŠIMTMETYJE

JONAS MARDOSA

1970 m. vasarą Panevėžio kraštotyrininkai Ėriškių kolūkyje suregistravo 100 šeimų pagal specialią Lietuvos TSR MA Istorijos instituto etnografijos skyriaus anketą — „Kolūkiečio šeimos kortelė" [116]. Joje atsakoma į daugelį klausimų: kuriais metais šeima susikūrė, jos sudėtis, kiekvieno nario amžius, išsilavinimas, dirbamas darbas, visuomeniniai-kultūriniai interesai, pagalbinio ūkio — sodybinio sklypo panaudojimo pobūdis ir kt. Šios medžiagos analizė leidžia padaryti kai kuriuos etnosociologinio pobūdžio apibendrinimus, liečiančius tarybinio laikotarpio ėriškiečių šeimos struktūros, jos narių išsilavinimo, kultūrinių poreikių, bendro kultūrinio lygio kilimo ir kitus klausimus.

47,6% visų šeimų, surašymo metu gyvenusių Ėriškių kolūkyje, buvo susikūrę iki 1940 m. 12,7% — 1941—1950 m. 26% — 1951—1960 m. ir 13,7% — 1961—1970 m. Mažiausiai (3,7%) šeimų yra susituokusios 1946—1950 m. Tam, reikia manyti, daug įtakos turėjo pokario metų klasių kova ir kai kurie to meto ekonominiai sunkumai. Kolektyvizacijos pergalė Lietuvos žemės ūkyje atitinkamai paveikė ir šeimą. Tuo paaiškinamas santuokų skaičiaus išaugimas 1951—1955 m. Vėlesnio santuokų skaičiaus sumažėjimo priežasčių reikėtų ieškoti nuolat vykstančiame jaunimo kėlimesi į miestus.

Pagal šeimų struktūrą didžiausią dalį (41%) sudaro dviejų kartų (tėvai ir vaikai) šeimos, drauge gyvenantys vieni sutuoktiniai, kartu su sutuoktiniais ir jų vaikais gyvenanti žmonos motina ir retai (tik 2% šeimų) — vyro motina. Pastaroji aplinkybė paaiškinama tuo, kad šiuolaikinėse jaunose šeimose vaikus auginti dažniausiai padeda motinos savo dukterims.

Yra nemaža šeimų (23), kur sutuoktiniai ar našlės gyvena vieni, be vaikų. Pastarųjų šeimos gyvena mieste. Tas liudija didelį jaunimo kėlimąsi į miestus. Remiantis

[116] Korteles užpildė V. Valiušienė, P. Valiušis, V. Zalauskaitė. Medžiaga yra ES 432 (1—101).

1970 m. gyventojų surašymo duomenimis, respublikoje per 11 metų kaimo gyventojų sumažėjo 109 tūkst., arba 6,5%, palyginti su 1959 m., o jų dalis bendrame gyventojų skaičiuje sumažėjo 11,6%. Lietuvos Vidurio lygumos rajone (kur yra ir Ėriškiai) dėl gyventojų migracijos kaimo gyventojų skaičius tuo pačiu laikotarpiu sumažėjo 13—16%. Reikia manyti, kad šie duomenys būtent liečia ir Ėriškių apylinkių šeimas.

Ėriškių kolūkyje daugiausia šeimų (27,17%), auginančių du vaikus. Antroje vietoje — šeimos, turinčios tris vaikus (23,75%). Įdomu, kad toks santykis ėriškiečių šeimose buvo visą laiką, tiktai 1931—1935 m. ir 1951—1955 m., kada įvyko daugiausia sutuoktuvių, trijų vaikų šeimų buvo daugiau negu dviejų vaikų šeimų. Tarp 1931—1935 m. susituokusiųjų didžiausias ir didžiašeimių — turinčių 7 ir daugiau vaikų — procentas (13,8%). Panaši padėtis ir susituokusių 1951—1955 m., tiktai šiuo atveju antra vieta (3,8%) tenka 4 vaikų šeimai. Jaunose šeimose aiški tendencija apsiriboti tiktai dviem vaikais. Daugiavaikių šeimų daugiausia yra tarp susituokusių iki 1945 m.

Nagrinėjant vedybinį sutuoktinių amžių, buvo įdomu pasekti vyro ir žmonos amžius šeimoje. Pasirodė, kad dviejuose trečdaliuose visų šeimų vyrai yra vyresni už žmonas. 35,75% ėriškiečių šeimų vyras už žmoną vyresnis 1—5 metais, o 25% — net 6—10 metų. Nemaža šeimų (14%), kuriose vyras už žmoną vyresnis daugiau kaip 10 metų. Vienmečių visą laiką mažas ir vienodas procentas, o pastarajame dešimtmetyje jų visai nepasitaikė. Yra nemaža šeimų (21,45%), kuriose žmona vyresnė už vyrą. Įdomu, kad vyrų, daug vyresnių už žmonas, dažniausiai pasitaiko šeimose, susikūrusiose iki 1940 m. ir 1951—1960 m. Paskutiniu metu sutuoktinių amžiaus skirtumas mažėja (tiesa, žinomas vienas atvejis, kai žmona dešimčia metų vyresnė už vyrą). Šeimų, kuriose žmona vyresnė už vyrą, grupėje „populiariausias" sutuoktinių 1—3 metų amžiaus skirtumas, bet tiktai susikūrusiose iki 1950 m., o ypač iki 1940 m. Tarp tuo laikotarpiu susikūrusių ėriškiečių šeimų yra net 8,22% šeimų, kuriose žmona buvo vyresnė už vyrą 1—3 metais. Ir vis dėlto ėriškiečių šeimose aiški tendencija, kad vyrų amžius būtų „solidesnis" negu žmonų. Tam lemiamos reikšmės Ėriš-

kių apylinkėse, kaip ir visoje Lietuvoje, turėjo to meto valstiečių gyvenimo socialinės-ekonominės sąlygos.

Nacionaliniu požiūriu ėriškiečių šeimos ištisai lietuviškos. Rastos dvi mišrios šeimos: vienoje vyras — baltarusis, kitoje žmona — lenkė. Vaikai laiko save lietuviais.

Šeimos narių, gimusių iki 1940 m., išsilavinimas daugiausia pradinis. Tiesa, tarp gimusių 1951—1955 m. yra vienas vyras neturintis pradinio išsilavinimo, o tarp gimusių 1946—1950 m.— viena moteris mažaraštė. To priežastis — nelaimingas atsitikimas ir liga. Pradinį išsilavinimą įsigijusių procentas ir vyrų, ir moterų visose amžiaus grupėse vienodas. Tuo tarpu su nebaigtu viduriniu išsilavinimu moterų daug mažiau negu vyrų (atitinkamai — 19,7% ir 32,4%). Vėlesniu laikotarpiu moterys pradeda smarkiai lenkti vyrus. Tai rodo, kad vyrai dažniau pasitenkina nebaigtu viduriniu išsilavinimu, įsigydami specialybes ir tapdami savarankiški. Moterų yra daugiau negu vyrų su viduriniu, specialiuoju viduriniu, aukštuoju ir nebaigtu aukštuoju išsilavinimu. 1970 m. gyventojų surašymo duomenimis, Lietuvos kaime 1000 gyventojų teko 8 žmonės su aukštuoju išsilavinimu [117]. Ėriškių kolūkyje iš 456 gyventojų aukštąjį išsilavinimą turėjo 9. Tačiau respublikoje gyventojų raštingumas siekia 99,7% [118], o šioje apylinkėje — tik 96,5%.

Šeimos inventorius rodo gana pasiturimą ėriškiečių buitį. Šimtui kolūkiečių šeimų čia 1970 m. teko 5 automašinos, 12 motociklų, 102 dviračiai (dalis šeimų jau turėjo po 2 ir 3), 55 siuvamosios mašinos, 19 šeimų turėjo dujines virykles ir kt. Visa tai liudija apie kaimo gyventojų buitinių sąlygų ir materialinės padėties nepalyginamą pagerėjimą, o ką jau kalbėti apie naujus mūrinius ėriškiečių nuosavus namus kolūkio gyvenvietėje, apie pajamas iš sodybinio sklypo, ypač gerus atlyginimus už darbą visuomeniniame ūkyje. Palyginti gal kiek mažokai turėta televizorių (58) ir radijo aparatų (22). Nedaug yra asmeninių bibliotekėlių (17), bet užtat labai populiari viešoji ir mokyklos bibliotekos. Mokyklos ir viešosios bibliotekų paslaugomis kalbamuoju metu naudojosi 70 šeimų nariai.

[117] P. Adlys, Lietuvos kaimo gyventojai.— „Mokslas ir gyvenimas", 1971, Nr. 5, p. 6.
[118] Ten pat.

88 kolūkiečių sodybas tyrinėtu 1970 m. vasaros laikotarpiu pasiekė nemažai periodinės spaudos. 44 šeimose buvo prenumeruojama po 1—3, o 44 šeimose — po 4 ir daugiau laikraščių ir žurnalų. Didelis bibliotekų, kino lankymas, prenumeruojamų laikraščių ir žurnalų įvairumas ir kiekis rodo žemdirbių poreikio kultūrinėms vertybėms augimą, išsilavinimo ir bendrojo kultūrinio lygio kilimą. Žemdirbiai domisi tiek mūsų šalies, tiek pasaulio aktualijomis, įvykiais, kuriuose jie tiesiogiai ar netiesiogiai dalyvauja.

Ėriškių kolūkio šeimų statistinė 1970 m. anketinė apklausa parodė ėriškiečių materialinės gerovės, žmonių išsilavinimo lygio, kultūrinio augimo nuolatinį kilimą. Ėriškiai šiuo atžvilgiu nesudaro išimties: tai konkretus pavyzdys bendrų šiuolaikinių procesų, vykstančių socializmo sąlygomis visoje Tarybų Lietuvoje.

1960—1982 M. SUSITUOKUSIŲJŲ SOCIALINĖ-DEMOGRAFINĖ CHARAKTERISTIKA

ANGELĖ VYŠNIAUSKAITĖ

Būtume neteisūs, jeigu į ėriškiečių šeimą tebežvelgtume keliolikos dešimtmečių senumo akimis, nepastebėdami poslinkių, įvykusių joje per paskutinius porą dešimtmečių. Lietuvos TSR MA Istorijos instituto etnografijos skyriaus ekspedicijos grupė, vadovaujama šių eilučių autorės, tyrinėjusi šiuolaikinius vestuvių papročius, 1983 m. liepos mėn. Ėriškiuose pagal 94 klausimų anketą [119] apklausė visas 128 1960—1982 m. susikūrusias šeimas. Apklausos duomenys panaudoti leidiniui „Šiuolaikinis Aukštaitijos ir Dzūkijos kaimas", kuriame daugiau dėmesio skiriama vestuvių papročių raidos dinamikai ir tendencijoms. Šiuo atveju norime tik labai trumpai supažindinti su kai kuriais sutuoktinių amžių, išsilavinimą ir kt. rodančiais duomenimis.

Mums buvo įdomu nustatyti, kur, kokiomis aplinkybėmis jaunimas dažniausiai susipažįsta ir susidraugauja. Tai rodo 8 lentelė.

[119] Vyšniauskaitė A. Šiuolaikiniai vestuvių papročiai.— Etnografinių klausimų lapas Nr. 95.— V., 1982.
Medžiaga saugoma ES, b. 1009 (1—128).

8 lentelė

Kur sutuoktiniai susipažino

Santuokos sudarymo metai	Šeimų skaičius	Augo tame pat kaime	Drauge mokėsi	Drauge dirbo	Šokiuose	Vestuvėse, išvykose	Draugai supiršo	Iš viso %
1960—1964	15	33,4	13,3	13,3	33,3	6,7	—	100,0
1965—1969	12	8,3	—	41,7	25,0	16,7	8,3	100,0
1970—1974	31	9,7	19,3	29,0	22,6	12,9	6,5	100,0
1975—1979	38	2,6	31,6	21,1	26,4	13,1	5,2	100,0
1980—1982	32	6,3	31,2	25,0	12,5	21,9	3,1	100,0
	128	9,4	23,4	25,0	22,7	14,8	4,7	100,0

Vadinasi, pažintis nuo vaikystės vis mažiau beturi reikšmės, renkantis gyvenimo draugą. Šiek tiek turi reikšmės draugai, supažindindami, galbūt patardami pasirinkti tą ar kitą, ką apklausiamieji apibūdino kaip „supiršimą". Daugiausia lemia bendravimas mokymosi laikotarpiu ar bendrame darbe. Per visą dvidešimtmetį maždaug vienodos įtakos jaunuolių susipažinimui ir susidraugavimui turėjo ir tebeturi bendravimas šokių vakaruose, draugų vestuvėse, kitokiomis panašiomis progomis (ekskursijos, išvykos). Tai rodo, kaip svarbu sudaryti tinkamas sąlygas kultūringam laisvalaikio praleidimui, taurinant jo formas ir būdus.

Manoma, jog dabartinis jaunimas, vos tik susipažinęs, jau skuba kurti šeimą, labai trumpai su santuokos partneriu tepadraugavę, mažai vienas kitą pažindami. Kokia tuo požiūriu ėriškiečių šeimų padėtis, liudija 9 lentelė.

9 lentelė

Sutuoktinių draugystės prieš vedybas trukmė

Santuokos sudarymo metai	1—2 mėn.	3—6 mėn.	1 m.	2 m.	3 m.	4 m.	5 m.	6—7 m.	Nenurodė
1960—1964	—	13,3	40,0	20,0	20,0	6,7	—	—	—
1965—1969	—	16,7	33,3	8,4	8,3	—	8,3	25,0	—
1970—1974	3,2	12,9	32,2	19,3	9,7	6,5	6,5	3,2	6,5
1975—1979	2,6	7,9	31,6	26,4	18,4	7,9	2,6	2,6	—
1980—1982	—	9,4	37,5	21,9	6,3	3,1	3,1	9,3	3,1
Procentų vidurkis	1,6	12,4	34,4	21,1	12,5	5,5	3,9	6,3	2,3

Vedybinis eriškiečių amžius 1960—1982 m.
(procentais pagal amžiaus grupes)

Santuokos sudarymo metai	Jaunesni kaip 20 m.		20—24 m.		25—29 m.		30—34 m.		35—39 m.		40—49 m.	
	vyr.	mot.	vyr.	mot.	vyr.	mot.	vyr.	mot.	vyr.	mot.	vyr.	mot.
1960—1964	—	—	—	66,7	80,0	26,7	20,0	6,6	—	—	—	—
1965—1969	—	16,7	50,0	50,0	33,3	33,3	16,7	—	—	—	—	—
1970—1974	3,2	32,7	51,7	54,8	38,7	12,9	3,2	—	3,2	—	—	—
1975—1979	10,5	13,1	47,4	63,2	31,6	23,7	7,9	—	—	—	2,6	—
1980—1982	—	12,5	62,5	71,9	31,3	12,5	3,1	—	—	—	3,1	3,1
	3,9	16,4	46,9	62,5	39,1	19,5	7,8	0,8	0,8	—	1,5	0,8

Apklausos duomenų analizė rodo, jog skubotų santuokų procentas visiškai nežymus. Vyrauja santuokos, sudarytos draugavus vienus dvejus metus. 28,2% sutuoktinių draugavo nuo pažinties pradžios iki vestuvių dar ilgiau. Atvejus, kada sutuoktiniai pasisakė draugavę kur kas ilgesnį laiką, matyt, galėtume priskirti tiems iš jų, kurie kartu mokėsi ar toje pačioje vietovėje augo, t. y. buvo pažįstami nuo vaikystės.

Tolesnis mus dominęs klausimas — tai susituokiančiųjų amžius. Jį liudija 10 lentelė.

Nepaisant atskirais metais pasitaikiusių svyravimų, ryškėja pastovi tendencija, netgi tradicija, šeimą kurti sulaukus 20—24 m. amžiaus. Būdinga, kad toks amžius laikomas pačiu tinkamiausiu tiek merginoms, tiek ir vaikinams, nors vyrai ligi šiolei pagal tradiciją vis dar keletu metų nuo merginų „atsilieka". Tai diktuoja vyrų brendimo ir pasirengimo šeimos tėvo pareigoms specifika (reiškinys normalus ir teiktinas).

Panagrinėjus atskirų porų amžiaus santykį, rasta 14,9% šeimų, kur sutuoktiniai vienmečiai; 48,4% šeimų vyras už žmoną buvo vyresnis 1—3 metais, 13,3% šeimų — 4—5 metais, 10,1% šeimų — 6—10 metų, 0,8% šeimų — daugiau kaip 10 metų. Tokių šeimų, kur vyresnė buvo žmona 1—3 m., rasta 10,1%, vyresnė 4—5 m.— 0,8%, daugiau kaip 10 m.— 1,6%. Vadinasi, 72,6% šeimų buvo vyresnis vyras ir tik 12,5% šeimų — žmona. O dažniausiai pasitaikantis amžiaus skirtumas — 1—3 m.

Nagrinėtose šeimose visos moterys tuokėsi pirmą kartą, taip pat ir vyrai, išskyrus tris, 1980—1982 m. ištuoktus ir susituokusius antrą kartą. Taigi skyrybos Ėriškiuose nepopuliarios ir į šeimą čia žiūrima rimtai.

Apklausos metu taip pat domėtasi susituokiančiųjų visuomeniniu užimtumu (dirbo ar mokėsi) santuokos sudarymo metu. Jei dirbo, buvo savarankiški, jei mokėsi, tebebuvo tėvų išlaikomi. Atsakymą į šį klausimą duoda 11 lentelė.

Vadinasi, absoliuti dauguma ėriškiečių tuokiasi jau turėdami specialybę, darbą ir uždarbį, taigi būdami daugiau ar mažiau materialiai apsirūpinę ir šeimai pasiruošę. Vis dėlto, vidutiniškai 12,2% tyrinėtojo laikotarpio šeimų susikūrė dar abiems ar vienam iš sutuoktinių tebesimokant.

11 lentelė

Susituokiančiųjų užimtumas

Santuokos sudarymo metai	Abudu dirbo	Abudu mokėsi	Vyras dirbo, žmona mokėsi	Žmona dirbo, vyras mokėsi	Iš viso %
1960—1964	93,3	—	6,7	—	100,0
1965—1969	91,7	—	—	8,3	100,0
1970—1974	77,4	9,7	9,7	3,2	100,0
1975—1979	81,5	7,9	5,3	5,3	100,0
1980—1982	81,3	6,3	3,1	9,3	100,0
	82,8	6,2	5,5	5,5	100,0

Įdomius duomenis gavome panagrinėję tyrinėtojo dvidešimtmečio sutuoktinių išsilavinimą. Žmonos ir vyro išsilavinimo santykį rodo 12 lentelė.

12 lentelė

Sutuoktinių išsilavinimas

Santuokos sudarymo metai	Sutuoktiniai vienodo išsilavinimo	Aukštesnis išsilavinimas		Iš viso %
		vyro	žmonos	
1960—1964	66,7	13,3	20,0	100,0
1965—1969	66,7	8,3	25,0	100,0
1970—1974	45,2	25,8	29,0	100,0
1975—1979	42,1	26,3	31,6	100,0
1980—1982	40,6	37,5	21,9	100,0
	47,7	25,8	26,5	100,0

Pirmajame nagrinėjamo laikotarpio penkmetyje ėriškiečių šeimose dar tebevyravo pradinio ir nebaigto vidurinio išsilavinimo sutuoktiniai, todėl ir vienodo išsilavinimo procentas aukščiausias. Padėtis ėmė keistis kitame penkmetyje, kada daugumos kolūkiečių vyrų profesijos (traktorininkas, vairuotojas) dar nereikalavo aukštesnio specialaus išsilavinimo, o vis daugiau moterų, dirbančių negamybinėje sferoje (kultūros, švietimo, medicinos darbuotojos ir kt.), buvo įsigijusios atitinkamą aukštąjį ar specialųjį vidurinį išsilavinimą. Ėriškiams tapus vienu iš pirmaujančių aukštai išvystytos žemės ūkio gamybos ūkių respublikoje, gamybos specialistai vyrai su

13 lentelė

Sutuoktinių poros išsilavinimo santykis

Santuokos sudarymo metai	Vyro — aukštasis				Vyro — spec. vid.				Vyro — vidurinis			Vyro — nepiln. vid.				Vyro — pradinis			Iš viso %
	Žmonos:				Žmonos:				Žmonos:			Žmonos:				Žmonos:			
	A	SV	V	NV	A	SV	V	NV	SV	V	NV	SV	V	NV	P	SV	NV	P	
1960—1964	6,7	—	—	6,7	—	—	—	—	6,7	—	—	—	6,7	13,3	—	—	13,3	46,6	100,0
1965—1969	16,7	—	—	—	8,3	8,4	8,4	—	—	8,3	—	8,3	8,3	33,3	—	—	—	—	100,0
1970—1974	3,2	6,5	—	—	6,5	22,6	9,7	3,2	9,7	3,2	3,2	9,7	—	16,1	3,2	3,2	—	—	100,0
1975—1979	13,2	13,2	—	—	7,9	15,8	13,2	2,6	21,0	7,9	—	—	—	5,2	—	—	—	—	100,0
1980—1982	12,5	6,3	3,1	—	12,5	25,0	15,6	3,1	6,3	—	3,1	6,3	—	3,1	—	—	—	3,1	100,0
	10,2	7,0	0,8	0,8	7,8	17,2	10,9	2,3	10,9	3,9	1,6	4,7	1,6	10,9	0,8	0,8	1,6	6,2	100,0

aukštuoju ir specialiuoju viduriniu išsilavinimu ėmė vaidinti vis didesnį vaidmenį. Tuo galima paaiškinti pastoviai didėjusį, o X penkmečio pradžioje smarkiai šoktelėjusį procentą šeimų, kuriose vyras išsilavinimu pralenkė žmoną. Matyt, tai yra agrarinės-industrinės visuomenės raidos dėsningumas.

Sutuoktinių išsilavinimo santykį atskirose ėriškiečių šeimose vaizduoja 13 lentelė. Jos pagrindu paimtas vyro turėtas išsilavinimas registruojant santuoką pagal esamas išsilavinimo kategorijas: aukštasis ar nebaigtas aukštasis (A), specialusis vidurinis (SV), vidurinis (V), nepilnas vidurinis (NV), pradinis (P). Šių grupių viduje parodytas santuokos metu turėtas sutuoktinės išsilavinimas.

Sprendžiant iš apklausos duomenų analizės, ėriškiečių išsimokslinimas, pradedant 7 dešimtmečiu, labai pakilo. Iš paskutiniame dešimtmetyje susituokusių beliko vos viena šeima, kurios abudu sutuoktiniai yra baigę tik pradinę mokyklą, tai būtent tie po 35 m. amžiaus susituokusieji. Iš 1980—1982 m. susituokusiųjų 25,0% moterų ir 21,9% vyrų jau turi aukštąjį, o 37,9% moterų ir 56,2% vyrų — specialųjį vidurinį išsilavinimą. Apskritai 78,1% vyrų ir 62,9% moterų yra įsigiję savo profesijai reikalingą patį aukščiausią išsilavinimą.

Kalbant apie sutuoktinių išsilavinimo santykį, galima padaryti išvadą, jog yra tendencija tuoktis su lygaus sau išsilavinimo partneriu. Tai ypač ryšku tarp asmenų su aukštuoju išsilavinimu. Aptarta ėriškiečių šeimos raidos tendencija yra būdingas šiandienos reiškinys.

Ypač opi demografinė problema ėriškiečiams yra vaikų skaičiaus šeimose sumažėjimas. Tai matyti iš 14 lentelės.

14 lentelė

Vaikų skaičius šeimoje

Santuokos sudarymo metai	Vaikų neturi	Turi vaikų:						Nenurodė	Iš viso %
		1	2	3	4	5	6		
1960—1964	6,7	—	46,6	26,6	—	6,7	6,7	6,7	100,0
1965—1969	8,3	16,7	25,0	50,0	—	—	—	—	100,0
1970—1974	—	16,1	58,1	22,6	3,2	—	—	—	100,0
1975—1979	—	28,9	52,6	7,9	5,3	—	—	5,3	100,0
1980—1982	25,0	59,4	9,4	—	—	—	—	6,2	100,0
	7,8	28,9	39,8	15,6	2,4	0,8	0,8	5,9	100,0

Jeigu nenurodžiusius, kiek jie turi vaikų, priskirsime prie bevaikių kategorijos, pastarajai teks net 11,6% šeimų. Tuo tarpu likusioms 113 šeimų tenka 222 vaikai, arba šeimai du vaikai. Tam, kad būtų žmonių prieaugis, pagal tikimybę šeimai turėtų tekti bent 2,2 vaiko. Tuo tarpu, jeigu turėsime omenyje ir tai, jog vaikus gimdančios šeimos privalo „padengti" ir bevaikių šeimų daromus demografinius nuostolius, ėriškiečių šeimai vidutiniškai tenka vos 1,73 vaiko. Tiesa, mes susumavome ir neseniai susikūrusias šeimas. Jos tuos nuostolius ateityje šiek tiek išlygins. Nepaisant to, yra išryškėjusi tendencija pasitenkinti vienu ar dviem vaikais. Tokia šeima geriausiu atveju tiktai reprodukuoja save, bet prieaugio visuomenei neduoda. O tai veda į tautos išmirimą.

Trumpai panagrinėjus 1960—1982 m. Ėriškiuose susikūrusių šeimų kai kuriuos bruožus, galimos tokios išvados:

1) dauguma ėriškiečių tuokiasi su mokslo ar darbo draugais, su jais artimiau susibičiuliauja poilsio vakaruose;

2) prieš tuokdamiesi daugumas padraugauja vienus dvejus metus. Labai skubotų santuokų pasitaiko retai;

3) daugumas tuokiasi būdami 20—24 m. amžiaus. Tiek ankstyvų, tiek vėlyvų pirminių santuokų procentas nežymus;

4) daugumas tuokiasi jau įgiję specialybę ir pagal ją dirbdami;

5) santuokai renkamasi tolygaus išsilavinimo partneris. Išsilavinimo lygiui apskritai pakilus, ryšium su kolūkinės gamybos intensyvėjimu, su Ėriškių agropramoninio komplekso išaugimu, pareikalavusiu pačios aukščiausios išsilavinimo kategorijos vyrų darbo baruose, vyrai šeimose savo išsilavinimu jau pradeda lenkti žmonas;

6) ėriškiečių, kaip ir apskritai respublikos gyventojų, šeimose pastebima tendencija pasitenkinti vienu ar dviem vaikais sudaro grėsmę visuomenės atsinaujinimui, todėl prieaugio problema šiuo metu yra ypač aktuali.

KAIMAS BE GALULAUKIŲ

ANTANAS STAPONKUS

Į Ėriškius važiuojame ieškodami atsakymo į klausimą: koks bus ateities kaimas? Šis kolūkis didžiausių pertvarkymų keliu žengė sparčiau ir ryžtingiau negu dauguma respublikos ūkių, todėl pastariesiems gali būti ir svarstymo objektu, ir pavyzdžiu. Ėriškiečiai sukūrė miestietišką kaimą. Jame griežtai atskirtos gamybos ir gyvenamoji zonos. Ūkyje nebėra pavienių sodybų: į vieną centrą susikėlė visi vienkiemiai. Sykiu išnyko daugelis kaimo nepatogumų, kai likęs gyventi galulaukėje žmogus yra atokiau nuo didelių kelių, jo vaikai kasdien vežiojami į mokyklą, o įvairios naujovės iš lėto ateina į jo buitį. Šiandien ėriškietis, jeigu ir ne visai miesto žmogus, tai neatpažįstamai atitolęs nuo senoviško kaimiečio gyvenimo būdo.

Kas penkeri metai, minėdami kolūkio įkūrimo metines, visi ėriškiečiai nuo mažo iki seno, apie 700 žmonių, sėda už vieno stalo. Tarp visų ir pirmieji kolūkiečiai. Ant jų pečių gulė sunkiausia našta, tais laikais jiems net už darbą nieko nemokėjo. Ta skola nebeišmokama, ir nei guodžia, nei ramina, kad tokios buvo sąlygos. Tačiau visos senojo kaimo vertybės — žmonių darbštumas, prisirišimas prie savo namų, sąmoningas nusistatymas ir tikėjimas ateitimi — nedingo, visa buvo sudėta į pamatą šių naujųjų Ėriškių su turtingu ūkiu, kuriame buvo pastatytas pirmasis Lietuvoje ir vienas iš pirmųjų Sąjungoje gyvulininkystės kompleksas — pieno fabrikas. Senasis kaimas keitėsi dėl dabartinių Ėriškių energijos, šviesos ir grožio, ir kad šių dienų kolūkiečiai turtintų anų, pirmųjų, palikimą.

Nepalyginami du Ėriškių žemėlapiai — vienas darytas prieš du dešimtmečius, antras dabartinis. Pirmasis margas žaliomis, rudomis, melsvomis, geltonomis dėmėmis — nedideliais dirvų, ganyklų, miškelių plotais, siaura Upytės vaga. Antrajame tomis pačiomis spalvomis uždažyti dideli plotai, daug kur lyg liniuote nukirstais kraštais. Tas, kas pažinojo Ėriškius anksčiau ir net gyveno čia, visai nebesusigaudytų šiandien, nebeatsektų net takų, kuriais kasdien vaikštinėta.

Kaimo pažanga pirmiausia matuojama gamyba: ateis ruduo — kiek centnerių grūdų prikulta iš hektaro, pasibaigs metai — kiek pagaminta pieno ir mėsos šimtui hektarų dirbamos žemės. Ir kasmet — kad tik daugiau centnerių, tonų... Tačiau lenktynės vyko ne tik dėl gamybos augimo. Lenktyniauta ir su miestu, kasmet išviliojančiu darbingiausius kolūkiečius, ypač jaunimą.

Kaimo žmogų šiandien apibūdina profesija. Iš viso Ėriškiuose dirba apie 250 žmonių, daugelis iš jų — specialistai su diplomais, tačiau ir vadinamieji eiliniai, kurių vis mažėja, visi turi kvalifikacijos pažymėjimus. Atestacinė komisija įvertino visų jų išsimokslinimą, darbo stažą, požiūrį į darbą ir nustatė kvalifikacijos kategoriją. Ėriškiečiai didžiuojasi, kad visą rudeninio arimo planą — 1100 hektarų suarė dviem traktoriais keturi mechanizatoriai, dirbdami dviem pamainomis,— ir be didelio vargo. Ūkiui dabar tas reikalingesnis, kieno darbas našesnis. Ar ne todėl kaime visur mechanizatorių deficitas? Kita vertus, darbas išgarsina, išaukština žmogų, o darbo efektyvumas kalba apie ūkio žemių sukultūrinimo ir techninės pažangos lygį.

Net prie gyvulio kaimietis nebeprisiriša kaip prie gyvo padaro. Karvių melžėjos tapo melžimo meistrėmis. Per pamainą melžėja pamelžia 200 karvių, atvarytų gyvulių varinėtojo į melžimo aikštelę kaip į kokį konvejerį. Atidirbo savo valandas ir traukia namo pro komplekso vartus kaip darbininkas iš fabriko. Klausi tokios melžėjos, atėjusios į darbą po dviejų savaitgalio poilsio dienų apie fermą, ji nieko nebežino, tarytum po atostogų būtų grįžusi. Gyvuliu rūpinasi daugelis žmonių — zootechnikų, veterinarų, įvairių komplekso mechanizatorių, visos pareigybės siauros ir visos vienodai būtinos — kaip prie gamyklos konvejerio.

Kitaip sakant, kaimo žmogus įgijo miesto darbininkui būdingą siaurą specializaciją, jis tiksliai žino savo pareigas, savo laisvalaikį, poilsio dienas ir atostogas. Kitokia negu mieste beliko tik darbo aplinka, nors ilgainiui ji miestiečiui gali pasirodyti net patrauklesnė. Juo labiau kad tokiame ūkyje kaip Ėriškių — atlyginimai didesni, lengviau gauti butą ar pasistatyti namą. Gal todėl darbuotojų skaičius ūkyje stabilus. Ir ateityje jis turėtų nebedidėti, nors gamyba ir intensyvės.

Tokie yra ekonominiai socialiniai pasikeitimai, lemią kaimo žmogaus kultūrą Ėriškiuose. Panašiu racionalumo, išskaičiavimo keliu žengia visi respublikos kolūkiai, vieni kiek spėriau, kiti, jei materialiai silpni, tik pradeda tą žygį. Ir vis dėlto Ėriškiai ypatingi. Visa, kas juose nepaprasta, daug pareina ir nuo kolūkio pirmininko Alfonso Giedraičio asmenybės.

Alfonsas Giedraitis kilęs iš kaimo, nuo Anykščių. Agronomas, dirbęs Ramygaloje. Jis vienas iš „30-tūkstantininkų", vadinasi, Ėriškiuose jis daugiau kaip trys dešimtmečiai.

Pokalbyje su Alfonsu Giedraičiu tereikia paklausti apie kaimo ateitį ir kaip gyvens kaimietis. Su didžiausiu įkarščiu jis svarsto kaimo perspektyvas, pateikia įvairiausių argumentų savo teiginiams įrodyti ir kaip priekabiausias kritikas atakuoja savo tvirtinimus. Nusistovėjusias ir, rodos, nekeliančias abejonių nuomones jis trina kaip gerai suleistais girnų akmenimis ir tada žiūri, ar jos yra šio to vertos. Kažin, ar gauna kas daugiau nurodymų, įsakymų, reikalavimų, pamokymų, prašymų negu kolūkio pirmininkas. Tačiau Alfonsas Giedraitis niekada nebuvo tik vykdytojas, visuomet bjaurėjosi apsidraudėlio politika, kada aklai, neatsižvelgiant į realias kolūkio galimybes, skubama su pažadais: „Paseksime, pritarsime, prisidėsime", nes būti kompanijoje patogu — mažėja atsakomybė. Jis niekada negyvena ta diena, o nuolat siekia savo idėjomis, darbais būti priekyje. Respublikos ūkių vadovai, specialistai dažnai susirenka žemdirbystės mokslo centre Dotnuvoje aptarti įvairių savo reikalų. Įprasta, kad kolūkio pirmininko ar kitos pareigos čia mažai kam rūpi, nes polemizuojant tiesiai sakoma, kad „kėdė proto neprideda". Vertinamas dalyko išmanymas, nuovoka, argumentacija. Tik apsijuoksi, jei kartosi senas tiesas arba teigsi viena ausim girdėtus metodus, nes seniai pragyventas tas laikas, kai, rašytojo Vytauto Petkevičiaus žodžiais tariant, įvairios „abrakadabros" kaip kokie burtažodžiai turėjo stebuklingai pakelti žemės ūkį.

Ėriškiečiai sugeba kruopščiai atsisijoti geriausiųjų respublikos kolūkių patyrimą ir diegti savo ūkyje naujoves. Vadovaujamasi ne vien sveika kaimo žmogaus nuovoka ar dažnai skaudžiomis praktikos pamokomis. Ūkis tvarkomas remiantis pažangiausiais mokslo pasiekimais. Kita vertus, nuo savo kupsto netoli tematysi. Alfonsas

Giedraitis yra išvažinėjęs daugelį sąjunginių respublikų, užsienio šalių ir ne tuščia galva namo grįždavo. Kada pirmininkas sako: „Man negėda dėl savo žemių", jis lygina savo kolūkio dirvas, pievas, ganyklas, gamtinę aplinką su Europos pažangiausio žemės ūkio šalių pasiekimais.

Žinoma, vadovui ne tas pats yra atvirai svarstyti kaimo problemas iš tribūnos su specialistais ir tokių pat demokratiškų principų laikytis kasdien ūkyje, darbe su specialistais ir visais kolūkiečiais. Tačiau ir didžiausios pastangos siekiant pažangos, praradusios žmogiškumą, yra bevertės. Ir kažin, ar yra ūkyje nors vienas žmogus, kuriam pirmininkas nebūtų kuo nors padėjęs: ar statantis namą, ar norint pereiti į kitą darbą, ar susirgus šeimos nariui. Jis sugeba įsiklausyti į kolūkiečio nuomonę, nenuasmenina jo darbo, o pabrėžia žmogaus atsakingumą, skatina jį būti kūrėju. Pavyzdžiui, kad ir žmonių kultūringumas. Technika sunku suarti smailius dirvų kampus, ir todėl ėriškiečiai juos apsodina medžiais. Siekiama, kad kiekviena žemės pėda (o ūkyje keturi tūkstančiai hektarų) įgytų savo paskirtį. Psichologai yra pastebėję, kad mechanizatoriui maloniau dirbti lauke, apribotame miškelių iš dviejų ar trijų pusių, o ne lygumoje arba miškuose. Ėriškiečiams nesvetima formuoti tokią „darbo aplinką".

Gerą šeimininką rodo ir ūkio pastatai. Visi sandėliai, garažai, technikos kiemas, gyvulininkystės kompleksai ilgam statyti, dideli ir patogiai išdėstyti. Asfaltuoti keliai ir aikštelės, todėl visur švaru. Prie visuomeninių pastatų daug medžių, žalių vejų, vandens baseinėlių ir puikiai prižiūrimų gėlynų. Respublikiniame aplinkos tvarkymo konkurse Ėriškiai tapo nugalėtojais ir yra įrašyti į Garbės knygą.

Seniai kolūkyje įsteigta dispečerinė tarnyba: pasikeisdamos budi dvi moterys, ant stalo du telefonai, kampe — televizorius, radijas. Tai tikras informacijos centras, kuriame užfiksuota viskas, kuo gyvena tą dieną ūkis: kas kuo užsiėmęs, kur išvykęs, kada grįš, kokia rajoninė organizacija teiraujasi ūkio vadovų. Kolūkio pirmininkas ir specialistai neieško vienas kito ir pavaldinių, o savo prašymus, įsakymus, klausimus perduoda dispečerinei tarnybai, dažniausiai telefonu. Susirgo vaikas ar kita nelaimė, reikia automobilio — kolūkietis eina pas dispečerę ir sulaukia pagalbos.

— Jeigu žmogus sunkiai dirba, blogose sąlygose, tai nėra ko šnekėti apie jo kultūrą. Tvarkingas ūkininkavimas yra rūpinimasis žmogumi,— sako pirmininkas.

Vienkiemių perkėlimas buvo milžiniškas darbas, pasikeitė visų ūkio žmonių gyvenimas. Naujakurystė niekada nėra lengva. Tačiau dabar visi mato — sodybų kraustymosi laikas baigėsi — ir įsikuria ilgam. Kada tik eitum per šį naujakurių kaimą,— o jei dar yra apyvakaris ar poilsio diena, kai žmonės ne laukuose ar fermose dirba,— daugelyje kiemų girdi kalant, džeržgiant, ūžiant, kvepia dažais, pjaunama mediena, geltonuoja šviežiai nužvyruotų keliukų atšakos į sodybas. Kiekvienas nori kuo patogiau ir gražiau įsikurti. Jei veda elektrą, tai kabelį kasa po žeme, kad laidai vaizdo negadintų, sodina medžius, ieško tik gražių gėlių.

Kaip žinia, kaimietis nemėgdavo per dažnai šluoti trobą. Išsivadavęs iš ūkinių rūpesčių, daugiau turėdamas laisvalaikio, jis pradeda galvoti apie grožį. Ir kad dėl neapsižiūrėjimo ar neišmanymo nebūtų padaryta aplinkos tvarkymo klaidų, pirmininkas ne vienerius metus visus telkė prie gyvenvietės tvarkymo darbų.

Ėriškiuose dažna šeima statosi namą, ūkinį pastatą, užveisia sodą. Matyt, čia irgi daug lėmė Alfonso Giedraičio nuomonė. Jis teigia, kad kaimas turi likti kaimiškas, nes daugiabutis namas kaime būtų XX a. kumetynas su vandentiekiu ir kanalizacija. Kaimo žmogus turi naudotis visais miestietiškais patogumais — elektra, dujine virykle, centriniu šildymu, telefonu. Reikia, kad netoli būtų parduotuvė ir paštas, mokykla ir kultūros namai, valgykla ir skalbykla, autobusų stotelė, kad, išėjęs iš namų, be vargo galėtų išvažiuoti į miestą.

Bet kaimo žmogaus gyvenamoji aplinka geresnė negu mieste. Jis arčiau gamtos, gali džiaugtis tyla ir izoliuotumu. Jam negalima atimti malonumo, kad rytą jį sveikintų varnėnas prie namo galo, kad jis galėtų nusiskinti obuolį nuo savo sodintos obels, o šiltą vasaros vakarą, atsisėdęs palangėje, darželyje, pasikalbėti su kaimynu. Dabar visaip manoma dėl ūkinių pastatų paskirties ateityje. Žinoma, gyvulius kaimietis laiko siekdamas naudos, bet, kita vertus, gyvulys — kaimiško gyvenimo dalis, teikianti žmogui namų pilnumo ir šilumos jausmą.

Nors visi ėriškiečiai per trumpą laiką susikėlė į vieną centrą, tačiau gyvenvietė nestandartinė — gyva, jau-

ki. Ypač ją puošia ištįsęs vandens tvenkinys — užtvenkta Upytės vaga. Sodybos susispietusios šio baseino pakrantėse, namų langai vis kitu kampu į tvenkinį žiūri, nemaža senų medžių. Neatrodo, kad sklypeliai būtų suspausti kaimynų daržų ir pastatų, net priešingai, tvenkinio vandens lyguma išplečia kiekvieno jų ribas, teikia jiems erdvumo. Be to, jei geroji, šventiškoji sodybos pusė su plačiausiais dažytais langais, švariausiais takeliais, gėlių darželiais formuojama palei gatvę, tai šių namų šeimininkai prie tvenkinio kuria dar kitą zoną, savotišką poilsio ir intymesnio šeimos bendravimo vietą. Gamtinei aplinkai dar labiau praturtinti ėriškiečiai įrengė dar vieną vandens baseiną.

Per sodybų kraustymąsi ne viena šeima išsikėlė iš ūkio, bet daugelis sugrįžo, kiti iš kitur atsikėlė. Žmones traukia geras ūkis, graži gyvenamoji aplinka. Tačiau gyvenvietės ateitis bene labiausiai susijusi su mokykla.

Ėriškiečiai pasistatė vaikų darželį. Dviaukštis rūmas stovi tarp šakotų medžių, visi kiemo takeliai iškloti nestandartinėmis plytomis, pastatas gerai įrengtas, visur parketo grindys, puikūs baldai, erdvios, švarios patalpos. Nėra ko lyginti su miesto standartiniu pastatu. Žinoma, kaip ir daug kur kaime, vaikų darželis yra grynas nuostolis, žiūrint buhalterio akimis. Tačiau Alfonsas Giedraitis mano visai kitaip: ūkis yra materialiai turtingas, ir negalima žmogui ką nors duoti atgalia ranka. Pavyzdžiui, kartą per metus kolūkis sumoka 400 rublių už koncertą, ir finansininkai kartais priekaištauja, ar tai ne išlaidumas. Bet pasižiūrėkime: kolūkietis dukros vestuvėms tūkstančio ir daugiau negaili. Auginti ir auklėti vaikus už motiną, kad ji galėtų dirbti — dar kažin ar tai labai vertinga? Alfonso Giedraičio nuomone, mums turėtų rūpėti, kodėl iš viso taip maža šeimose vaikų. Ūkis yra pelnęs pagyrimų už moters darbo lengvinimą, bet, matyt, moters dalia turėtume tiek rūpintis, kad gausėtų šeimos. Be to, juk teisinga būtų apie kolūkio laimėjimus spręsti iš pažiūros į moterį ir į vaikus, nes, kiek jais rūpinamasi, tiek ir savo, ir visuomenės rytdiena kuriama.

Pirmininkas žiūri, kad žmogus ūkyje gerai uždirbtų, bet jis nerimauja ir dėl kitko. Kolūkietis pasistato namą, nusiperka baldus, visi, kas gali vairuoti automobilį, po metų ar dvejų jį turės. Ir materialiniai kaimiečio poreikiai lyg užsibaigia. O kai kurios šeimos turi susitaupiu-

sios po keliasdešimt tūkstančių, ėriškiečių vadinamų „velniapinigių". Pinigai guli taupomojoje kasoje. O kas toliau? Pinigų menui žmonės kol kas nedaug teeikvoja. Daikto, neturinčio praktinės vertės, sakysime, paveikslo butui papuošti, jie neperka.

Ūkio žmonių kūrybinė iniciatyva dabar reiškiasi tvarkant sodybą, bet tie įkurtuvių rūpesčiai netrukus pasibaigia. Daug laiko atima automobilis. Deja, ir tas tarnauja daugiau pasigyrimui. Poilsio dienomis giminės lanko vieni kitus, pasižmonėja, o grįžtant iš tų pabaigtuvių, dažnai prie vairo turi sėsti žmonos. Kur kitur nuvažiuotų, bet lyg nebėra ko.

Iš kolūkio, kaip iš gamybinės organizacijos, reikalaujama duoti produkciją. Žmogus nuolat girdi — reikia vykdyti planą. O kas rūpinasi jo dvasinės energijos atkūrimu? Kolūkio kultūros poreikius, žmonių nusiteikimą daug lemia pirmininkas, jeigu jis plačių interesų.

1962 metais ėriškiečiai pasistatė kultūros namus, vienus iš pirmųjų respublikos kaime. Jų reikšmė nepaprasta — juk kaimo žmonės buvo nieko nematę. Alfonsas Giedraitis, susitaręs su Dailininkų sąjunga, juose pakabino paveikslų, įsteigė tikrą paveikslų galeriją. Tai buvo labai neįprasta kaimiečio gyvenime, todėl įsikūrė ir Liaudies universiteto meno fakultetas. Kas keli mėnesiai paveikslų ekspozicijos keičiamos. Kolūkiečiai susitinka su dailininkais. Gal ne kiekvienas, bet daugelis įsižiūri į paveikslus, pradeda juos lyginti ir daugiau jais domėtis. Kasmet ūkyje lankosi teatrai, koncertuoja profesionalūs muzikantai. Be to, ir patys ėriškiečiai kolūkio autobusu nuolat išvažiuoja į Panevėžio teatrą, lankosi Kaune ir kituose miestuose, dažnai rengia ekskursijas į Maskvą, Leningradą.

Ir vis dėlto ilgainiui kultūros namų veikla pasikeitė. Būdavo, kolūkis siunčia į dainų šventes šešiasdešimties žmonių chorą. Dabar suburti saviveiklos ratelius kaskart vis sunkiau. Išseko kaime meninės amatų tradicijos, užmirštos audimo staklės, verpimo rateliai, o mezgėjoms berūpi apmegzti vaikučius. Saviveiklininkai pakoncertuoja tris keturis kartus savame ūkyje, o daugiau nebėra kur pasireikšti, nes didesnio meninio lygio nepasiekia. Todėl scenai skirta saviveikla ilgai negyvuoja. Veiklūs tie kolektyvai, kurie reikalingi kasdieniniame gyvenime. Sakysime, Ėriškių kultūros namų estradinis ansamblis

groja šokių vakarėliuose, o pramoginių šokių ratelis vis randa norinčių išmokti gražiai šokti. Kino ir foto mėgėjai sukūrė filmą apie ūkį. Mėgstamas žirgų sportas.

Kada ūkio žmonės susirenka į bendras šventes, lyg savaime „privilegijuoti" tampa darbininkai, o specialistai jiems rodo programą, šokinėja apie juos net prie stalo. Sakytume, kad tai menkniekis, bet jis irgi daug kalba: kaimo žmogus užmiršo linksminimosi meną. Be to, jau prieš daugelį metų Alfonsas Giedraitis viešai yra kalbėjęs ir rašęs spaudoje, kad miestas pavilioja pirmiausia geriau besimokantį ir, galima sakyti, kūrybiškiausią jaunimą. Žinoma, dalis jaunų žmonių vėliau grįžta įsigiję žemės ūkio specialybes. Kaime jų įnašas būtų didesnis, jei besimokydami būtų išsiugdę platesnį kultūrinį akiratį, pomėgį menui.

Gyvenimas reikalauja kultūrinio darbo naujovių. Kolūkietis dabar turi garantuotą laisvalaikį, poilsio dienas, ir jis pats iš anksto numato, kaip tą laiką praleisti. Ir iš viso nebe tokie žmonės, kad, kur pakvietei, ten ir eina. Kolūkiečiai jau daug ką matę, pabuvę daugelyje teatrų, koncertų, jų kultūriniai poreikiai individualėja. Intensyvi pramoninė gamyba nulemia, kad kaimo žmogus ieškoti grožio ir kurti jį tegali tik laisvalaikiu. Todėl ir kultūros namų veikla įvairėja, taikosi prie naujų sąlygų ir žmonių poreikių. Nėra abejonės, kad ateityje vis augs zoninių kultūros namų reikšmė. Tačiau ir Ėriškiuose kolūkio pirmininko iniciatyva kultūros namams pristatytas dar vienas aukštas.

Visa, kas sukurta šiandien Ėriškiuose — pagarba žmogui, jo išlaisvinimas nuo sunkaus fizinio darbo, vis didėjantis jo laisvalaikis, sveika ir estetiška gyvenamoji aplinka — yra tik gera bazė kultūrai ugdyti. Jos raida ateityje problematiška. Kolūkiuose dabar dažnai rengiamos įvairios konferencijos tokiais klausimais, kaip kaimo žmogaus sveikatingumas, kaimas ir rekreacinė aplinka, kaimiečio kultūros poreikiai ir kitais. Alfonsas Giedraitis, gavęs pakvietimą jose dalyvauti, būtinai vyksta. Kaimo kultūrinė ateitis dabar jį labiau domina negu kalbos apie agronomijos naujoves. Ramina tai, kad kultūros tvarkymą kaime vis labiau perima specialistai, kad racionalizmas, tarnaująs keliant ūkio ekonomiką, ateina ir į šią sferą. Tolimesnė kaimo pažanga daug pareis nuo rūpesčio kaimiečio dvasiniu pasauliu.

NUOTRAUKŲ SĄRAŠAS

GAMTA

1. Upytė ties Dubuliais (prieš užtvenkimą). *R. Kunsko nuotr. 1970 m.*
2. Upytės slėnis. *R. Kunsko nuotr. 1970 m.*
3. Čičinsko kalno piliavietės pylimas, apaugęs ąžuolais. *R. Kunsko nuotr. 1970 m.*
4. Stumbras. *A. Vyšniauskaitės nuotr. 1970 m.*
5. Ėriškių tvenkinys. *R. Kunsko nuotr. 1970 m.*
6. Juodikonių ežerpelkės. *R. Kunsko nuotr. 1970 m.*

SENOJI IR NAUJOJI ARCHITEKTŪRA

7. Malūnas Stultiškių k. — dabar linų muziejus. *R. Kunsko nuotr. 1970 m.*
8. V. Svirskio darbo kryžius Ėriškių gyvenvietėje. *A. Vyšniauskaitės nuotr. 1970 m.*
9. Svirnas Stultiškių k. *R. Kunsko nuotr. 1970 m.*
10. Tvartelis Papiškių k., Valeckonio sodyboje. *A. Vyšniauskaitės nuotr. 1970 m.*
11. Užliaušių kaimas. Šiame kaime gimęs kompozitorius A. Račiūnas. *R. Kunsko nuotr. 1965 m.*
12. Ėriškių kolūkio kultūros namai. *R. Zacharevičiaus nuotr. 1985 m.*
13. Gyvulininkystės kompleksas Ėriškiuose. *R. Zacharevičiaus nuotr. 1985 m.*
14. Upytė. *R. Kunsko nuotr. 1985 m.*

NAMŲ ŪKIO REIKMENYS

15. Sūrinė — pintinė sūriams džiovinti. Palivarko k. *A. Vyšniauskaitės nuotr. 1970 m.*
16. Pintinė pašarams nešti. Žaibgalos k. *A. Vyšniauskaitės nuotr. 1970 m.*
17. Doklytė paršiukams turgun vežti. *A. Vyšniauskaitės nuotr. 1970 m.*
18. Gelda. Ėriškių k. *J. Petrulio nuotr. 1970 m.*
19. Karbijos. Stultiškių k. *R. Kunsko nuotr. 1970 m.*
20. Karbija. Papiškių k. *A. Vyšniauskaitės nuotr. 1970 m.*
21. Pintinė vyno buteliui laikyti. *A. Vyšniauskaitės nuotr. 1970 m.*
22. Pintinė sūriams ir dešroms laikyti. Ėriškiai. *J. Petrulio nuotr. 1970 m.*

DARBAI

23. Neša šieną. Sabonių k. *A. Vyšniauskaitės nuotr. 1970 m.*
24. Krauna vežimą. Ėriškiai. *N. Vėliaus nuotr. 1970 m.*
25. Darbymetis Ėriškių laukuose. *P. Kaupelio nuotr.*
26. Kelia atsiklojėjusius linus.

IŠ ŠVIETIMO ISTORIJOS

27. A. Pelecko pirkia, kurioje 1927—1937 m. buvo Ėriškių pradžios mokykla. *R. Gucevičiūtės nuotr. 1970 m.*
28. Ėriškių pradinė mokykla 1937 m. (iš Ėriškių ašt. m-klos fondo).
29. Namų ruošos kursų Ėriškiuose 1938 m. klausytojos ir dėstytojos (iš Ėriškių ašt. m-klos fondo).
30. Ėriškių aštuonmetė mokykla (nuo 1963 m.). *K. Melaikos nuotr. 1969 m.*

LIAUDIES TALENTAI

31. Vincenta Kranauskaitė, *J. Petrulio nuotr. 1970 m.*
32. Barbora Peleckienė, g. 1872 m. *J. Petrulio nuotr. 1970 m.*
33. Seserys Lyberytės: Marija Peleckienė, Anastazija Nefienė, Ona Mikalauskienė
34. Antanina Nefienė, garsi priėmėja — „bobutė", Gėlainių k.
35. Veronika Kriaučiūnienė — „bobutė", Rojūnų k. *R. Gucevičiūtės nuotr. 1970 m.*
36. Pasakotoja Ona Tarutytė-Urbonienė, Papiškių k. *N. Vėliaus nuotr.*

ŽYMUSIS ĖRIŠKIETIS — AKADEMIKAS PROFESORIUS JUOZAS BALČIKONIS

37—39. Juozas Balčikonis *(iš A. Lyberio šeimos albumo)*
40. J. Balčikonio kapas ir paminklas Ėriškių kapinėse. *R. Zacharevičiaus nuotr. 1985 m.*

DARBO IR KOVŲ VETERANAI

41. Upytiškiai Didžiojo Tėvynės karo veteranai 1985 m. gegužės 9-ąją švenčiant Pergalės 40-metį. *J. Špokausko nuotr. 1985 m.*
42. Karo ir darbo veteranų šventė Ėriškiuose.
43. Ėriškių kolūkio pirmininkas Alfonsas Giedraitis, *R. Zacharevičiaus nuotr. 1985 m.*

IŠ EKSPEDICIJOS GYVENIMO

44. Tautosakos rinkėjų grupė. *N. Vėliaus nuotr. 1970 m.*
45. Etnografinės medžiagos užrašinėtojų grupė. *A. Vyšniauskaitės nuotr. 1970 m.*
46. Etnografai pas 80-metę Domicelę Kirdulytę Žvirblių k. *A. Vyšniauskaitės nuotr. 1970 m.*

TURINYS

Pratarmė 5

GAMTA

Rimvydas Kunskas. Paleogeografijos pastabos apie Nevėžio lygumą ir Upytės apylinkę 7

IŠ UPYTĖS ISTORIJOS

Ona Maksimaitienė. Upytės senovė 21

Jonas Milius. Upytės apylinkių žemės naudojimas, žemėvalda ir žemėtvarka Valakų reformos laikais 30

Kazys Melaika. Upytės apylinkės mokyklos 43

Alfonsas Dagelis. Kovų estafetė 50

VALSTIEČIŲ BUITIS

Irena Skuodienė. Linų apdirbimas XIX a. pabaigoje — XX a. pradžioje 60

Eugenija Valtiekūnienė. Samdytosios šeimynos buitis XX a. pirmaisiais dešimtmečiais 63

Juzefa Levickaitė-Balienė. Valstietės darbai XIX a. pabaigoje — XX a. pradžioje 69

Dalia Šilainytė. Audiniai 75

Eugenija Jasiūnaitė. Skrynios 81

Juozas Petrulis. Medžio drožėjai 83

Marija Kuzmienė. Vaikų auginimas ir auklėjimas XIX a. pabaigoje — XX a. pradžioje 86

Olga Zaurienė. Liaudies etiketas XIX a. pabaigoje — XX a. pradžioje 94
Viktoras Radzevičius. Vestuvių papročiai XX a. pradžioje 100
Elena Adomavičienė. Vardinių papročiai XIX a. pabaigoje — XX a. pradžioje 105
Regina Gucevičiūtė. Liaudies medicina 107
Vytautas Baliūnas. Liaudies meteorologija Upytės apylinkėje .. 116
Etnografinės medžiagos pateikėjai 125

KALBA IR ŽYMUSIS JOS PUOSELĖTOJAS

Jonas Šukys. Ėriškių tarmė 127
Jonas Ruzas. Ėriškių kolūkio vietovardžių sąrašas 147
Jonina Lipskienė. Ėriškių kaimo frazeologizmai 154
Antanas Lyberis. Profesorius Juozas Balčikonis 158
Kazys Masiliūnas. Nepaprastas žmogus 165
Napalys Grigas. Atsiminimai apie mokytoją 173
Elena Grinaveckienė, Aloyzas Vidugiris. Iš Jono Balčikonio atsiminimų apie brolį 177

TAUTOSAKA

Eugenijus Urbonas. Žymesnieji tautosakos pateikėjai 185

TAUTOSAKOS KŪRINIAI

Dainos 192
Pasakos 197
Padavimai 218
Etiologinės sakmės 219
Mitologinės sakmės 220
Oracijos 221
Mįslės 222
Žaidinimai 222
Skaičiuotės 223
Garsų pamėgdžiojimai 223
Užkalbėjimai. Būrimai. Maldelės 223

Albumėlių poezija 224
Tautosakos paaiškinimai 225

DABARTIS

Algirdas Andrišiūnas. Upytės bandymų stotis — respublikos lininkystės centras 229
Birutė Poviliūnienė. Ėriškių kolūkio ekonominė raida 236
Izidorius Butkevičius, Stasys Gutautas. Ėriškių kolūkio gyvenvietė 242
Valė Kavaliauskienė. Visuomeninio ūkio ir kolūkiečių interesų tarpusavio vienybė 245
Jonas Mardosa. Kai kurie ėriškiečių šeimos bruožai XX a. 7 dešimtmetyje 254
Angelė Vyšniauskaitė. 1960—1982 m. susituokusiųjų socialinė-demografinė charakteristika 257
Antanas Staponkus. Kaimas be galulaukių 265
Nuotraukų sąrašas 273

Общество охраны памятников и краеведения Литовской ССР
УПИТЕ
На литовском языке
Издательство «Минтис» ЛитССР, г. Вильнюс, 1986

Lietuvos TSR paminklų apsaugos ir kraštotyros draugija
UPYTĖ.

Redakcijos vedėjas *Vytautas Visockas*
Redaktorė *Ona Kunskienė*
Dailininkas *Kostas Astrauskas*
Priešlapiai — *Rimvydo Kunsko*
Meninis redaktorius *Romas Dubonis*
Techninė redaktorė *Rima Kratavičiūtė*
Korektorės: *Romualda Brastavičienė, Marijona Rėzienė*

ИБ № 3326

Duota rinkti 86.01.24. Pasirašyta spaudai 86.10.31. LV 09461. Formatas 84×108$^{1}/_{32}$. Popierius spaudos Nr. 2. Garnitūra „Baltika", 10 punktų. Iškilioji spauda. 14,7 sąl. sp. l.+0,81 įkl. 16,25 sąl. spalv. atsp. 15,62 apsk. leid. l.+0,91 įkl. Tiražas 5 000 egz. Užsakymas 6071. Kaina 95 kp

Leidykla „Mintis", 232600 Vilnius, Z. Sierakausko 15.
Spaudė Motiejaus Šumausko spaustuvė, 232600 Vilnius, A. Strazdelio 1

Up-08 **Upytė:** [Str. rinkinys] / LTSR paminklų aps. ir kraštotyros d-ja. Panevėžio raj. sk.; Red. komis.: N. Vėlius (ats. red.) ir kt. — V.: Mintis, 1986.— 277 p., 8 iliustr. lap.: iliustr., žml.

Bibliogr. išnašose.

Leidinyje pateikiama apibendrinta kraštotyrinės ekspedicijos medžiaga, kuri supažindina su įdomia Upytės ir Ėriškių praeitimi bei dabartimi. Knyga gali būti naudinga ir kaip metodinė priemonė kitų rajonų kraštotyrininkams, norintiems kompleksiškai tyrinėti savo apylinkes.

U $\frac{1905040000—175}{M\ 851(08)—86}$ Ž—86

BBK 26.89(2L)
91(TL)

Paalkupis
Mazgaigaliai
Baluškiai
Nocegala
Seriškis
Račainiai
Puškonys
Naujamiestis
Plude
Vilkeliai
Memenčiai
Tačiuškis
Tarnagala
Babokėliai
Čiurai
Virkšnėnai
Šilai
Rujūnai
Lesaniškiai
Šambalionys
Mingelionys
Ičiūnai
Mučiūnai
Dukynė
Ždžiaukšiai
Naujarodžiai
Pavešečiai
Papušiai
Nevėžninkai
Kiemėnai
Berniūnai
Molainiai
Stetiškiai
Lepšiai
Pažagienė
Nendrės
pelkė
Šilagalys
Trakiškiai
Vaiškvilčiai II
Žubiškiai
Ragaudžiai
Vaiškvilčiai
Upytė
Beržytė
Stuttiškiai
Papojai
Šilajčiai
Pasilčiai
Barklainiai
Ulūnai
Kupetynė
Gelainiai
Dubuliai
Sabonys
Žalabūtai
Radikonys
Eriškės
Dudoniai
Satrėnai
Joškildai
Barklainiai
Užkalniai
Žiubartai
Judžiai
Papiškiai
Paliuvėnai
Rimaišai
Praperša
Mastokai
Žingeris
Sokeliai
Mintaliušis
Judokonys
Tuskaičiai
Raukštonys
Gudeliškiai
Ramygala
Gudeliai
Žiegeris
Preiba
Rabikiai
Josvainiai
Orėliai
Gižėl

Liberiškis
Bernotai
Molainiai
Naujamiestis
Upytė
Deblono miškas
Ėriškės
Naujarodžiai
Ilgirė
Krekenava
Stumbrynas
Šaltalieknis
Lielėžeris
Ramygala
Ulitava
Archeologiniai radiniai
Piliakalniai
Pilkapiai
Senkapiai
Architektūr. paminklai
Malūnas-muziejus
Mažesn. architektūr. pam.
Memorialin. sodybos
Memorialin. paminklai
Akmenys - paminklai
Karių kapinės